

Pécsi Tudományegyetem

Filozófia Doktori Iskola

Doktori Értekezés

Friedrich Schiller morális színháza

Arató Réka

Témavezető:

Prof. Dr. Boros János

Pécsi Tudományegyetem

Pécs, 2023

Tartalom

ELŐSZÓ	4
I. Korai drámák és szeretetfilozófia	7
Egy színházi előadás hatása - Haramiák	8
Ármány és szerelem	13
II. A színház mint morális intézmény	17
A kortársak hatása	17
Előzmények	19
A színház mint morális intézmény (1784).....	22
III. Immanuel Kant hatása	29
Schiller, a történész	29
Történelmi drámák és Don Carlos.....	30
Művészetfilozófiai írások	32
IV. A kellemről és a méltóságról	34
Kant válasza Schillernek	40
V. Goethe és Schiller találkozása a filozófiában	49
Idea és tapasztalat	49
Filozófia és költészet	52
Az elmélkedő és az ösztönös szellem.....	55
VI. Stuart Mária, a schilleri „szép lélek” megtestesítője	58
Ösztönök és kötelesség.....	59
A két királynő találkozása	61
Mária jellemfejlődése	63
A fenségéről.....	65
Erzsébet útja	69
Stuart Mária színpadon.....	71
VII. Az orléans-i szűz	73
Hajlam és kötelesség konfliktusa	81
Johanna és a „női erény”	85
Az orléans-i szűz színpadon	87
VIII. A kar felhasználása a tragédiában	91

A messinai menyasszony.....	96
A darab fogadtatása.....	100
IX. Tell Vilmos és a szabadság eszménye	102
Levelek az ember esztétikai neveléséről	103
A Tell Vilmos keletkezése	106
Az ellenállás joga	108
A politikus és a harcos.....	112
X. A színház – schilleri értelemben vett - morális szerepe napjainkban.....	115
A morális intézmény kritériumai.....	118
A színház ítélőszéke	119
ÖSSZEGZÉS	121
KÖSZENETNYILVÁNÍTÁS	126
IRODALOMJEGYZÉK.....	127

„A filozófiai írásokból mindig csak azt fogadtam be, ami költőileg átérezhető és feldolgozható.”¹

(Friedrich Schiller)

ELŐSZÓ

A filozófiatörténetben jól ismert Schiller Kant iránti tisztelete, hatása pedig egyértelműen tetten érhető filozófiai műveiben és drámáiban egyaránt. Kant műveinek olvasásával, mélyreható elemzésével azonban csak az 1790-es években kezdett el foglalkozni az 1759-ben született költő-filozófus.

Érdeemes megvizsgálni, hogy milyen hatások érték Schillert ezen túl, és hogyan változott gondolkodása és a filozófiával való kapcsolata. Loboczky János szerint ez azért is fontos, mert ha „...Schiller gondolatainak értelmezésében egyoldalúan csak Kant a mérce, akkor a drámaköltő csupán egy másodosztályú kantiánus filozófus. Holott valami másról van szó.”²

Schiller mindössze 45 évet élt, ennek ellenére költőként, drámaíróként, filozófusként, sőt történelmi művek szerzőjeként is sikerült maradandót alkotnia. Ahogy ő maga fogalmazott: „A nagy elme minden tárgyban képes nagyságra...”³

Habár számos műfajban kiteljesítette tehetségét, Schiller a színházat érezte a legerősebb közvetítő médiumnak, amelyen keresztül morális meggyőződését, művészet- és történelemfilozófiájáról alkotott hitvallását a legkifejezőbbben adhatta át közönségének. Gyakorló színházi emberként pedig tudta, hogy a „tragikus költői mű csak a színpadi előadással válik egésszé...”⁴ Kant műveinek alapos tanulmányozása és legjelentősebb esztétikai tanulmányainak megírása után ezért is tért vissza a drámaköltészethez, melynek

¹ „Ich habe immer nur das aus philosophischen Schriften (...) genommen, was sich dichterisch fühlen und behandeln läßt.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-15-april-1788/>, és Rüdiger Safranski: Friedrich Schiller avagy a német idealizmus felfedezése, ford. Györfly Miklós, Európa, Budapest, 2007. (79. old.)

² Loboczky János: Schiller szeretet-/szerelemfilozófiája

http://acta.bibl.u-szeged.hu/49263/1/platonhoz_011_136-144.pdf

³ „Bei einem großen Kopf ist jeder Gegenstand der Größe fähig.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-18-januar-1788/>

Ford.: R. Safranski id. mű 268.

⁴ „Aber das tragische Dichterwerk wird erst durch die theatralische Vorstellung zu einem Ganzen...” <http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Braut+von+Messina+oder+die+feindlichen+Br%C3%BCder+%C3%9Cber+den+Gebrauch+des+Chors+in+der+Trag%C3%B6die>

Friedrich Schiller: A kar felhasználása a tragédiában, Művészet- és történelemfilozófiai írások, ford.: Papp Zoltán, Atlantisz 2005. (371. old.)

eredményeképpen megszületettek késői, érett drámái, amelyek mind lenyomatai morális felfogásának, filozófiai gondolkodásának. Ezért is izgalmas kérdés a drámaköltészet és filozófia kölcsönhatásának vizsgálata a schilleri életműben.

A filozófiához fűződő viszonya, gondolkodása ugyan sokat változott az évtizedek során, de a színház meghatározó szerepében, a nézőkre gyakorolt morális hatásában mélységesen hitt egész életében. Egyik legkorábbi esszéjében (A színház mint morális intézmény, 1784.) a színház hatásáról úgy vélekedik, hogy az „mélyebben és tartósabban hat a morálnál és a törvényeknél”⁵, valamint a „színház bíraskodása ott kezdődik, ahol a világi törvények hatálya véget ér”⁶. Az ifjú Schiller szenvedélyes megfogalmazását utolsó tanulmányában (A kar felhasználása a tragédiában, 1803.) már józanabb szavak váltják fel, de a színpad erőteljes hatásáról még mindig meg van győződve: „...ha komolyabban vesszük a színházat, a cél nem a néző gyönyörének megszüntetése, hanem megnemesítése. Maradjon játék, de legyen költői játék. Minden művészet az örömet szolgálja, s nincs magasabb rendű és komolyabb feladat, mint boldogságot szerezni az embereknek. Csak az valódi művészet, amely a legfőbb élvezetet nyújtja. A legfőbb élvezet pedig nem más, mint az elme szabadsága összes erőinek eleven játékában.”⁷ Az *igazi művészet (Die wahre Kunst)* célja nem „múló játék” („ein vorübergehendes Spiel”) Schiller számára, hanem egy olyan erő, amely felrázza, felébreszti a nézőt, és amelynek célja, hogy az embert „valóban és ténylegesen szabaddá tegye.”⁸ Schiller – aki életének utolsó évtizedében naponta megívta harcát egyre súlyosbodó betegségével – történészi, egyetemi munkáit háttérbe szorítva, minden erejét ennek az *igazi művészetnek* szenteli utolsó éveiben. Választása tudatos, ahogy Goethe-nek írja 1794. augusztus 31-én kelt levelében: „Aligha lesz időm arra, hogy nagy, mindenre kiterjedő szellemi forradalmat vigyek végbe magamban, de minden tőlem telhetőt megteszek, és ha végül majd összeroskad az épület,

⁵ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 14.

„...gewiß wirkt die Schaubühne tiefer und dauernder als Moral und Gesetze.” Friedrich Schiller: Was kann eine gute stehende Schaubühne eigentlich wirken? - Sämtliche Werke, Band V., Erzählungen, Theoretische Schriften, Zu Drama und Theater; Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 2004. (SW V.) 824. old.

⁶ Uo. 13.

„Die Gerichtsbarkeit der Bühne fängt an, wo das Gebiet der weltlichen Gerichte sich endigt.” SW V. 823.

⁷ F. Schiller: A kar felhasználása a tragédiában, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 372.

„...indem man das Theater ernsthafter behandelt, will man das Vergnügen des Zuschauers nicht aufheben, sondern veredeln. Es soll ein Spiel bleiben, aber ein poetisches. Alle Kunst ist der Freude gewidmet, und es gibt keine höhere und keine ernsthaftere Aufgabe, als die Menschen zu beglücken. Die rechte Kunst ist nur diese, welche den höchsten Genuß verschafft. Der höchste Genuß aber ist die Freiheit des Gemütes in dem lebendigen Spiel aller seiner Kräfte.”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Braut+von+Messina+oder+die+feindlichen+Br%C3%BCder+%C3%9Cber+den+Gebrauch+des+Chors+in+der+Trag%C3%B6die>

⁸ Uo. 372.

„...ihn wirklich und in der Tat frei zu machen...” (uo.)

tán mégis sikerül addig a tűzből kimenteni mindazt, ami megőrzésre érdemes.”⁹ Schiller tehát hisz a művészet erejében, legjelentősebb drámái is ebben az időszakban születnek.

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy nagy vonalakban bemutassam Schiller a színház hatásáról, etikai szerepéről alkotott hitvallását. A disszertációban azt a tételt szeretném demonstrálni, hogy Schiller szerint a színház az etikai nevelés színtere. Ennek során rámutatok, hogy a költő morális meggyőződése, elméleti-filozófiai érdeklődése és annak változása tetten érhető drámáiban, színházi munkáiban. Elemzéseimet késői alkotásaira összpontosítom.

⁹ Schiller levele Goethének (Jena, 1794. augusztus 31.) forrás: Goethe és Schiller levelezése ford.: Berczik Árpád, Raáb György, Gondolat Kiadó, Budapest 1963. (13.old.)

„Eine große und allgemeine Geistesrevolution werde ich schwerlich Zeit haben in mir zu vollenden, aber ich werde thun was ich kann, und wenn endlich das Gebäude zusammenfällt, so habe ich doch vielleicht das Erhaltungswerthe aus dem Brande geflüchtet.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1794/7-an-goethe-31-august-1794/>

I. Korai drámák és szeretetfilozófia

Schiller tanulmányait Karl Eugen württembergi herceg szigorú felügyelete és irányítása alatt álló katonai iskolában, a Karlschuléban végezte. Eredetileg papnak készült, majd a herceg nyomására először jogi tanulmányokat folytatott, végül az orvostudomány mellett tette le a voksát. Filozófiai fejlődésére, irodalmi ízlésére nagy hatást gyakorolt egyik tanára, Jakob Friedrich Abel.¹⁰ Az ő segítségével ismerkedik meg többek között Hobbes, Locke, Hume és Shaftesbury filozófiájával.

1777-ben óriási elhivatottsággal vágott bele orvosi tanulmányaiba, de filozófiai érdeklődése és az irodalom iránti szenvedélye továbbra sem lanyhult. Rüdiger Safranski úgy fogalmaz: „Schiller, akinek meg kell tanulnia holttesteket feltárnia, a lélek dolgaiban is boncoló és kísérletező pszichológussá válik.”¹¹ Meg kellett tehát barátkoznia azzal a helyzettel, hogy miközben behatóan foglalkozik a test tanulmányozásával, továbbra sem mond le a lélek titkainak kutatásáról.

A két tudományterület összefonódásának lenyomata jelenik meg Schiller disszertációiban is. Az első változat - amely *A fiziológia filozófiája* (Philosophie der Physiologie) címet viseli - öt fejezetéből mindössze egy maradt fenn. Ebben azt a témát járja körül, hogy a test fizikai tartományából, hogyan juthatunk el a lélek szférájába, ennek procedúráját vizsgálja. Értekezésében kulcsfogalomként jelenik meg a szeretet.¹² Egyrészt olyan princípiumként fogalmazza meg, amely a fizikai-testi gépezetbe lelkesültséget visz, másrészt fontos szerepe van abban, hogy a materiális világ és a szellem között biztosított legyen az összeköttetés.¹³ Schiller továbbá úgy fogalmaz: „a szeretet tehát, az emberi lélek legszebb, legnemesebb ösztöne, az érző természet nagy láncolata, nem más, mint saját életem felcserélése

¹⁰ Ld.: R. Safranski id. mű 24-73.

¹¹ Uo. 72.

¹² „Schiller azért mozgósítja a szeretetfilozófiát, hogy megmérkőzzön azzal a fenyegető nihilizmussal, amely a robosztus testi materializmus felől veszélyezteteti.” Safranski hozzáteszi, hogy Schiller ebben a munkájában a szeretetnek, mint kozmikus elvnek a filozófiáját fejti ki. R. Safranski id. mű 80.

¹³ Ld.: R. Safranski id. mű 81.

embertársaméval.”¹⁴ Schiller nézőpontja szerint tehát a szeretet a teremtett lényeket egy grandiózus láncolatba¹⁵ összeösszefogó, összekapcsoló erőként is felfogható.¹⁶

Egy színházi előadás hatása - Haramiák

A szeretet Schiller korai drámáiban is fontos szerephez jut, így különösen az első, a rigorózus katonai iskolában töltött évek alatt született *Haramiákban*, amelyet később „az alárendeltség és géniusz természetellenes nászából”¹⁷ létrejött szüleményként emleget.

Életének nagy részét a szigorú iskola falai között töltő Schillernek, tizennyolc évesen - amikor belefogott a mű megírásába -, nem sok élettapasztalata volt, szereplőinek ábrázolása, jellemvonásai így meglehetősen valóságtól elrugaskodottak, amelyet később ő maga is elismer a drámához írt recenziójában.¹⁸

Ziolkowski szerint „Schiller első drámája, *A Haramiák* teljes mértékben szemlélteti *A színház mint morális intézmény*”¹⁹ című esszéjében megfogalmazott elveket, nyilvános fórumon először szembesítve a közönséget a felvilágosodás kényes gondolataival az erényről, a politikáról és a társadalmi konvenciókról; megkérdőjelezve a régi rendet, amelyet hamarosan megbolygat a

¹⁴ „Liebe also, der schönste, edelste Trieb in der menschlichen Seele, die große Kette der empfindenden Natur, ist nichts anders, als die Verwechslung meiner Selbst mit dem Wesen des Nebenmenschen.”

F. Schiller: *Philosophie der Physiologie - Sämtliche Werke*, Band V. id. mű 251., fordítás: Györffy Miklós, (R. Safranski id. mű 81.)

¹⁵ A „kozmosz láncolat” gondolatával feltehetően olvasmányai során találkozott már korábban Schiller, így többek között Leibniz ama tételével, mely szerint: „...a természetben soha sincs ugrás. Én ezt a folytonosság (continuitas) törvényének neveztem...” (Gottfried Wilhelm von Leibniz: Újabb vizsgálódások az emberi értelemről, Részletek az előszóból, ford.: Rác Lajos, In: *Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény*. I. kötet (Szerk.: Simon Endre) Tankönyvkiadó, Budapest, 1966., 356. old.)

De Schiller Adam Fergusonra is utal disszertációjában. Professzora, Abel ajánlja figyelmébe Ferguson: *Morálfilozófia alapjai* c. művét. A skót felvilágosodás gondolkodója – akiről Schiller dolgozatában úgy fogalmaz, hogy ő „századunk bölcse” („ein Weiser dieses Jahrhunderts”) – nagy hatással lehetett a fiatal orvostanhallgatóra. (Ld: SW V. 250, és R. Safranski id. mű, 83)

¹⁶ Schiller így fogalmaz: „Egy szépséges és bölcs törvény (...) az egyetemes szeretet kötelékeivel fűzte össze a teljesség tökélyét és az egyes ember boldogságát, embert és embert, sőt embert és állatot.” „...ein ebenso schönes, weises Gesetz, (...) hat die Vollkommenheit des Ganzen mit der Glückseligkeit des Einzelnen, Menschen mit Menschen, ja Menschen mit Tieren durch die Bande der allgemeinen Liebe verbunden.”

SW V. 251., fordítás: R. Safranski id. mű 83.

¹⁷ „die naturwidrige Beischlaf der Subordination und des Genius” SW V. 885. (ford.: Györffy Miklós, in: R. Safranski id. mű 100.)

¹⁸ Ld.: Friedrich Schiller: *Die Räuber – Selbstbesprechung im Württembergischen Repertorium - Sämtliche Werke*, Band I. – Gedichte, Dramen 1.; Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 2004, (SW I.) 627. old.

¹⁹ A *Haramiák* ősbemutatója után két évvel hangzik el Schiller beszéde a mannheimi Választófejedelemi Német Társaság előtt, az előadás írásos változata pedig 1785-ben jelenik meg először.

forradalom a szomszédos Franciaországban.”²⁰ Az 1782-ben, a mannheimi színházban előadott ősbemutató valóban nem megszokott hatást váltott ki a közönségből. Egy korabeli beszámolóban azt olvashatjuk: „A színház tébolydához hasonlított, forgó szemek, ökölbe szorított kezek, dobogó lábak, rekedt felkiáltások a nézőtéren! Idegen emberek omlottak zokogva egymás karjába, nők támolyogtak ájuldozva az ajtó felé. Általános bomlásnak indult minden, mint valami káoszban, amelynek ködeiből új teremtés tör elő!”²¹ Franz Anton May fiatal színházorvos szerint a *Haramiák* „olyan darab, (...) hogy láttára megfagy az emberben a vér és megdermednek mind a színész, mind a néző idegei, hacsak nem parafából voltak az ősei.”²² Ezekből a beszámolókból is jól látszik, hogy Schiller tökéletesen tisztában volt a szerző és a színház „hatalmával”, amely ilyen érzéseket képes kiváltani a nézőkből.²³

Safranski szerint, Schiller a *Haramiákat* „filozófiai eszmék kísérleti terepének”²⁴ is szánta. Schiller a bemutató után, a darabjához fűzött saját kritikájában úgy fogalmazott, hogy szerzőként „átugrotta az embereket”²⁵, ugyanakkor a karakterek (különösen Ferenc) bármennyire is ellentétesek az emberi természettel, Schiller szerint, teljesen összhangban vannak önmagukkal.²⁶

A mű két testvér: az idealista, „édesapja kedvence” Károly és a másodszülött, - ahogy Schiller nevezi később - „elméledő gazember”, Ferenc története. A darab kezdetén az adósságokba keveredett Károly levélben kéri apja bocsánatát és áldását jó útra téréséhez. Ferenc azonban

²⁰ Theodore Ziolkowski: *Scandal on Stage: European theater as moral trial*, Cambridge University Press; 2009. (Chapter 2: Overtures, The morality of Robbers), (eBook, Kindle edition, location 717.)

„Schiller's first drama fully exemplifies the principles enunciated in his essay, confronting his audience for the first time in a public forum with the discomfiting ideas of the Enlightenment about virtue, politics, and social conventions and challenging the old order that was soon to be unsettled by the revolution in neighboring France.”

²¹ R. Safranski id. mű 131.

„»Das Theater glich einem Irrenhaus, rollende Augen, geballte Fäuste, stampfende Füße, heisere Aufschreie im Zuschauerraum! Fremde Menschen fielen einander schluchzend in die Arme, Frauen wankten, einer Ohnmacht nahe, zur Türe. Es war eine allgemeine Auflösung wie im Chaos, aus dessen Nebeln eine neue Schöpfung hervorbricht!» Matthias Luserke-Jaqui (Hrsg.) *Schiller Handbuch, Leben-Werk-Wirkung*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar, 2005. (8. old.)

²² Uo. 131.

„...ein Stück (...) wobei das Menschenblut erfrieren, und die Nerven sowohl beim Schauspieler als Zuschauer erstarren müssen, wenn ihre Urahnenn nicht von Pantoffelholz gewesen sind.” M. Luserke-Jaqui id. mű 9.

²³ Két évvel a *Haramiák* bemutatója után Schiller úgy fogalmazott: „Mindig szent és ünnepélyes volt az a csendes, nagy pillanat a színházban, amikor százak szíve, mint egy varázspálca mindenható ütése, a költő képzelete szerint megremeg.” „Heilig und feierlich war immer der stille, der große Augenblick in dem Schauspielhaus, wo die Herzen so vieler Hunderte, wie auf den allmächtigen Schlag einer magischen Rute, nach der Phantasie eines Dichters bebten.” F. Schiller: *Erinnerung an das Publikum - Sämtliche Werke Band I.* id. mű 754.

²⁴ R. Safranski id. mű 116.

²⁵ „...den Menschen überhüpft hatte...” F. Schiller: *Die Räuber – Selbstbesprechung im Württembergischen Reperorium - Sämtliche Werke Band I.* id. mű 627.

²⁶ Ld. uo. 627.

meghamisítja a levelet, és ármánykodásának eredményeként atyjuk kitagadja elsőszülött gyermekét.

A főhős, Moor Károly számára ez annak a világrendnek az összeomlását jelenti, amelyben mindenkinek megvan a saját helye és szerepe, és amelyet atyja fog össze.²⁷ Hátrahagyja korábbi életét, és a társadalom perifériáján élők közül verbuválódott rablóbanda vezetője lesz.

Ferenc, Károllyal ellentétben, születésétől fogva kitaszítottnak érzi magát.²⁸ Önrecenziójában később Schiller így nyilatkozott Ferenc alakjáról: „Ennek a velejéig gonosz embernek nem annyira a cselekedetei felháborítóak – még csak nem is az undorító filozófiája – sokkal inkább az a könnyedség, amely e filozófiát ilyen cselekedetekre készíti.”²⁹

A darab végén mindkét fivér készen áll arra, hogy lemondjon saját életéről. Ferenc – akinek kiderül cselszövése – véghez is viszi tettét. Károly végül máshogy dönt, nem dobja el életét, átadja magát az igazságszolgáltatásnak.³⁰

Ziolkowski szerint ebben az erkölcsi döntésben, megjelenik azoknak az elképzeléseknek a korai szemléltetése, amelyeket két évvel később elméletben is felvázolt Schiller Mannheimben, a Választófejedelemi Német Társaság előtt tartott előadásban. Amelyben „amellett érvelt, hogy a színpad <az élet minden helyzetéből merít, és a szív minden sarkát megvilágítja> (...) Sőt

²⁷ „Boldog a mindenség, testvérré békült össze mindenki, egy családdá – egy apával odafönt – de nem az én apám az! Engem kitaszítottak, engem kivettek a tiszták soraiból...”

Friedrich Schiller: Összes drámái I. – Haramiak, Fordította: Déry Tibor, Osiris Kiadó Budapest 2002. (60.old.)
„...daß alles so glücklich ist, durch den Geist des Friedens alles so verschwistert! – die ganze Welt eine Familie und ein Vater dort oben – Mein Vater nicht - Ich allein der Verstoßene, ich allein ausgemustert aus den Reihen der Reinen...” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/die-raeuber-text/3-akt-2-szene/>

²⁸ „S nincs-e száz jogom bosszankodni a természetet? – de szavamra mondom élni fogok velük.” „Én semmit sem kaptam tőle, hogy mivé leszek immár az én dolgom. Mindenkinek egyforma jussa van a legnagyobbhoz s a legkisebbhez; az igények, indulatok, erők egymást pusztítva küzdenek. a jog a győzteshez kvártélyozza be magát, erőnk korlátja a törvény.” F. Schiller: Összes drámái I. id. mű 12-13.

„Ich habe große Rechte, über die Natur ungehalten zu sein, und bei meiner Ehre! ich will sie geltend machen.”
„Sie gab mir nichts mit; wozu ich mich machen will, das ist nun meine Sache. Jeder hat gleiches Recht zum Größten und Kleinsten, Anspruch wird an Anspruch, Trieb an Trieb und Kraft an Kraft zernichtet. Das Recht wohnt beim Überwältiger, und die Schranken unserer Kraft sind unsere Gesetze.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/die-raeuber-text/1-akt-1-szene/3/>

²⁹ „Es sind nicht sowohl gerade die Werke, die uns an diesem grundbösen Menschen empören - es ist auch nicht die abscheuliche Philosophie - es ist vielmehr die Leichtigkeit, womit ihn diese zu jenen bestimmt.” F. Schiller: Die Räuber – Selbstbesprechung im Württembergischen Reperorium - Sämtliche Werke Band I. id. mű 626., fordítás: Györfly Miklós, (R. Safranski id. mű 113.)

³⁰ „Persze a múltat én már nem tehetem jóvá – amit megrontottam, az romlott marad – amit ledöntöttem, többé nem áll fel. De maradt még valami, amivel megbékíthetem a sértett törvényt, s kigyógyíthatom a megbántott rendet. Egy áldozatra volna szükség – olyanra, amely sérthetetlen méltóságát az egész emberiség előtt kinyilvánítaná – s ez az áldozat én magam vagyok.” F. Schiller: Összes drámái I. id. mű 103.

„Freilich stehts nun in meiner Macht nicht mehr, die Vergangenheit einzuholen – schon bleibt verdorben, was verdorben ist – was ich gestürzt habe, steht ewig niemals mehr auf – Aber noch blieb mir etwas übrig, womit ich die beleidigte Gesetze versöhnen, und die mißhandelte Ordnung wiederum heilen kann. Sie bedarf eines Opfers – eines Opfers, das ihre unverletzbar Majestät vor der ganzen Menschheit entfaltet – dieses Opfer bin ich selbst.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/die-raeuber-text/5-akt-2-szene/3/>

<ráirányítja figyelmünket a sorsfordulókra is, és megtanít elviselésük nagy művészetére>.”³¹ Schiller 1784-es tanulmányában maga is utal saját drámájára. Elismeri, hogy nem mindig ér célba a színház hatása, mert „az önszeretet és a lelkiismereti érzéketlenség” sokszor semmissé teszi azt. Így többek között „Karl Moor szerencsétlen haramiatörténete sem teszi sokkal biztonságosabbá az országutakat”, de az elvitathatatlan a színházról – amely szerinte a gyakorlati bölcsesség egyik legjobb iskolája -, hogyha kiiktatni és csökkenteni nem is tudja az elkövetett bűnöket, de abban fontos szerepe van, hogy megismertessen velük bennünket. Ennek az ismeretnek a birtokában „felismerhetjük” és „ártalmatlanná tehetjük” a bűnösök és balgák „rajtaütéseit”. A színház tehát lerántja a leplet a képmutatókról, fontos ismeretekkel szolgál az emberekről és az emberi jellemekről, és az intrikák már nem lephetnek meg minket, nem érhetnek bennünket felkészületlenül.

A *Haramiákhoz* írt kiadatlan előszavában Schiller arról ír, hogy darabjában olyan szereplőket is megjelenített, akik „megsértik az erény finomabb érzéseit, és felháborítják szelíd szokásainkat.”³² Schiller szándéka - hogy „elkapja a lelket rejtett műveleteiben”³³ – eléri a kívánt hatást a korabeli bemutatókon. A *Haramiák* 1784-es müncheni előadása után a *Theaterzettel* úgy fogalmaz: hogy a dráma „az emberi szív legteljesebb anatómiája, legtitkosabb hatásainak legalaposabb vizsgálata.”³⁴ May mannheimi színházi orvos pedig úgy vélekedik, hogy a színpadon „a szenvedélyes emberi szív legbelső redőit hetente háromszor boncolgatják polgártársaim erkölcsi fejlődése, öröme és épülése érdekében.”³⁵ Az erőteljes hatás elérésében August Wilhelm Iffland színészi játéka is sokat nyomott a latban - a korabeli beszámolók tanúsága szerint.³⁶

Rolf Hochhuth 1982-ben megfogalmazott véleménye szerint, a darab két évszázad múltán is éppen annyira eleven, mint amilyen a megjelenése első napján volt.³⁷ Valóban, a dráma

³¹ T. Ziolkowski id. mű (715.)

„There, as we recall, he argued that only the stage "draws from all situations of life, and illuminates all corners of the heart" (...) Moreover, it "draws our attention to destiny and teaches us the great art of bearing it.””

³² „...der das feinere Gefühl der Tugend beleidigt und die Zärtlichkeit unserer Sitten empört.”

Schiller zárójelben még hozzátézi: „Az emberiség becsületére legyen mondva, bárcsak karikatúrákat alkottam volna itt, de be kell vallanom, minél termékenyebb lesz a világról alkotott tudásom, annál szegényebb lesz a karikatúra-regiszterem.” („Ich wünschte zur Ehre der Menschheit, daß ich hier nichts denn Karikaturen geliefert hätte, muß aber gestehen, so fruchtbarer meine Weltkenntnis wird, so ärmer wird mein Karikaturen-Register.”)

F. Schiller: *Die Räuber – Unterdrückte Vorrede - Sämtliche Werke Band I.* id. mű 482.

³³ „...die Seele gleichsam bei ihren verstohlenen Operationen zu ertappen” (uo. 482.)

³⁴ „...die vollständigste Anatomie des menschlichen Herzens, die gründlichste Untersuchung ihrer geheimsten Wirkungen.” forrás: M. Luserke-Jaqui id. mű 9.

³⁵ „...die innersten Falten des leidenschaftlichen Menschenherzens zur Besserung der Sitten, zum Vergnügen und Erbauung meiner Mitbürger wöchentlich dreimal zergliedert werden.” forrás: M. Luserke-Jaqui id. mű 9.

³⁶ Ld bővebben: uo. 9-12.

³⁷ T. Ziolkowski id. mű (731.)

nemcsak a bemutatásakor, de az elmúlt kétszáz évben is igen népszerű volt, és jelentős előadásokra inspirálta a színházi alkotókat.³⁸

Bodolay Géza szerint „Schiller lázadó szelleme egy egész korszak meghatározójává vált utóbb. A magyar romantika éppúgy nem kerülhette meg, ahogy a 20. század sem volt képes elfelejteni.”³⁹ A Haramiák hatásának egyik titka, hogy ma is érvényes témákat feszeget, valamint Bodolay hozzáteszi: „Schiller szövege se nem nehéz, se nem filozofikusabb, mint bármelyik értelmes mű az elmúlt évtizedekben, az alaptémája itt is: a Szabadság–Szerelem.”⁴⁰ A mai közönség számára azonban - jelentős rövidítések révén - befogadhatóvá kell tenni a terjedelmes szöveget, hogy a darab hatása valóban érvényesülni tudjon.

A Haramiák hamar eljutott hazánkba, megjelenése után nem sokkal már magyar színpadokon is játszották, először németül, 1786-ban. 1793-ban a teljes szöveg megjelent magyar nyelven, Nagyréti Darvas József fordításában. Később Bartsai László, Toldy Ferenc és Hevesi Sándor is lefordította Schiller első drámáját, 1949-ben pedig Déry Tibor átültetésben jelent meg a népszerű darab.⁴¹ Déry szövegét „sorvezetőként” megtartva, Bodolay újrarendelt Schiller művét, és a Szegedi Nemzeti Színház társulatával állította színpadra 2011-ben.⁴²

A *Haramiák* egyik legutóbbi nemzetközi bemutatójára a hamburgi Thalia Theater-ben került sor, 2021. októberében. Michael Thalheimer rendezte darab ajánlója utal a több mint két évszázaddal korábbi ősbemutatóra és az akkori premier által kiváltott botrányra.⁴³ Thalheimer rendezésének egyik különlegessége, hogy a férfi szerepek nagy részét nők játsszák.⁴⁴

³⁸ Így többek között Erwin Piscator, Peter Zadek vagy Frank Castorf is megrendezte a darabot.

Ld. Kati Röttger: Schiller's Die Räuber: "Der Ort der Geschichte ist Deutschland" - Suze van der Poll, Rob van der Zalm (Eds.): Reconsidering National Plays in Europe, Palgrave Macmillan, Cham, 2018.

³⁹ Bodolay Gézáat idézi: szinhaz.hu: Kérlelhetetlen Fátum igazgat bennünket - Haramiák Szegeden, <https://szinhaz.hu/2011/10/24/kerlelhetetlen-fatum-igazgat-bennunket-haramiak-segeden>

⁴⁰ Bodolay Gézáat idézi: uo.

⁴¹ Ld. F. Schiller: Összes drámái I. id. mű 816-817.

⁴² Ld. Lénárt Ádám: Schillerhez kép-est, Criticai Lapok 2012/01-02., Budapest, <https://criticailapok.hu/archivum/24-2004/38309-schillerhez-kep-est>

⁴³ „Az ember sehol sem szabad. Sem a fizikai, sem a társadalmi korlátoktól, ezért ragadt meg bizonyos rendszerekben. Schiller már tudta ezt, és hirdette a szabadságot minden erkölcsi kötelezettség alól. De csak a játékban, a látszatban, a művészetben - egy olyan helyen, amely teljesen anarchikus lehet, mert mindennek, ami ott történik, nincs visszafordíthatatlan következménye. A Haramiák mannheimi ősbemutatóján, 1782-ben erre senki sem állt készen. Valóságos botrányt robbantott ki...” „Der Mensch ist nirgends frei. Weder von physischen noch von sozialen Zwängen, deswegen hängt er in irgendwelchen Systemen fest. Das wusste schon Schiller und propagierte die Freiheit von allen moralischen Verpflichtungen. Aber nur im Spiel, im Schein, in der Kunst - einem Ort der völlig anarchisch sein darf, weil alles was dort passiert, keine irreversiblen Folgen hat. Dafür war bei der Uraufführung der „Räuber“ 1782 in Mannheim noch niemand bereit. Sie löste einen veritablen Skandal aus.”
forrás: <https://www.thalia-theater.de/stueck/die-raeuber-2021/>

⁴⁴ Ld a megjelent kritikákat, többek között: <https://adoringaudience.de/die-raeuber-2021/>, <https://www.sueddeutsche.de/kultur/die-raeuber-michael-thalheimer-lisa-hagmeister-thalia-theater-1.5453393>

Kérdés, hogy a darab újszerű, modern interpretációival megismételhető-e a kétszáz évvel korábban kiváltott hatás? Jászay Tamás felteszi továbbá a kérdést - a Pesti Színház 2015-ös bemutatója kapcsán -, hogy egyáltalán „kell-e, lehet-e ma (...) hasonló hatású előadással számolni, ilyen reakciót várni, elvárni?”⁴⁵ A kérdés persze költői, mindenesetre a Pesti/Vígszínház alkotói szerint „a két testvér örökségért és szerelemért folytatott versengése (...) a mai napig lenyűgöz mindenkit. (...) A darab lázadó szelleme és viharzó áradása egy fiatalember gondolkodásmódjának hű lenyomata. A Haramiak új színpadi változata ugyanezzel a fiatal hittel és lendülettel készült a Pesti Színházban.”⁴⁶ Kovács D. Dániel rendezését, új fordításban (Hevesi Judit, Czeglényi Boglárka), 2015. december 19-én mutatták be.

Ármány és szerelem

Schiller első darabjának színpadi bemutatója óriási siker. Hasonlóan sikeres lesz az 1783-ban megírt *Ármány és szerelem* (Kabale und Liebe) című műve is. A darab műfaját tekintve – ahogy Schiller nevezte - családi vagy polgári szomorújáték.⁴⁷ Forradalmi erővel hatott a gondolat a felvilágosodás idején, hogy a tragédia főszereplője nemcsak nemesi származású hős, hanem hétköznapi ember is lehet.

Az eredetileg *Luise Millerin* címet viselő színmű eszmei előfutárának tekinthető Lessing: *Emilia Galotti* című darabja, amelyet tíz évvel korábban mutattak be a német színpadokon.⁴⁸ A polgári morál diadala a nemesi önkény felett meghatározó irodalmi motívummá vált. Schillerre nagy valószínűséggel hatással volt Lessing színműve, ugyanakkor sikerült olyan alkotást létrehoznia, „amely a saját korában a polgári tragédia csúcsát jelentette, és mindmáig élő és ható színmű.”⁴⁹ Ma is Schiller egyik legnépszerűbb darabjaként tartják számon.⁵⁰

Érdekes adalék a mű keletkezésével kapcsolatban, hogy a dráma ötlete 1782 nyarán, egy fogdában töltött időszak alatt fogant meg az íróban.⁵¹ Schiller a saját bőrén tapasztalta meg a

⁴⁵ <https://revizoronline.com/hu/cikk/5905/schiller-haramiak-pesti-szinhaz>

⁴⁶ <https://www.vigszinhaz.hu/program.php?mid=O5OiETcNcOaOrp>

⁴⁷ Dániel Anna: Schiller világa, Európa, Budapest, 1988. (43. old.)

⁴⁸ Lessing Livius ókori történetíró krónikája alapján írta meg drámáját, melyben az apa a főúri erőszakos önkénytől úgy menti meg leánya becsületét, hogy maga vet véget gyermeke életének.

⁴⁹ Dániel A. id. mű 45.

⁵⁰ Magyarországon 1795-ben mutatták be először a drámát, Ihász Ferenc átültetésében; majd 1841-ben a Nemzeti Színházban Szenvey József fordításában adták elő a darabot. Paulay Ede, Lendvai István magyar nyelvű szövegei után, Vas István is lefordította a drámát, amely 1950-ben jelent meg először. Forrás: F. Schiller: Összes drámái I. id. mű 823.

⁵¹ Schillert kéthetes fogságra ítélték, miután hercegi engedély nélkül utazott külföldre. (Ld: Dániel A. id. mű 45. és R. Safranski id. mű 134, 167.)

hercegi zsarnokság önkényét, a fizikai és szellemi szabadság korlátozását, amelynek lenyomata jól érezhető a drámában.

A dráma átfogó, mélyebb elemzésére nincs lehetőség ebben a dolgozatban; azonban filozófia és drámaköltészet kölcsönhatását vizsgálva érdemes Schiller korai tanulmányaiban olvasható kérdésfeltevéseinek, filozófiai gondolatainak keresztmetszetében röviden értelmezni a darabot. Az *Ármány és szerelem* című darabban is megjelenik a korábban említett schilleri szeretetfilozófia. Rüdiger Safranski szerint kegyetlen kísérletnek lehetünk tanúi, amelynek tétje, hogy meddig lehet elmenni ebben az érzelemben, és a szerelemnek vajon „csak a külső ellenállással és akadályokkal gyűlik-e meg a baja, vagy veszélyezteti-e önmaga, saját teljességre törő igénye is – ez a fő kérdés a szenvedély anatómiájának feltárása során.”⁵² Szerinte Schiller ebben a darabjában próbának veti alá saját szeretetfilozófiáját.

A nemesi származású Ferdinánd és a fiatal polgárlány, Miller Lujza tragikus szerelmének történetét olyan környezetbe ágyazta a drámaíró, amelynek alakjaiban jól felismerhetőek a württembergi hercegi udvar egykori szereplői.

A miniszter fiának és a muzsikus lányának szerelme nem teljesezhet be. Az udvari ármány próbára teszi a köztük lévő elszakíthatatlannak vélt köteléket. De vajon csak a külső körülményekben keresendő a szerelmesek bukása, a hűtlenséggel megvádolt Lujza és önmagát megmérgező Ferdinánd halála? Vagy ez a totalitásra törő szenvedély belülről emészti fel a szerelmeseket összekapcsoló láncot?

Ferdinánd a darab kezdetén a szerelem mindent elsöprő, abszolút hatalmáról úgy vélekedik, hogy „...a szerelem mindenre, a legvégsőkre is feljogosít”⁵³, amely talán a mű egyik kulcsfontosságú mondata. A férfi úgy tekint a szerelemre, mint „bevehetetlen erősségre”, amelynek segítségével hiszi, hogy „széttépem az előítéletek láncait – szabadon választok, ahogy férfihoz illik.”⁵⁴ Kezdetben meg van róla győződve, hogy a szerelem ereje mindent felülírhat.⁵⁵

⁵² R. Safranski id. mű 171.

⁵³ Friedrich Schiller: Összes drámái I. – *Ármány és szerelem*, Fordította: Vas István, Osiris Kiadó Budapest 2002. (229. oldal)

„Doch aufs äusserste treibts nur die Liebe.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/2-akt-5-szene/2/>

⁵⁴ F. Schiller: Összes drámái I. id. mű 229.

„...durchreißen will ich alle diese eiserne Ketten des Vorurteils – Frei wie ein Mann will ich wählen...” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/2-akt-5-szene/>

⁵⁵ „Reményem annál magasabbra száll, mennél mélyebb ellentétbe kerül a természet az illendőséggel, elhatározásom az előítélettel! Meglátjuk, mi az erősebb, a szokás vagy az örök emberiség törvénye.” (F. Schiller: Összes drámái I. id. mű 226.)

Ebben a drámában is felmerül a lények kozmikus láncolatának gondolata, amely Schiller korai munkáiban és disszertációiban is hangsúlyos szerepet kap: „Amelyik óra elválasztja ezt a két kezét, az szakítsa el a fonalat köztem és a teremtés között”⁵⁶ – hangzik el a szerelmes ifjútól.

Ez a szerelem Ferdinánd számára olyan erő, amelyben a két fél tökéletes összeolvadását várja el, és amely teljes átláthatóságot követel a másiktól.⁵⁷

Lujza szerelme is megingathatatlan, hiszi, hogy „a szeretet rettenetesebb kényszer, mint a zsarnok dühe.”⁵⁸ Ő azonban tisztában van erkölcsi kötelezettségeivel, az apja iránti felelősség érzésével, ezért sem hajlandó megszökni a férfival, meghozza döntését: „ezen a földi világon lemondok róla.”⁵⁹ Ferdinánd ezt nem érti, számára nem létezik más, csak Lujza, ő, és a szerelem. „Ebben a körben elfér az egész mennyország.”⁶⁰ Ez számára a teljesség. Ferdinánd gyanakvása, bizalmatlansága, addig növekszik, míg végül végzetes tettek hajtóerejévé válik. Lujza gyanúba keverésével még inkább sikerül felerősíteni Ferdinánd bizalmatlanságát.⁶¹ A férfi végül a lány és önmaga gyilkosává lesz, a lények láncolta megszakad, az éltető szeretet önmaga ellentétébe csap át.⁶²

„Meine Hoffnung steigt um so höher, je tiefer die Natur mit Konvenienzen zerfallen ist.—Mein Entschluß und das Vorurteil!—Wir wollen sehen, ob die Mode oder die Menschheit auf dem Platz bleiben wird.”
<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/2-akt-3-szene-2/3/>

⁵⁶ Uo. 230.

„der Augenblick, der diese zwo Hände trennt, zerreißt auch den Faden zwischen mir und der Schöpfung!”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/2-akt-5-szene/2/>

⁵⁷ „Gyémántiszta lelked átlátszó, mint a víztükör. Ha csak egy lehelet homályosítja el, azt is észreveszem, nincs gondolatod, amelyet meg ne látnék az arcodon.” (uo. 208.)

„Ich schaue durch deine Seele, wie durch das klare Wasser dieses Brillanten. (...) Hier wirft sich kein Bläschen auf, das ich nicht merkte--kein Gedanke tritt in dies Angesicht, der mir entwischte.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/1-akt-4-szene/>

⁵⁸ Uo. 266.

„Daß die Zärtlichkeit noch barbarischer zwingt, als Tyrannenwuth!” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/5-akt-1-szene-2/2/>

⁵⁹ Uo. 207.

„Ich entsag ihm für dieses Leben.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/1-akt-3-szene-2/>

⁶⁰ Uo. 241.

„...liegt nicht in diesem Zirkel der ganze Himmel?” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/3-akt-4-szene/>

⁶¹ Ahogy a „méregkeverő” Wurm titkár mondja a Miniszternek: „Keverjük gyanúba a lányt! Mindegy, hogy okkal vagy anélkül: egy csipetnyi élesztő elég, hogy megerjessze az egész masszát.” „Machen Sie ihm das Mädchen verdächtig--Wahrscheinlich oder nicht. Ein Gran Hefe reicht hin, die ganze Masse in eine zerstörende Gährung zu jagen.” F. Schiller Összes drámái I. id. mű 235. és <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/3-akt-1-szene-2/>

⁶² A kezdetben rajongó szerelmes ifjú a dráma végére így nyilatkozik a korábban „isteni mesterműnek” tartott nőről: „És csak a lelkét hibázta el Isten? Lehetséges, hogy a természet nem lázad fel ez ellen a felháborító torzszülött ellen? (...) Vagy talán látta, hogy angyal került ki vésője alól, és siettében túl rossz szívet adott neki, hogy helyrehozza tévedését?” „Und nur in der Seele sollte Gott sich vergriffen haben? Ist es möglich, daß diese empörende Mißgeburt in die Natur ohne Tadel kam? (...) Oder sah er einen Engel unter dem Meißel hervorgehen, und half diesem Irrtum in der Eile mit einem desto schlechteren Herzen ab?” F. Schiller: Összes drámái I. id. mű 277. és <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/5-akt-7-szene/2/>

A darab mai, 21. századi aktualitásához – véleményem szerint - Safranski értelmezése vezet a legközelebb, aki „újszerű belátást alkalmaz, amikor azt állítja, a dráma azt ábrázolja, hogy a Másikat helytelenül látó szerelem szükségszerűen járul hozzá annak a romlott világnak a céljaihoz, amelytől látszólag éppenséggel megóv.”⁶³ Az igazából nem ismert „Másik” teljes birtoklásának, átláthatóságának igénye vezet valójában a tragédiához. Ez az elvárt, teljes „átláthatóság” valószerűtlenné teszi a másikat. Ebben az elvakult egységvágyban a férfi számára elképzelhetetlen a megtorpanás, a kétség, („neked pedig a szerelem mellett még töprengésre is jut idő?”⁶⁴) és bármilyen más erkölcsi parancsnak való engedelmesség. Így végül a kívülről érkező rágalmak olyannyira elérik céljukat, hogy Ferdinánd maga vet véget a szeretett lány életének.

Schiller korai írásait és disszertációit tehát ez a sajátos „szeretettel filozófia” hatja át, mely érzést úgy jellemzi, mint az *emberi lélek legszebb, legnemesebb ösztönét, mint az érző természet nagy láncolatát*.⁶⁵ Miután - jóval később – elkezdi foglalkozni Kant műveivel, a szeretet elveszíti meghatározó filozófiai szerepét Schillernél.

Mielőtt azonban rátérnék Kant Schillerre gyakorolt hatására, a drámaíró-filozófus két, az 1780-as években megjelent színházelméleti tanulmányát szeretném elemezni.

⁶³ Görföl Balázs: Kortársunk, Schiller - Rüdiger Safranski: Friedrich Schiller, avagy a német idealizmus felfedezése, Jelenkor, 2008, LI. évfolyam, 5. szám, (608. old.) és <https://www.jelenkor.net/archivum/cikk/1480/kortarsunk-schiller>

⁶⁴ F. Schiller: Összes drámái I. id. mű 208.

„...und du hast noch eine Klugheit neben deiner Liebe?” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/1-akt-4-szene/>

⁶⁵ Ld: SW V. 251.

II. A színház mint morális intézmény

Schiller a húszas évei közepén már túl van néhány sikeres színpadi bemutatón, amikor megírja *A színház mint morális intézmény* című esszéjét. Érdekes megvizsgálunk, hogy a színpadi szerző, Schiller, hogyan vélekedett a színház, mint intézmény morális szerepéről, hiszen a 18. században a teátrum erkölcsnemesítő hatásának megítélésével kapcsolatban különböző nézetek, nemegyszer viták alakultak ki a kor nagy gondolkodói között. Ebben a diskurzusban markáns álláspontot képviselt Schiller, főként *A színház mint morális intézmény* című művészetfilozófiai írásában kifejtett nézeteivel.

A színház erkölcsöket javító szerepéről a mannheimi Választófejedelmi Német Társaság 1784. június 26-i nyilvános ülésén tartott előadásán beszélt először. Az elhangzott beszéd (*Was kann eine gute stehende Schaubühne eigentlich wirken?*) 1785. márciusában a Schiller által szerkesztett *Rheinische Thalia* c. folyóiratban nyomtatásban is megjelent. Az írást 1802-ben ismét publikálták, rövidített formában, *A színház mint morális intézmény* címmel (*Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet*).⁶⁶

Mielőtt azonban rátérnénk a tanulmány részleteire, meg kell vizsgálnunk az előzményeket, és azokat a hatásokat, amelyek alakították Schiller gondolkodását.

A kortársak hatása

Schillerre - kortársai közül - hatással lehetett Lessing, aki a *Hamburgi dramaturgiában* foglalkozik a tragédia erkölcsökre gyakorolt hatásával, és azzal, hogy mit „vihetünk magunkkal” a színházi előadás befejezését követően a mindennapjainkba. Lessing az arisztotelészi katarziselméletből indul ki, és egyúttal pontosítja a korábbi értelmezéseket. Szerinte sokan rosszul értették és fordították le Arisztotelész tézisének, mely szerint a tragédiának *részvétet* és *rémületet* kell keltenie. Véleménye szerint az ókori filozófus sokkal inkább *részvétről* és *félelemről* beszélt, hiszen „a tragédia célja nem lehet egyszerűen az, hogy megrémísszen a tragikus hőst érő baj bemutatásával. Ez ugyanis még nem tenné lehetővé a hőssel való résztvevő azonosulást, a sorsában való osztozást.”⁶⁷ Itt olyan félelemről van szó, amelynek eredője, hogy azok a szerencsétlenségek, amelyek a színpadon álló hőst fenyegetik - hasonlatosságunk folytán – akár velünk, nézőkkel is megtörténhetnének. Habár a *részvét* szó

⁶⁶ F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások, id. mű 479.

⁶⁷http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index93f1.html?option=com_tanelem&id_tanelem=885&tip=0 (szerzők: Papp Zoltán, Szécsényi Endre)

eleve magában foglalja a *félelem* fogalmát is, Lessing szerint Arisztotelész nem véletlenül hangsúlyozza külön ez utóbbit is. Szerinte ennek az az oka, hogy azon túl, hogy meg akart bennünket tanítani arra, hogy „milyen szenvedélyeket idézhet és idézzen elő a tragédia”⁶⁸, fel akarta hívni figyelmünket arra is, hogy mely indulatok azok, amelyeket meg kell tisztítani a tragédiával felizzított szenvedélyek által, és itt főként „a *félelemre* kellett gondolnia”. Hiszen a *részvét* indulata sem a színházban, sem azon kívül nem képzelhető el a félelem nélkül, amelyet önmagunkért érzünk. „Mihelyt a tragédiának vége van, megszűnik a részvétünk, és az átélt megindulásból csak az a valószínű félelem marad meg, amelyet a részvéttel kísért baj önmagunkra nézve mutat. Ezt magunkkal visszük; és ahogyan a félelem, mint a részvét eleme, segít megtisztítani a részvétet, éppúgy segíti mármost, mint tovább tartó szenvedély, megtisztítani önmagát.”⁶⁹ Ez a *megtisztulás* pedig a *szenvedélyek erényes készségekké* való átalakulása; ehhez azonban szükséges az, hogy a tragédia képes legyen a részvét és a félelem végleteitől megtisztítani a nézőket.

Lessinggel ellentétben Rousseau teljesen más álláspontot képvisel a színház megítélésével kapcsolatban. *Levél D’Alembert-hez* című írásában egyértelműen kifejti, hogy egyáltalán nem hisz a színház erkölcsöket pozitívan befolyásoló szerepében.⁷⁰ Elveti az arisztotelészi szabályt, mely szerint a *szenvedélyek felszítása megtisztulásukat* eredményezi; és azzal a felfogással sem ért egyet, miszerint a tragédia célja, hogy „a bennünk felébresztett érzések ellentétei legyenek azoknak az érzéseknek, amelyekkel hőseit felruházza.”⁷¹ Rousseau önvizsgálatra késztet és felteszi a kérdést, hogy a nyugtalanság és felindulás érzése - ami az előadás után megmarad – vajon annak a jele-e, hogy közelebb kerültünk szenvedélyeink mérsékléséhez és megfékezéséhez? A válasza egyértelműen: nem. Azzal érvel, hogy a szenvedélyek mind rokonok, és „amikor az egyik szenvedélyt a másik szenvedéllyel akarjuk leküzdeni, csak még

⁶⁸ Ld: Gotthold Ephraim Lessing: Laokoón; Hamburgi dramaturgia – Hamburgi dramaturgia, Hetvenhetedik szám, ford.: Vajda György Mihály (Laokoón), Tímár Ilona (Hamburgi dramaturgia), Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1999. (237. old.)

⁶⁹ Uo. 237.

„Sobald die Tragödie aus ist, höret unser Mitleid auf, und nichts bleibt von allen den empfundenen Regungen in uns zurück als die wahrscheinliche Furcht, die uns das bemitleidete Übel für uns selbst schöpfen lassen. Diese nehmen wir mit; und so wie sie (als Ingredienz des Mitleids) das Mitleid reinigen helfen, so hilft sie nun auch (als eine vor sich fort dauernde Leidenschaft) sich selbst reinigen.” Lessings Werke in Fünf Bänden (Vierter Band) - Hamburgische Dramaturgie Aufbau-verlag Berlin und Weimar, 1975 (376. old.)

⁷⁰ Az eredeti előadásban Schiller utal is Rousseau elutasító álláspontjára: „A legerősebb támadás onnan érte e művészetet, ahonnan nem lehetett rá számítani.” F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 11.

„Der härteste Angriff, den sie erleiden mußte, geschah von einer Seite, wo er nicht zu erwarten war.” SW. V. 820. old.

⁷¹ Jean-Jacques Rousseau: Értekezések és filozófiai levelek – Levél D’Alembert-nek ford.: Kis János, Magyar Helikon 1978. (337. old.)

fogékonyabbá tesszük a szívet valamennyi ránt.”⁷² Így bármely szenvedély felszítása a többi felerősödését eredményezi.

Rousseau határozottan leszögezi, hogy „csak egyvalami tisztíthatja meg a szenvedélyeket: az ész; s (...) az ész semmiféle hatást nem tesz a színházban.”⁷³

A színház kedvező hatása még akkor is „elenyésző” lenne, ha annyira tökéletesen művelik, amennyire csak lehet, és még a közönség is a legnagyobb jóindulattal van iránta; ugyanis a színház „súlyát”, befolyását nem lehet növelni. Rousseau szerint csupán három eszközzel lehet a nép erkölcsére hatni; a törvények erejével, a közvélemény hatalmával és az örömök csábításával. De a törvénynek, szerinte nincs helye a színházban, mert - a legcsekélyebb kényszer hatására - szórakozásból büntetéssé válik. A közvélemény nem függ a színházról, sokkal inkább fordítva, a színház a közönségtől „kapja a maga törvényeit”. Az örömök hatását pedig a minél gyakoribb színházlátogatással lehet fokozni.

A színház egyéb hatásait vizsgálva kritikát fogalmaz meg azokkal a véleményekkel szemben is, amelyek szerint a színház „megszeretteti az erényt és gyűlöletessé teszi a bűnt.”⁷⁴ Nem hiszi, hogy ezek az érzések gyengébbek ott, ahol nincs színház. A színház csak azért tesz csodát, „mert azt teszi, amit a természet és az ész már végrehajtott előtte.”⁷⁵

Rousseau írását azzal zárja, hogy elképzelhető ugyan olyan színmű, amely erkölcsileg kedvező hatással van a közönségre, de ez csak addig tart, amíg az eseményeknek csupán szemlélői vagyunk, hiszen „az emberi szív minden dologban helyesen érez, ami nem tartozik személyesen reá.”⁷⁶ Amikor azonban már az érdekek is megjelennek - a színház világán túl, visszatérve a valódi életbe -, „csakhamar hamisan kezdünk érzni.”⁷⁷ Így tehát a színház hatása az előadás befejezésével szertefoszlik.

Előzmények

Schiller 1782-ben írt, *Über das gegenwärtige teutsche Theater* című írásában a színház erkölcsökre gyakorolt hatásáról még egyáltalán nincs meggyőződve. Korának német

⁷² J-J. Rousseau id. mű 338.

⁷³ Uo. 338.

⁷⁴ Uo. 339.

⁷⁵ Uo. 339.

⁷⁶ Uo. 340-341.

⁷⁷ Uo. 341.

színházáról írt művében arra a következtetésre jut, hogy „amíg a közönség nincs kiművelve a színpada számára, a színpad aligha művelheti ki közönségét.”⁷⁸

„A közönség ugyanis, vette észre Schiller éles szemmel, titokban élvezi azt, amin pedig fel kellene háborodnia.”⁷⁹ A közönség soraiban a kék, a mámor iránti vágy legyőzi az erényt. Az erényes szerepeket játszó érzéki színésznőkkel kapcsolatban Schiller felteszi a kérdést, hogy vajon a színésznőnek nem kellene-e filozofikusabban gondolkodnia? Arra a következtetésre jut, hogy amíg a „bujaság áldozatait a bujaság leányai játsszák”; addig a nyomorúság, a félelem és a rémület jelenetei inkább arra szolgálnak, hogy a színésznő karcsú termetét, szép lábait, kecsességét bemutassák.⁸⁰

Amíg a színdarab sokkal inkább egyfajta *időtöltés*, mint *iskola*, addig a színdarab írók „le fognak mondani arról a hazafias hiúságról, hogy a nép tanítói legyenek.”⁸¹ Ehhez kapcsolódóan a költő feladatát is elemzi ebben az írásában Schiller. Véleménye szerint, a dráma két divatirányzata az a két véglet, „amelyek között az igazság és a természet” mozog.⁸² „Párizsban kedvelik az emberek a sima, kecses babákat, amelyekről a művészet lecsiszolt minden merész természetességet. Az érzést milligrammban mérik, és a szellem táplálékát diétásra szeletelik, hogy kíméljék egy márki karcsú feleségének érzékeny gyomrát; mi németek, akárcsak az erős szívű britek, merészebb adagokat engedünk meg magunknak, hőseink egy régi tapétára festett, durva és gigantikus, távolságtartó Góliáthoz hasonlítanak.”⁸³ Schiller úgy véli, mindkét stílusra szükség van „*a természet jó másolatához*” („*zu einer guten Kopie der Natur*”); és ennek megvalósulásához a nemes bátorság és a szégyenlős félszégesség is hozzátartozik.

⁷⁸ „Bevor das Publikum für seine Bühne gebildet ist, dürfte wohl schwerlich die Bühne ihr Publikum bilden.” Friedrich Schiller: Über das gegenwärtige teutsche Theater - Sämtliche Werke Band V. id. mű 813. old.

⁷⁹ R. Safranski id. mű 193.

Az „Über die tragische Kunst” (1792) című tanulmányában később Schiller így fogalmaz: „...a tapasztalás bizonyítja, hogy a kellemetlen indulat nagyobb ingert gyakorol reánk és tehát az indulat okozta gyönyör saját tartalmával éppen megfordított viszonyban áll. Általános jelenség az emberi természetben, hogy a szomorú, a félelmetes, sőt a borzasztó is ellenálthatatlan varázserővel vonzanak; hogy a nyomor és iszonyat tünetei egyenlő erővel taszítanak és vonzanak ismét bennünket.” (forrás: Schiller kisebb prózai írataiból, A tragikai művészetről, ford. Zollner Béla, Budapest, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Franklin Társulat 1887. 80. old.)

⁸⁰ Ld. SW V. 813.

„Solang die Schlachtopfer der Wollust durch die Töchter der Wollust gespielt werden, solange die Szenen des Jammers, der Furcht und des Schreckens mehr dazu dienen, den schlanken Wuchs, die netten Füße, die Grazienwendungen der Spielerin zu Markte zu tragen...”

⁸¹ „Solang mögen immer unsere Theaterschriftsteller der patriotischen Eitelkeit entsagen, Lehrer des Volkes zu sein.” (uo. 813.)

⁸² „Ich bemerke zwei vorzügliche Moden im Drama, die zwei äußersten Enden, zwischen welchen Wahrheiten und Natur inne liegen.” (uo. 814.)

⁸³ „Zu Paris liebt man die glatten zierlichen Puppen, von denen die Kunst alle kühne Natur hinweg schliff. Man wägt die Empfindung nach Granen und schneidet die Speisen des Geistes diätetisch vor, den zärtlichen Magen einer schwächtigen Marquise zu schonen; wir Deutsche muten uns, wie die starkherzigen Briten, kühnere Dosen zu, unsere Helden gleichen einem Goliath auf alten Tapeten, grob und gigantisch, für die Entfernung gemalt.” (uo. 814.)

David Hill szerint „A drámaíró átalakítja a valóságot, amikor drámát alkot, de Schiller ragaszkodik ahhoz, hogy a dráma által kínált korlátozottabb perspektíva ne torzítsa el az elemek közötti kapcsolatot, amely a tágabb, valós világban létezik.”⁸⁴ Schiller egy fenséges palota előtt álló hangyához hasonlítja a – *világegyetem előtt* álló - közönséget. A rovarokhoz hasonlóan a nézők is az épületnek csak egy részét, egyik szárnyát látják; látásmódunk korlátozottsága miatt nem tudjuk befogadni az egész, teljes felépítményt. „...rovarszemünk elidőzik ezen a szárnyon, és talán rosszul elhelyezettnek találja ezeket az oszlopokat, ezeket a szobrokat; egy jobb lény szeme a szemközti szárnyat is befogja, és észreveszi ott azokat a szobrokat és oszlopokat, amelyek szimmetrikusan helyezkednek el itteni társaikkal. A költő azonban hangyaszemeknek fest, és a másik felét is kicsinyítve hozza látókörünkbe; a rész szimmetriájából az egész szimmetriájára készít fel bennünket, és hagyja, hogy az utóbbit az előbbiben csodáljuk.”⁸⁵ Tehát a szerző feladata, hogy ábrázolásmódjával kompenzáljon, és megláttassa velünk a nagyobb struktúra arányosságát.

A költő végtelen is lehet, ha a dráma nem éri el célját, hiszen az előadás sikere nagyban múlik az előadókon is. A képzelet teremtményeit megtestesítő színész előtt két jelentős kihívás áll; egyrészt el kell felednie önmagát és a figyelő tömeget, hogy beleélje magát a szerepébe; másrészt reflektálnia kell a jelenlévő nézők ízlésére és elvárásaira. Schiller többször tapasztalta, hogy az előbbit feláldozzák az utóbbiért:⁸⁶ „ha a színész zsenialitása nem tudja mindkettőt kielégíteni – még mindig inkább meg akarja sérteni ezt a másik javára.”⁸⁷

⁸⁴ Schiller: National Poet – Poet of Nations, A Birmingham Symposium, David Hill: Lenz and Schiller All's well that ends well, (110. old.) szerk.: Nicholas Martin, Rodopi, Amsterdam - New York, 2006.

„The dramatist transforms reality when creating a drama, but Schiller insists that the more limited perspective then offered by the drama must not distort the relationship between the elements that exists in the larger real world.”

⁸⁵ „...unser Insektenblick verweilt auf diesem Flügel und findet vielleicht diese Säulen, diese Statuten übel angebracht; das Auge eines bessern Wesens umfasst auch den gegenüberstehenden Flügel und nimmt dort Statuen und Säulen gewahr, die ihren Kameradinnen hier symmetrisch entsprechen. Aber der Dichter male für Ameisenaugen, und bringe auch die andere Hälfte in unsern Gesichtskreis verkleinert herüber; er bereite uns von der Symmetrie des Teils auf die Symmetrie des Ganzen, und lasse uns letztere in der ersteren bewundern.” SW V. 814-815.

⁸⁶ Két évvel később, 1784 őszén Schiller az általa meghirdetett *Rheinische Thalia* című folyóirat hirdetményében úgy fogalmaz:

„Egy olyan ingadozó művészetben, mint amilyen a drámai és utánzó művészet, ahol a színészek hiúsága a durva tömeg gyalázatos tapsát sokszor olyan éhesen „kebelezi be”, hogy ez könnyen összetéveszthető az igazság hangjával, a kritika nem lehet elég szigorú.” „In einer schwankenden Kunst, wie die dramatische und mimische ist, wo des Schauspielers Eitelkeit den beschimpfenden Beifall des rohen Haufens oft so hungrig verschlingt, so gerne mit der Stimme der Wahrheit verwechselt, kann die Kritik nicht streng genug sein.” F. Schiller: Ankündigung der Rheinische Thalia - Sämtliche Werke Band V. id. mű. 858.

Fontosnak tartja tehát, hogy megfelelő recenziók kerüljenek a lapba a színházi előadások kapcsán, hiszen ahogy fogalmaz: „a magasabb szépséget nem lehet alacsony önérdék alá vonni” („...höhere Schönheit kann hier unmöglich niedrigem Eigennuz unterliegen.”) (uo. 858.)

⁸⁷ „...wenn das Genie des Akteurs nicht beides ausreichen kann – möchte er immerhin gegen dieses zum Vorteil jenes verstoßen.” SW V. 815.

A korai tanulmányt olvasva jól látható, hogy Schiller a színház morális, erkölcsöket jobbító hatásáról még egyáltalán nincs megbizonyosodva. Safranski szerint, a szerző azt sugallja, hogy akit „mélyebben megérint a színpadi történés, éppen ezzel adja jelét, hogy már jobb ember, és az erkölcsi javuláshoz egyáltalán nincs szüksége a színházra.”⁸⁸ Itt tehát még nem *morális intézményként* beszél Schiller a színházról; az írás inkább egyfajta gyakorlati útmutatóként szolgál szerzők és színészek számára, a színházművészet általános javításának szándékával.

A tanulmány következtetése a színházzal kapcsolatban, hogy elég érdek, ha a néző újra megtalálja saját világát, valaki más sorsában álmodja meg saját sorsát, bátorságát a szenvedés színterein erősíti, és érzéseit a szerencsétlenség helyzeteiben gyakorolja.⁸⁹ „A nemes, romlatlan lelkületet éltető meleg éri a színpad felől – a nyersebb tömegben legalább az emberség valamely elhagyatott húrja zeng még kicsit elveszetten.”⁹⁰ Ennél többet egyelőre nem is vár a színháztól Schiller.

A színház mint morális intézmény (1784)

Két évvel később, Lessinghez hasonlóan, Schiller is eljut a teátrum morális hatásának felismeréséhez - habár teljesen más indokokkal alátámasztva.⁹¹ *A színház, mint morális intézmény* című tanulmány – a korábbi, *Über das gegenwärtige teutsche Theater* című íráshoz képest - már egyértelmű kiállítás a színház erkölcsnemesítő hatása mellett.⁹² Rousseau-val

⁸⁸ R. Safranski id. mű 193.

⁸⁹ Ld: SW. V. 818.

⁹⁰ „Ein edles unverfälschtes Gemüt fängt neue belebende Wärme vor dem Schauplatz – beim roheren Haufen summt doch zum mindesten eine verlassene Saite der Menschheit verloren noch nach.” SW V. 818., fordítás: Györfly Miklós (R. Safranski 193.)

⁹¹ Érdemes megjegyeznünk, hogy az előadás elhangzása idején (1784) Schiller valószínűleg még nem ismerte Arisztotelész Poétikáját. Erre 1797. tavaszán Goethe-vel folytatott levelezéséből következtethetünk. Goethe azt írja Schillernek, hogy „Aristotelész Poétikáját újra a legnagyobb gyönyörrel olvastam végig...” („Ich habe die Dichtkunst des Aristoteles wieder mit dem größten Vergnügen durchgelesen.”) Schiller válaszában úgy fogalmaz: „Nagyon elégedett vagyok Arisztotelésszel (...) Mégis nagyon örülök, hogy nem előbb olvastam: nagy élvezettől fosztottam volna meg magam, és minden előnytől, melyben most részesít. Ha haszonnal akarjuk olvasni, akkor az alapfogalmakkal már tökéletesen tisztában kell lennünk.” („Ich bin mit dem Aristoteles sehr zufrieden (...) Indessen bin ich sehr froh, daß ich ihn nicht früher gelesen: ich hätte mich um ein großes Vergnügen und um alle Vortheile gebracht, die er mir jetzt leistet. Man muß über die Grundbegriffe schon recht klar sein, wenn man ihn mit Nutzen lesen will...”)

forrás: Goethe és Schiller levelezése ford.: Berczik Árpád, Raáb György, Gondolat Kiadó, Budapest 1963. (200-201. old.), <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1797/304-an-schiller-28-april-1797/>, <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1797/308-an-goethe-5-mai-1797/>

⁹² Amikor a Német Választófejedelemi Társaság előtti beszéde elhangzik, Schiller a mannheimi színház szerzőjeként dolgozik, de további szerződtetése még kétséges. A társaság titkári pozíciójának elnyerése is foglalkoztatja; ez is közrejátszott abban, hogy ebben a tanulmányában a színház erkölcsi hatása és

ellentétben, Schiller hiszi, hogy a színház morális hatása hosszútávú, amely a függöny legördülte után is befolyásolja a nézőt.

„A színház hármasság - írja Schiller -: egyfelől morális intézmény, másfelől a <gyakorlati bölcsességet> terjesztő közösségi, és végül esztétikai intézmény.” Hermann Zoltán szerint „Schillernél pontosabb megfogalmazása ennek a hármasságnak ma sincs: ez lényegében <a színház társadalmi szerződése>.”⁹³

Schiller a 18. század végén megírja a színház melletti védőbeszédét, amelyben „még egyszer csokorba köti a színházpártiak érveit, akikhez többek között Lessing (Hamburgi dramaturgia, 1767/68), Sulzer (Philosophische Betrachtungen über die Nützlichkeit der dramatischen Dichtkunst, 1760) és Mercier (Du Théâtre ou Nouvel Essai sur l'Art Dramatique, 1773, német fordítás: Heinrich Leopold Wagner 1776) tartozott...”⁹⁴

A tanulmány első változatának bevezetőjében Schiller - a színház hatásával kapcsolatban – úgy fogalmaz: „Aki tehát ellentmondásmentesen be tudja bizonyítani, hogy a színház művelőleg hat az emberekre és a népre, az az állam legelső intézményével azonos rangot jelöl ki a számára.”⁹⁵ Kitézi tehát azt a magasabb célt, amelyet érvelésével el szeretne érni. Nincs könnyű dolga, hiszen – Schiller szerint – a drámai művészet az egyik legmegosztóbb művészeti ág, amely hol „istenítés”, hol „elátkozás” tárgya; „a túlzás miatt pedig elveszett az igazság”⁹⁶. Johann Georg Sulzerre hivatkozik, amikor a színház létrejöttének forrásaként az *új és rendkívüli* iránti ellenállhatatlan vágyat jelöli meg, és azt a kívánságot, hogy „szenvédélyes állapotban érezzük magunkat”.⁹⁷

felvilágosításban játszott szerepe ilyen erőteljes hangsúlyt kap. Ahogy Safranski fogalmaz: „ekkor a párosszal és határozottsággal addig még soha senki sem bizonygatta a színház társadalompolitikai és morális hasznát.” Ld.: R. Safranski id. mű 192.

⁹³ idézetek: Hermann Zoltán: *Néző, A színház mint morális intézmény*, L'Harmattan, 2015. (12. old.)

⁹⁴ M. Luserke-Jaqui id. mű 345.

„Schiller bündelt noch einmal die Argumente der Theaterbefürworter, zu denen u.a Lessing (Hamburgische Dramaturgie, 1767/68), Sulzer (Philosophische Betrachtungen über die Nützlichkeit der dramatischen Dichtkunst, 1760) und Mercier (Du Théâtre ou Nouvel Essai sur l'Art Dramatique, 1773, übersetzt v. Heinrich Leopold Wagner 1776) gehören...”

⁹⁵ F. Schiller: *A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások* id. mű 10.

„Wer also Wer also unwidersprechlich beweisen kann, daß die Schaubühne Menschen- und Volksbildung wirkte, hat ihren Rang neben den ersten Anstalten des Staats entschieden.” Friedrich Schiller: *Was kann eine gute stehende Schaubühne eigentlich wirken?* - Sämtliche Werke, Band V. id. mű 819.

⁹⁶ Uo. 11.

„...die Wahrheit ging verloren durch Übertreibung.” (uo. 820.)

⁹⁷ Sulzer: *Allgemeine Theorie der schönen Künste* (Schauspiel) művére hivatkozik itt. Ld: M. Luserke-Jaqui id. mű 351.

„Verlangen, sich in einem leidenschaftlichen Zustande zu fühlen...” (SW. V. 821.)

Az emberi természet nem tud hosszú időn keresztül sem az *állati állapotban* maradni, sem pedig „az értelem finomabb munkáit folytatni”⁹⁸; a két véglet közötti egyensúlyi állapotot óhajtja. A színház alkalmas arra, hogy összekösse „az értelem és a szív kiművelését (...) a legnemesebb szórakozással”⁹⁹, mindezt úgy, hogy nem feszíti túl a lélek *valamennyi erejét*.

A színház és a vallás kapcsolatát elemezve Schiller felteszi a kérdést, hogy vajon a vallás lehet-e az a terület, amely "az ember egész művelődését kiteljesíti?" Megállapítja, hogy a vallás az érzékiség révén hat leginkább, és ha megfosztjuk a szemléleti eszközeitől, képeitől, ábrázolásaitól, a vallás elveszíti erejét. Azonban a törvények és a vallás megerősödnek azáltal, ha "szövetségre lépnek a színházzal, ahol szemlélet van és eleven jelenvalóság".¹⁰⁰ A színház egyik legnagyobb előnye és hatásának titka tehát ez az *eleven jelenvalóság (lebendige Gegenwart)*. A színházban megfoghatóan, „ezernyi képben” tárul a néző elé a bűn, a balgaság, az erény vagy a bölcsesség; lehullanak az emberi maszkok és lépésről lépésre megoldódnak a rejtélyek.

Schiller hisz abban, hogy „a színház bíraskodása ott kezdődik, ahol a világi törvények hatálya véget ér.”¹⁰¹ Az értekezés egyik legmarkánsabb gondolatához hasonló véleményt fogalmazott meg Lessing is a Hamburgi dramaturgiában, amikor a törvények kiegészítésének nevezi a színházat („Supplement der Gesetze”).¹⁰² Valószínűleg Schillerre hatással volt Louis-Sébastien Mercier: *Du théâtre ou Nouvel Essai sur l'art dramatique* (1773) című írása is, amelynek 1776-ban jelent meg német fordítása.¹⁰³ Mercier úgy fogalmazott: „színház a legfelsőbb bíróság, amely elé a haza ellenségét idézik és nyilvános megszégyenítésnek teszik ki.”¹⁰⁴ Schiller szerint, ha az igazságszolgáltatás képtelen betölteni feladatát, ha a külső jogi környezet

⁹⁸ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 12. „...die feinem Arbeiten des Verstandes fortzusetzen...” SW V. 822.

⁹⁹ Uo. 12.

„...die Bildung des Verstandes und des Herzens mit der edelsten Unterhaltung vereinigt.” SW V. 822.

¹⁰⁰ Uo. 13.

„...sie mit der Schaubühne in Bund treten, wo Anschauung und lebendige Gegenwart ist...” SW V. 822.

Hans-Robert Jauss úgy fogalmaz, hogy egy irodalmi mű képes lehet arra, hogy „áttörjön olvasói elvárásain, és feltegye nekik a kérdést, amire a vallásilag vagy államilag elismert erkölcs addig adós maradt. (...) már Bertold Brecht előtt is hirdették - a felvilágosodás korában - az irodalom és az elismert erkölcsi normák konkurens viszonyát, amint ezt többek között Friedrich Schiller is vallotta a polgári színjáték feladatával kapcsolatban: „Ott kezdődik a színpad törvénye, ahol a világi törvények hatalma véget ér.” Hans-Robert Jauss: Irodalomtörténet, mint az irodalomtudomány provokációja (ford.: Bernáth Csilla) http://real-j.mtak.hu/1244/1/HELIKON_1980.pdf

¹⁰¹ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 13.

„Die Gerichtsbarkeit der Bühne fängt an, wo das Gebiet der weltlichen Gerichte sich endigt.” SW V. 823.

¹⁰² Ld.: Lessings Werke IV. id. mű 40. és M. Luserke-Jaqui id. mű 352.

¹⁰³ Habár „semmi sem bizonyítja, hogy (Schiller) olvasta Mercier esszéjét, de a párhuzam a német költő és a francia teoretikus felfogása között túlságosan szembetűnő ahhoz, hogy ne lássuk az utóbbi által kifejtett hatást.” Ld. Études littéraires, Raymond Gay-Crosier: Louis-Sébastien Mercier et le théâtre <https://www.erudit.org/fr/revues/etudlitt/1968-v1-n2-etudlitt2179/500023ar/>

¹⁰⁴ „Theater (...) der oberste Gerichtshof, vor welchem der Feind des Vaterlandes citirt, und der öffentlichen Schande bloß gestellt würde.” Ld.: M. Luserke-Jaqui id. mű 352.

elviselhetetlenné válik, „akkor a színház átveszi a kardot és a mérleget, s rettentő ítélőszék elé kényszeríti a bűnöket.”¹⁰⁵ A színháznak ezt az erőteljes hatását azzal indokolja, hogy amint a *látható ábrázolás* is erősebb hatású a *holt betűnél* és az üres szavaknál, úgy a színház is „mélyebben és tartósabban hat a morálnál és a törvényeknél.”¹⁰⁶

Azonban a színház nemcsak *támogatja* a világi törvénykezést, hanem ennél tovább is mehet: „Büntet ezernyi vétket, melyeket amaz büntetlenül megtúr; pártfogol ezernyi erényt, melyekről amaz hallgat.”¹⁰⁷ Schiller szerint, ezen a területen már a valláshoz és bölcsességhez kapcsolódik, innen veszi mintáit, tantételeit. Szenvedéllyel tölti el lelkünket és *isteni eszményeket* állít elénk, követni való célokként. Amilyen „szeretni valóan” jelenik meg színház tükrében az erény, éppoly „rútul” festenek benne a bűnök.

Schiller meggyőződése, hogy a színháznak fontos szerepe van abban, hogy megóvja az embereket a „rosszá válástól”, ennek titka pedig, hogy segít *felvértetni a szíveket a gyengeségek ellen*. A társadalom boldogságát a bűnök mellett, a „balgaság” is szétzilálja. Az igazságszolgáltatás és a lelkiismeret megvédhet a bűnöktől, de a balgaságnak csak a színház tarthat tükröt, és teheti nevetségessé gyengeségeinket.

Ezen túl pedig a „színház az állam minden egyéb közintézményénél jobb iskolája a gyakorlati bölcsességnek, utat mutat a polgári életben, biztos kulcsot ad az emberi lélek legtitkosabb ajtóihoz”.¹⁰⁸ Mielőtt azonban – a realitástól teljesen elrugaszkodva - korlátlan hatáskörrel ruházná fel a színházat, Schiller maga is elismeri, hogy „Molière Harpagonja talán még egyetlen uzsorást sem javított meg”¹⁰⁹, vagy saját drámájára utalva: „Karl Moor szerencsétlen haramiatörténete nem teszi sokkal biztonságosabbá az országutakat”¹¹⁰. Azonban a színház vitathatatlan érdeme: ha nem is szünteti meg a bűnt és a balgaságot, de hozzájárul azok felismeréséhez és ártalmatlanná tételéhez.

¹⁰⁵ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 14.

„... übernimmt die Schaubühne Schwert und Wage und reißt die Laster vor einen schrecklichen Richterstuhl.” SW V. 823.

¹⁰⁶ Uo. 14.

„... gewiß wirkt die Schaubühne tiefer und dauernder als Moral und Gesetze.” (uo. 824.)

¹⁰⁷ Uo. 14.

„Tausend Laster, die jene ungestraft duldet, straft sie; tausend Tugenden, wovon jene schweigt, werden von der Bühne empfohlen.” (uo. 824.)

¹⁰⁸ Uo. 16.

„Die Schaubühne ist mehr als jede andere öffentliche Anstalt des Staats eine Schule der praktischen Weisheit, ein Wegweiser durch das bürgerliche Leben, ein unfehlbarer Schlüssel zu den geheimsten Zugängen der menschlichen Seele.” (uo. 826.)

¹⁰⁹ Uo. 16.

„... vielleicht Molières Harpagon noch keinen Wucherer besserte...” (uo. 826.)

¹¹⁰ Uo. 16.

„... Karl Moors unglückliche Räubergeschichte die Landstraßen nicht viel sicherer machen wird...” (uo. 826.)

Az emberismeret mellett a színpadi előadás felkészít bennünket a nagy *sorsfordulókra* is, és megtanít azok elviselésére. Schiller hiszi, hogy az általunk irányítható „tervnek” és az irányításunkon kívül eső „véletlennek” ugyanolyan fontos szerepe van életünkben, míg utóbbinak alá kell rendelnünk magunkat, előbbit mi vezéreljük. A színházban előzetesen átélt élményeknek köszönhetően azonban „a végzet elkerülhetetlen csapásai nem találnak egészen önuralom híján, (...) s szívünk megedződött jobban túrni, mi ránk méretik.”¹¹¹ A színházban mesterségesen előállított érzelmek és illúziók tehát - a valódi átélésnek köszönhetően - a valóságban is megerősítik a lelket a szerencsétlenségekkel szemben.

Az „erkölcsi kiművelésen” („sittliche Bildung”) túl az értelem felvilágosításában is fontos érdemei vannak a színháznak. A felvilágosodás munkája tehát kiteljesedik itt, a „magasabb szférában” („in dieser höhern Sphäre”). A színház egy közös csatorna, melyben „a nép gondolkodó jobbik részétől zavartalanul áramlik alá a bölcsesség fénye, s ahonnan halványabb sugarakban szétterjed az egész államra”¹¹². Ebben a környezetben szertefoszlanak a kártékony babonák és hiedelmek, és oszladozik a szellemi sötétség.

A jó színház kedvező hatásai között említi a vallási tolerancia erősödését; a színpad továbbá a *nevelés* tévedéseinek felszámolásában is hatékony lehet. Hiszen csak a színháznak van eszköztára ahhoz, hogy megrázó képekben hívja fel a figyelmet az *elhanyagolt nevelés áldozataira*.

A színház politikai funkciójával kapcsolatban Schiller úgy véli, hogy lehetőség lenne „a színház révén – ha az állam fejei és őrzői értenének ehhez - helyesbíteni a nemzet véleményét a kormányzatról és a kormányzóról”¹¹³. Illetve néhány bekezdéssel előbb azt is megjegyzi: „a világ nagyjai csak itt hallják, amit ritkán vagy sohasem hallanak: az igazságot.”¹¹⁴ Tehát a politikai üzenetek becsatornázásában is fontos szerepet szán a színpadnak.

Az írás végéhez közeledve Schiller a színház *nemzet szellemére* gyakorolt hatásáról is szót ejt. „A fiatal drámaíró úgy tekint színpadi műveire, mint amelyek hozzájárulnak a nemzet

¹¹¹ Uo. 17.

„...unausbleibliche Verhängnisse uns nicht ganz ohne Fassung finden, (...) und unser Herz zu dem Schlag sich gehärtet hat.” (uo. 827.)

¹¹² Uo. 19.

„Die Schaubühne ist der gemeinschaftliche Kanal, in welchen von dem denkenden, bessern Theile des Volks das Licht der Weisheit herunterströmt und von da aus in milderer Strahlen durch den ganzen Staat sich verbreitet.” (uo. 828.)

¹¹³ Uo. 19-20.

„Nicht weniger ließen sich – verstünden es die Oberhäupter und Vormünder des Staats – von der Schaubühne aus die Meinungen der Nation über Regierung und Regenten zurechtweisen.” (uo. 829.)

¹¹⁴ Uo. 18.

„Hier nur hören die Großen der Welt, was sie nie oder selten hören – Wahrheit...” (uo. 828.)

kialakulásához, a modern polgári német társadalom fejlődéséhez.”¹¹⁵ Schiller úgy véli: „ha megérnénk, hogy nemzeti színházunk legyen, akkor nemzet is lennénk.”¹¹⁶ Ezzel Lessing egyik korábbi gondolatának éppen ellenkezőjét fogalmazza meg, aki úgy vélekedett: „micsoda jámbor ötlet nemzeti színházat teremteni a németeknek, amikor mi németek még nem vagyunk egy nemzet!”¹¹⁷ Schiller hisz abban, hogy a színház képes lehet a különböző társadalmi csoportokat egyesíteni. Görögországot hozza fel példaként, ahol a nemzet – színházhoz fűződő - vonzalmában fontos szerepe volt a görög szellemnek, az előadások hazafias tartalmának és az érdeknek, amelynek tárgya „az állam és a jobb emberség” volt.

Az erkölcsökre és felvilágosodásra gyakorolt hatásai mellett – írása végén – Schiller emlékeztet bennünket arra is, hogy a színház a „társas szórakozás összes intézménye közül elsőbbséget érdemel”¹¹⁸, és ezt még ellenségei is elismerik.

Safranski szerint „csak a beszéd végén érkezik el a diszkurzív felszabadulás pillanata”¹¹⁹, amikor már sem politikai, sem morális hatásról nincs szó, hanem egy esztétikai állapot leírásáról. „Az emberi természet nem viseli el, hogy szakadatlanul és örökre a foglalatosságok kínpadjára legyen vonva, az érzékek ingerei pedig elmúlnak, amint kielégítettek. (...) A színház az az intézmény, ahol együtt van élvezet és okulás, nyugalom és igénybevétel, kikapcsolódás és művelődés, ahol a lélek egyetlen ereje sem a többi rovására feszül meg, és semmilyen élvezet nem válik kárára az egésznek.”¹²⁰ Itt tehát megvalósulhat az az egyensúlyi

¹¹⁵ Otto Dann: Friedrich Schiller politikai retorikája. Laokoón, 4. (2005), fordította: Papp Zoltán, http://laokoon.c3.hu/dok/dann_schiller.pdf

¹¹⁶ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 20. „...wenn wir es erlebten, eine Nationalbühne zu haben, so würden wir auch eine Nation.” SW V. 830. Érdemes megjegyezni, hogy a 19. század elején a *Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet* című írás az egyetlen elméleti Schiller szöveg, amely megjelent magyar nyelven. Ennek egyik oka az lehetett, hogy habár még nem volt állandó magyar színház, az ezzel kapcsolatos igény már felmerült. „A kulturális diskurzus egyik fő témáját 1800 körül - talán éppen ezért - a nemzeti színház szükségességének kérdése adta.” Az első magyar nyelvű fordítás az 1800-as évek elején készült el. Benke József színész-rendező, 1810-ben A játék-szín címmel ültette át magyar nyelvre Schiller írását. Egy évvel korábban jelenteti meg Benke saját színházelméleti tanulmányát (A theatrum' tzelja es haszna), amelyen már érezhető a schilleri hatás. forrás és idézet: Simon-Szabó Ágnes: Schiller esztétikai műveinek korai magyar fordításai http://acta.bibl.u-szeged.hu/49944/1/hist_litt_hung_032_ujfolyam_001_033-051.pdf

¹¹⁷ G. E. Lessing: Laokoón; Hamburgi dramaturgia id. mű 292.

„Über den gutherzigen Einfall, den Deutschen ein Nationaltheater zu verschaffen, da wir Deutsche noch keine Nation sind!” Ld.: Lessings Werke IV. id. mű 489.

Papp Zoltán is felhívja figyelmünket arra, hogy Schiller tanulmányában megfordítja Lessing kijelentését. Ld.: F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 482.

¹¹⁸ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 20.

„...allen Anstalten zur gesellschaftlichen Ergötzlichkeit den Vorzug verdiene.” SW V. 830.

¹¹⁹ R. Safranski id. mű 195.

¹²⁰ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 21.

„Die menschliche Natur erträgt es nicht, ununterbrochen und ewig auf der Folter der Geschäfte zu liegen, die Reize der Sinne sterben mit ihrer Befriedigung. (...) Die Schaubühne ist die Stiftung, wo sich Vergnügen mit Unterricht, Ruhe mit Anstrengung, Kurzweil mit Bildung gattet, wo keine Kraft der Seele zum Nachtheil der andern gespannt, kein Vergnügen auf Unkosten des Ganzen genossen wird.” SW V. 830-831.

állapot, amelyre már tanulmánya elején is utal Schiller, amikor a nemes szórakozás összekapcsolódik a szív és az ész „kiművelésével”. Bármilyen történjék is a színház falain kívül, „...e művi világban az álom szárnyán fölébe emelkedünk a valóságosnak, visszanyerjük önmagunkat, felébred érzésünk, üdvös szenvedélyek rázzák fel szunnyadó természetünket és pezsdítik fel vérünket.”¹²¹ Elszakadhatunk a realitástól, átélhetővé válik, ami odakint sokszor nem, és ez az az állapot, „amikor felszabadul a kísérlet és kísértés”.¹²² Ebben az elragadtatott állapotban az emberek, akik a legkülönbözőbb körökből és területekről érkeztek „egyetlen mindent átható együttérzésben testvériesülve, újra egyetlen nemzetséggé feloldódva, elfelejtik önmagukat és a világot, s közelednek égi származásukhoz.”¹²³ Ebben az emelkedett állapotban mindenki „szívében egyetlen érzés van már csupán: érzi, hogy *ember*”¹²⁴. A tanulmányunk ezt a zárógondolatát bontja ki majd évekkel később a *Levelek az ember esztétikai neveléséről* című írásában, amelyben kijelenti: „az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes jelentésében ember, és *csak akkor egészen ember, amikor játszik.*”¹²⁵ Ez az az egyensúlyi, szabad állapot, amely igazán teljessé tesz bennünket.

Müller szerint, „Schiller tanulmánya azért érdemel kiemelt helyet a korai elméleti írások között, mert a színház gyakorlati és elméleti kérdéseire filozófiai szempontból közelít, és előkészíti a kilencvenes években kidolgozott esztétikai neveléstudományt.”¹²⁶ Ezen túl Schiller tanulmányának egyik legnagyobb érdeme, hogy munkáján keresztül bepillantunk a 18. század végének különböző színházelméleti felfogásaiba és a kor gondolkodóinak a teátrum morális hatásáról vallott értelemzéseibe.

¹²¹ Uo. 21.

„...in dieser künstlichen Welt träumen wir die wirkliche hinweg, wir werden uns selbst wieder gegeben, unsre Empfindung erwacht, heilsame Leidenschaften erschüttern unsre schlummernde Natur und treiben das Blut in frischeren Wallungen.” (uo. 831.)

¹²² R. Safranski id. mű 195.

¹²³ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 21-22.

„...durch eine allwebende Sympathie verbrüderet, in ein Geschlecht wieder aufgelöst, ihrer selbst und der Welt vergessen und ihrem himmlischen Ursprung sich nähern.” SW V. 831.

¹²⁴ Uo. 22.

„...seine Brust gibt jetzt nur *einer* Empfindung Raum – es ist diese: ein *Mensch* zu sein.” (uo. 831.)

¹²⁵ F. Schiller: Levelek az ember esztétikai neveléséről, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 206.

„...der Mensch spielt nur, wo er in voller Bedeutung des Worts Mensch ist, und *er ist nur da ganz Mensch, wo er spielt.*” F. Schiller: Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen - Sämtliche Werke Band V. 618.

¹²⁶ „Unter den frühen theoretischen Arbeiten Schillers gebührt der Vorlesung ein besonderer Platz insofern, als sie theaterpraktische und -theoretische Fragen philosophisch durchdringt und der in den neunziger Jahren entwickelten Theorie der ästhetischen Erziehung vorarbeitet.” Forrás: Sturm Und Drang, Weltanschauliche und ästhetische Schriften Band 2., Herausgegeben von Peter Müller, Aufbau-Verlag, Berlin, Weimar, 1978, (587. old.) és M. Luserke-Jaqui id. mű 356.

III. Immanuel Kant hatása

Schiller, a történész

Schiller első nagy „találkozása” Kanttal - a kritikák tanulmányozása előtt - a filozófus egy történetfilozófiai értekezése, *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből* (Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht)¹²⁷, amelyet 1787-ben olvasott először. Magával ragadja Kant munkája, és nagy hatással lesz rá a Németalföld elszakadásáról szóló tanulmányának (*Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der Spanischen Regierung*) megírásakor.

Habár nem tartozik szorosan a dolgozat témájához, mégis érdemes kis kitérőt tennünk, hogy milyen hatásról is van szó. Kant írásában kifejti, hogy a történelem fő célja a szabadság megvalósulása, hozzátéve, hogy az ember önmagából kifejlesztett, saját eszével megszerzett szabadsága és boldogulása csak ellentétekkel teli környezetben érvényesülhet.¹²⁸

Kant írása nagyban befolyásolja Schillert; Németalföld felszabadulásának történetét „az emberi nem önfelszabadítási folyamatának fontos szakaszaként írja le”¹²⁹, amelyben a végeredmény az egymásnak feszülő érdekek összecsapásának, szembenállásának közegében valósul meg. Schiller úgy véli, hogy a szabadságharc végül úgy alakul, úgy éri el célját, ahogy senki nem láthatta előre. „Az ember megmunkálja, csiszolja és formálja a követ, amelyet az idők elébe hordanak; övé a pillanat és a pont, a világtörténetet azonban a véletlen görgeti.”¹³⁰ Minden egyes ember adott helyen és időben szabadon cselekszik, mindenki saját belátása szerint, belső meggyőződése szerint jár el, de annak következményeit már nem tudja uralni. Az emberek alkotják ugyan a történelmet, de a végeredményre valójában nincs ráhatásuk. Azonban fontos, hogy legalább cselekedjenek úgy, mintha lehetséges lenne a szabadság elérése.

Schiller életművében a drámák, költemények, filozófiai értekezések mellett történelmi tárgyú munkái, tanulmányai is meghatározó jelentőségűek.¹³¹ (Többek között a harmincéves háborúról

¹²⁷ Ld. R. Safranski id. mű 271.

¹²⁸ Ld. Immanuel Kant: A vallás a puszta ész határain belül és más írások, Válogatta: Hermann István, fordította: Vidrányi Katalin <http://mek.niif.hu/06600/06616/html/#4> és <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/absicht/absicht.html>

¹²⁹ R. Safranski id. mű 272.

¹³⁰ „Der Mensch verarbeitert, glattet und bildet den Rohen Stein, aber die Weltgeschichte rollt der Zufall.” F. Schiller: *Der Abfall der vereinigten Niederlande*, O. C. Recht Verlag, München 1922., (fordítás: Györffy Miklós, Safranski 274.)

¹³¹ A történetírás iránti lelkesedését - Körnernek (1788. január 18-án) írt levelében - így indokolja Schiller: „Vannak olyan munkák, ahol a dolog egyik fele tanulás, a másik gondolkodás - a színdarabhoz nincs szükségem könyvre, ellenben szükség van hozzá teljes lelkekre és minden időmre. A történelmi munkához a könyvek

szóló Geschichte der Dreissigjährigen Kriegs, illetve a németalföldi függetlenségi háborúról írt Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der Spanischen Regierung című tanulmány.) E témában született írásaihoz végzett alapos kutatómunkája nagyban hozzájárult történelmi drámáinak kidolgozásához is.

Történelmi drámák és Don Carlos

A *Németalföld elszakadása* című tanulmány szorosan kapcsolódik egyik legismertebb drámájához, a *Don Carlos* témájához, amely 1783 és 1787 között íródott. Habár történetíróként Schiller önmagát - Huber barátjának, az esszéivel kapcsolatban írt levelében – úgy jellemzi, mint szép, nemes stílusú, hangyaszorgalmú szerzőt a forrásfeldolgozás terén, aki képes a történelmi erők „világos bemutatására, és a filozófiai ábrázolásra”¹³²; drámaköltőként azonban kevésbé fontos számára a precíz történelmi hűség. „Egyetlen nagy érzelmi felindulás”, amelyet a „merész költészettel” nézőiből, olvasóiból kivált, felér a szigorú történelmi alaposággal.¹³³

A színmű alapszituációja a következő: Carlos, II. Fülöp király fia reménytelenül szerelmes mostohaanyjába, egykori jegyesébe, aki már az uralkodó felesége. Szerelmét titokban kell tartania apja előtt; csak barátjával, Posa márkival osztja meg érzéseit. Posa legfőbb célja, hogy az infáns, királyné iránt érzett reménytelen szerelméből muníciót nyerjen politikai célkitűzéseire, és megnyerje a férfit a flandriai szabadságharc ügyének.

A dráma mélyreható elemzése helyett egy jelenetet szeretnék kiemelni. A harmadik felvonás¹³⁴ tizedik jelenete, a király és a márké találkozása, a darab egyik csúcspontja. A királyt kizárólag

felkínálják nekem a megírni való felét. Nagyjából egyforma időt szentelek mindkettőnek. Ámde a történetírói mű végére eszméim kiterjednek, újakra teszek szert; a színmű végeztével viszont elveszíttem őket.” („Es giebt Arbeiten, bei denen das Lernen die Hälfte, das Denken die andere Hälfte thut. – Zu einem Schauspiel brauche ich kein Buch, aber meine ganze Seele und alle meine Zeit. Zu einer historischen Arbeit tragen mir Bücher die Hälfte bei. Die Zeit, welche ich für beide verwende, ist ungefähr gleich groß. Aber am Ende eines historischen Buchs habe ich Ideen erweitert, neue empfangen; am Ende eines verfertigten Schauspiels vielmehr verloren.”) [https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner-18-januar-1788/](https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-18-januar-1788/), fordítás: Györfly Miklós (R. Safranski 267-268.)

1788. decemberében a jénai egyetem professzorává nevezik ki. 1789. májusában tartja meg székfoglalóját, *Mi az egyetemes történelem, s mi végre is tanulmányozzuk?* címmel.

¹³² „...dieser Aufsatz das eigentümliche hat, daß er schönen edeln Stil, Eselsfleiß, klare Auseinandersetzung und philosophische Darstellung verbindet...” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-ferdinand-huber/schiller-an-ferdinand-huber-26-oktober-1787/> és R. Safranski id. mű 268.

¹³³ Az idézet a *Fiesco* c. drámájának utószavában olvasható. forrás: SW I. 753. és R. Safranski id. mű 226.

¹³⁴ A harmadik felvonástól érezhető a darab koncepciójában egy erőteljes változás. Ahogy Schiller 1788-ban megjelent Briefe über Don Carlos (Levelek a Don Carlosról) című írásában olvashatjuk, a harmadik felvonástól Carlos elveszíti központi szerepét, ahogy az író is bevallja, „kiesik kegyeiből”, helyére a márké lép és lesz a darab főszereplője. „Neue Ideen, die indes bei mir aufkamen, verdrängten die frühern; Carlos selbst war in meiner Gunst gefallen, vielleicht aus keinem andern Grunde, als weil ich ihm in Jahren zu weit vorausgeprungen war, und aus der entgegen gesetzten Ursache hatte Marquis Posa seinen Platz eingenommen.” (Friedrich Schiller: Briefe über Don Carlos - Sämtliche Werke, Band II., Dramen 2.; Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 2004., (SW II.) 262. old.

személyes érdekei vezérlik, egyedül felesége és fia közötti kapcsolat érdekli, Posa azonban nagy lehetőséget lát ebben a találkozásban, amelynek révén megvalósíthatja politikai célkitűzéseit. Öntudatosan áll a király elé, követelve: „adja meg nekünk a gondolat szabadságát.”¹³⁵ Posa kijelenti, hogy „Többet ér az ember, mint ön vélte.”¹³⁶ A király azonban hiszi, hogy a békéhez és biztonsághoz az önrendelkezés kockázatos jogával szemben szükség van egy uralkodóra, akinek uralma alatt „...jól megóvott békében virul a polgári jólét.”¹³⁷

A jelenet egyik nagy kérdése (amely Schiller későbbi írásaiban is visszaköszön), hogy vajon képes-e az ember jól élni a szabadságával? Az eszmék csatájában a király és a márki eszmefuttatása egy ponton összeér. Fülöp szerint, csak a márkihoz hasonló, tudatosan gondolkodó, kivételes embereknek járhatna ez a szabadság. Posa is egy alkalommal úgy nyilatkozik, hogy tisztában van vele, hogy az ő eszméinek befogadásra még nem érett meg ez a kor; ahogy fogalmaz: „Századunk/nem érett meg eszményeimre, Én/az eljövendők polgára vagyok.”¹³⁸ A francia forradalomtól a jakobinus diktatúráig vezető út eseményei, az eszmék önmaguk ellentétébe fordulása, a forradalmi morál eltorzulása igazolni látszanak Posa márki szavait.

A darabban a szabadságharc támogatásával kapcsolatos kísérlet végül kudarcba fullad. Hiába a tudatos szervezés és önfeláldozás (Posa Carlos helyett magára tereli a hűtlenség gyanúját), győz a régi rend, Posa meghal, Carlos pedig az inkvizíció kezére kerül.

Posa, a dráma igazi főszereplője rajong az emberiségért és a szabadság eszményéért, de egyúttal magában hordozza a despotizmus lehetőségét is.¹³⁹ Az emberiség boldogságnak oltárán hajlandó feláldozni az egyes ember boldogságát, eszközként használva világjobbító szándékaihoz a hozzá akár legközelebb állókat is. Posa márki - ahogy Dániel Anna fogalmaz - „modellje az eszme megvalósításával járó végzetes veszélyeknek, ha a jelenségek eleven

¹³⁵ Friedrich Schiller: Összes drámái I. – Don Carlos, fordította: Vas István, Osiris Kiadó Budapest 2002. (420. old.)

„Geben Sie Gedankenfreiheit.” <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/carlos/carlos3a.html>

¹³⁶ Uo. 419.

„...der Mensch ist mehr, als Sie von ihm gehalten.” (uo.)

¹³⁷ Uo. 418.

„...blüht des Bürgers Glück in nie bewölktem Frieden.” (uo.)

¹³⁸ Uo. 414-415.

„Das Jahrhundert ist meinem Ideal nicht reif./Ich lebe ein Bürger derer, welche kommen werden.” (uo.)

¹³⁹ Schiller *Briefe über Don Carlos* (Levelek a Don Carlosról) című írásában így jellemzi szereplőjét: „Ízig-vérig jót akaró, minden önző vágyán diadalmaskodó jellemet választottam, a mások jogainak messzemenő tiszteletét, sőt célként az egyetemes szabadságérzet felszínre hozatalát plántáltam belé, s úgy hiszem, nem kerültem ellentétbe az általános tapasztalattal, ha a célhoz vezető úton despotizmusba hagytam eltévelyedni.” „Ich wählte deßwegen einen ganz wohlwollenden, ganz über jede selbstsüchtige Begierde erhabenen Charakter, ich gab ihm die höchste Achtung für Anderer Rechte, ich gab ihm die Hervorbringung eines allgemeinen Freiheitsgenusses sogar zum Zwecke, und ich glaube mich auf keinem Widerspruch mit der allgemeinen Erfahrung zu befinden, wenn ich ihn, selbst auf dem Wege dahin, in Despotismus verirren ließ.” SW. II. 261-262., fordítás: Dániel A. id. mű 84.

valóságát az elvont ideálhoz akarják idomítani.”¹⁴⁰ Ekkor még nem tudhatta Schiller, hogy a szereplője jellemfejlődésében leírt folyamat a francia forradalomban nemsokára meg is valósul. Schiller *Briefe über Don Carlos* (Levelek a Don Carlosról) című írásában arra a következtetésre jut, hogy: „... morális dolgokban nem távolodhat el az ember veszélytelenül a természetes gyakorlati érzéktől, általános absztrakciók magasába emelkedve, hogy sokkal biztonságosabban rábízhatja magát szíve sugallataira vagy igazság és igazságtalanság már meglévő és individuális érzéseire, mint az egyetemes ész mesterségesen teremtett eszméinek veszedelmes irányítására – mert semmi nem vezet jóra, ami nem természetes.”¹⁴¹ Ezek a sorok már Kant kritikájaként értelmezhetők, legalábbis azok előjeleként, hiszen kora meghatározó filozófusa műveinek mélyreható tanulmányozásába Schiller csak a dráma megírását követően kezd. A *Don Carlos* mindenesetre a drámaíró-filozófus pályájának egy fontos korszakot lezáró, meghatározó alkotása.

Művészetfilozófiai írások

Az 1790-es évek elejétől Schiller haláláig (1805-ig) tartó időszakban születtek legjelentősebb művészetfilozófiai írásai, amelyek nagy mértékben befolyásolták késői drámáinak sajátos világát. Az 1790-es évektől folyamatosan kínozza egyre gyakrabban felerősödő betegsége. Úgy érzi, nincs sok ideje hátra; testét, fizikai állapotát – „amelyet a természet határozhat meg” („der durch die Natur bestimmt werden kann”) - úgy kezeli, mint ami „egyáltalán nem tartozik énjéhez, hanem valami külsőnek és idegennek.”¹⁴² Súlyosbodó betegsége idején szellemi „kapaszzkodókat” keres. 1791-ben kezd bele Immanuel Kant harmadik kritikai műve, *Az ítélőerő kritikája* tanulmányozásába, mely 1790-ben jelent meg. Körner barátjának szóló levelében így fogalmaz:

„Az ítélőerő kritikája, amelyet megszereztem magamnak, elragad fénylő, szellemes tartalmával, és olthatatlan vágyat ébresztett bennem, hogy lépésről, lépésre beledolgozzam

¹⁴⁰ Dániel A. id. mű 85.

¹⁴¹ Györffy Miklós fordítása (R. Safranski 253.) „Diese meine ich, daß man sich in moralischen Dingen nicht ohne Gefahr von dem natürlichen praktischen Gefühl entfernt, um sich zu allgemeinen Abstraktionen zu erheben, daß sich der Mensch weit sicherer den Eingebungen seines Herzens oder dem schon gegenwärtigen und individuellen Gefühle von Recht und Unrecht vertraut als der gefährlichen Leitung universeller Vernunftideen, die er sich künstlich erschaffen hat – denn nicht führt zum Guten, was nicht natürlich ist.” SW II. 262.

¹⁴² „...gar nicht zu unserm Selbst rechnen, sondern als etwas Auswärtiges und Fremdes betrachten.” Friedrich Schiller: Vom Erhabenen - Sämtliche Werke, Band V. id. mű 502., fordította: Györffy Miklós (R. Safranski 347.)

magam filozófiájába.”¹⁴³ Majd *A tiszta ész kritikájának* tanulmányozása következik. Két évvel később már ezt írja barátjának. "Bizonyos, hogy halandó ember nem tett még nagyobb kijelentést, mint amilyen Kantnak ez a megállapítása, amely egyúttal egész filozófiájának tartalma is: önmagadból határozd meg magad; valamint elméleti filozófiájában emez: a természet az értelem törvényének hatálya alatt áll."¹⁴⁴ Safranski szerint „a művészet melletti döntése is indokolja”,¹⁴⁵ hogy 1791 elején Schiller elkezdett foglalkozni az *Az ítélőerő kritikájával*. Meg akarta érteni saját művészi elhivatottságát, fogódzókat keresett magának ahhoz, hogy miért a művészet mellett tegye le voksát.

Olvasmányélményei hatására a szép objektív fogalmának meghatározására törekedett.¹⁴⁶ A *Kallias, avagy a szépségről* című tanulmányában Schiller úgy fogalmaz, hogy *a szépség szabadság a jelenségben*.¹⁴⁷ *A kellemről és a méltóságról* című írásában pedig folytatja a szépségről alkotott gondolatainak kifejtését.

¹⁴³ „Seine Kritik der Urtheilskraft, die ich mir selbst angeschafft habe, reißt mich hin durch ihren lichtvollen geistreichen Inhalt und hat mir das größte Verlangen beigebracht, mich nach und nach in seine Philosophie hineinzuarbeiten.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-3-maerz-1791/>

fordítás: Györfly Miklós, (R. Safranski id. mű 349.)

¹⁴⁴ „Es ist gewiß von keinem Sterblichen Menschen kein größeres Wort noch gesprochen worden, als dieses Kantsche, was zugleich der Inhalt seiner ganzen Philosophie ist: Bestimme Dich aus Dir selbst: So wie das in der theoretischen Philosophie: Die Natur steht unter dem Verstandesgesetze.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-19-februar-1793/>

fordítás: Györfly Miklós, (R. Safranski id. mű 353.)

¹⁴⁵ Ld. még: R Safranski id. mű 348.

¹⁴⁶ Körnernek írt levelében utal arra, hogy Kant megközelítése kevésnek bizonyult számára: „Azt hiszem rátaláltam a szépségnek arra az objektív fogalmára, amely eo ipso az ízlés objektív alapelvéné is kvalifikálódik, és amelyben Kant kételkedik.” „Den objectiven Begriff des Schönen, der sich eo ipso auch zu einem objectiven Grundsatz des Geschmacks qualificirt, und an welchem Kant verzweifelt, glaube ich gefunden zu haben.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-21-12-1792/> Fordította: Györfly Miklós (R. Safranski id. mű 357.)

¹⁴⁷ Ld. F. Schiller: *Kallias, avagy a szépségről*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 31.

IV. A kellemről és a méltóságról

„A kellem a szabadság befolyása alatt álló alak szépsége; azon jelenségek szépsége, amelyeket a személy határoz meg.”¹⁴⁸ - írja Schiller az 1793-ban megjelent *A kellemről és a méltóságról* című tanulmányában.

Schiller megkülönbözteti a pusztá természet által, a szükségszerűség törvénye szerint alkotott szépséget - vagyis az alkati, *architektonikus szépséget* -, a szabadság feltételeihez igazodó szépségtől. *A kellem (vagy grácia)* sokkal többet jelent az alkati szépségnél, együttműködést természet és szabadság között.¹⁴⁹ „Az architektonikus szépség a természet alkotójának válik dicsőségére, a kellem és a grácia annak, aki rendelkezik velük.”¹⁵⁰ Míg tehát az előbbit *adottságként* fogja fel, utóbbit személyes *érdemként*.

Schiller - mint a színházhoz sok szállal kötődő művész - felteszi a kérdést: hogyan vélekedjük az *utánzott* vagy *tanult* kellemről. A színésszel szemben két követelményt támaszt, egyrészt az ábrázolás *igazságát* és az ábrázolás *szépségét*. Az előbbivel kapcsolatban kifejti, hogy a színpadi művésznak mindent mestersége útján kell megvalósítania, különben nem tekinthetjük művésznak; míg utóbbi esetében a „természet spontán műve kell legyen rajta minden”¹⁵¹. Míg a játék *igazsága* esetében, annál nagyobb a színész iránti csodálat, minél távolabb esik tőle az általa megformált karakter; addig a játék *szépségénél* elfogadhatatlan a művi-mesterséges megoldás, mert ha eltűnik a természetesség, a gráciának lényegevész el.¹⁵² A színész feladata, hogy gondoskodjék arról, hogy előbb önmagában *megérlelődjön az emberség*, aztán léphet csak fel, és ábrázolhatja ezt színpadon.

Rüdiger Safranski szerint Schiller szándéka becsvágyó; ahogy a Kallias levelekben „objektíválni akarta Kant szépségfogalmát, most Kant erkölcsiségfogalmát akarja kibontani dualisztikus merevségéből, és a kellem képében átfogó érvényű képet akar kapni az emberről.”¹⁵³

¹⁴⁸ F. Schiller: *A kellemről és a méltóságról*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 83.

„Anmut ist die Schönheit der Gestalt unter dem Einfluß der Freiheit; die Schönheit derjenigen Erscheinungen, die Person bestimmt.” (F. Schiller: *Über Anmut und Würde - Sämtliche Werke*, Band V. id. mű 446.)

¹⁴⁹ R. Safranski is mű 368.

¹⁵⁰ F. Schiller: *A kellemről és a méltóságról*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 83.

„Die architektonische Schönheit macht dem Urheber der Natur, Anmut und Grazie machen ihrem Besitzer Ehre.” SW V 446.

¹⁵¹ Uo. 89.

„... und daß hier alles an ihm freiwilliges Werk der Natur sein Müsse.” (SW V. 452.)

¹⁵² Ld. uo. 89.

¹⁵³ R. Safranski is mű 368-369.

Schiller írásában megszólítja nagy példaképét, Kantot: „A kanti morálfilozófiában a kötelesség eszméje olyan keménységgel van előadva, hogy a gráciák mind visszariadnak tőle, a gyöngé értelem pedig könnyen kísértésbe eshet, hogy sötét és szerzetesi aszkézis útján keresse a morális tökéletességet.”¹⁵⁴

Schiller felteszi a kérdést, hogyan lehetne a szabadság és szépség érzéseit a kanti morális törvény szellemével összeegyeztetni, amelyben szerinte a félelem és nem a bizalom az uralkodó, és amely állandóan kettéhasítja az embert, és az érzéki természet az *erkölcsiségben* csak az *elnyomott és sohasem az együttműködő fél* lehet?

Anne Margaret Baxley *The Aesthetics of Morality: Schiller's Critique of Kantian Rationalism* című írásában felhívja figyelmünket arra, hogy Schiller célja, hogy kijavítsa a kanti elképzelést, azzal, hogy a moralitás esztétikai vonatkozásait is hangsúlyozza. Azáltal, hogy az érzékiségnek megadjuk az erkölcsi gyakorlatban betöltött jogos szerepét, a moralitás eme esztétikai dimenziója lehetővé teszi számunkra, hogy észrevehessük, a kanti méltóságot hogyan egészíti ki a grácia.¹⁵⁵

Schiller szerint, „objektív értelemben bármennyire szemben állnak is (tehát) egymással a hajlamból fakadó és a kötelességből fakadó cselekedetek, szubjektív értelemben ez nincs így, az embernek nemcsak össze *szabad*, de össze is *kell* kapcsolnia örömet és kötelességet.”¹⁵⁶ Az embernek tehát örömmel kell engedelmeskednie az ész parancsainak. A szellemi és érzéki természet összekapcsolása, egyesítése a feladatunk, hiszen a „természet, midőn eszes érzéki lényé, azaz emberré tette, már ezzel jelezte neki a kötelezettséget, hogy ne válassza el, amit ő összekötött...”¹⁵⁷ A természeti ösztönt nem erőszakkal kell legyűrni, mert a *levert* ellenség újra erőre kaphat; igazán legyőzve csak *megebékített* ellenfél lehet.

¹⁵⁴ F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 103.

„In der Kantischen Moralphilosophie ist die Idee der Pflicht mit einer Härte vorgetragen, die alle Grazien davon zurückschreckt und einen schwachen Verstand leicht versuchen könnte, auf dem Wege einer finstern und mönchischen Asketik die moralische Vollkommenheit zu suchen.” SW V. 465.

¹⁵⁵ Anne Margaret Baxley: *The Aesthetics of Morality: Schiller's Critique of Kantian Rationalism*, *Philosophy Compass* 5 (12), 1084-95, 2010.

https://www.academia.edu/12495499/The_Aesthetics_of_Morality_Schiller_s_Critique_of_Kantian_Rationalism

„In terms of the central metaphors governing Schiller's essay, by granting sensibility its rightful role in moral practice, this account of the aesthetic dimension of morality allows us to see how Kantian dignity (Würde) is complimented and perfected by grace (Anmut).”

¹⁵⁶ F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 102.

„Wie sehr also auch Handlungen aus Neigung und Handlungen aus Pflicht in objektivem Sinne einander entgegenstehen, so ist dies doch in subjektivem Sinn nicht also, und der Mensch darf nicht nur, sondern soll Lust und Pflicht in Verbindung bringen; er soll seiner Vernunft mit Freuden gehorchen.” SW V. 464-465.

¹⁵⁷ Uo. 103.

„Dadurch schon, daß sie ihn zum vernünftig sinnlichen Wesen, d. i. zum Menschen machte, kündigte ihm die Natur die Verpflichtung an, nicht zu trennen, was sie verbunden hat...” SW V. 465.

Háromféle viszony képzelhető el Schiller szerint az ember *érzéki* és *eszes természete* között. Vagy elnyomjuk érzéki természetünk követeléseit, hogy eszes természetünk követeléseit hajtsuk végre; vagy az érzékinek rendelődik alá eszes részünk; a harmadik lehetőség pedig az, amikor érzéki ösztöneink harmóniába kerülnek lényünk eszes részének követelményeivel.

Lényünk két természete közötti lehetséges kapcsolódásokat párhuzamba állítja az egyes politikai berendezkedési formákkal. Az első viszony egy olyan *monarchiára* emlékezteti, amelyben az uralkodói elnyomás a meghatározó, a második az *ochlokráciára* hasonlít, amelyben a csöcselék uralma valósul meg. Ahogy a szabadság is e két szélsőséges politikai modell között valósulhat meg, úgy „a szépséget is középpont kell keresnünk, a *méltóság*, mint az uralkodó szellem kifejeződése, és a *kéj*, mint uralkodó ösztön között”¹⁵⁸.

Ha az erők egységbe, egyensúlyba kerülnek, ha létrejön a megbékélés ész és természet között, akkor eljutunk a „szép lélek” fogalmáig. A *szép lélek* a görög *kalokagathia* fogalmára utal, amely a testi szépség és az erkölcsi tökély egységét fejezi ki. Schiller megfogalmazásában: „Szép lélekről akkor beszélünk, ha az erkölcsi érzület végül olyannyira megnyerte magának az ember valamennyi érzését, hogy immár félelem nélkül átengedheti az indulatnak az akarat irányítását, és sohasem fenyegeti az a veszély, hogy ellenmondásba kerül az akarat döntéseivel. Ezért egy szép léleknél tulajdonképpen nem az egyes cselekedetek erkölcsiek, hanem az egész jellem az.”¹⁵⁹ A szép lélek a legnehezebb kötelességeit is úgy teljesíti, mintha pusztán az ösztön cselekedne belőle, nincs is tudatában *cselekvése szépségének*, hiszen elképzelhetetlen számára, hogy másképpen cselekedjék. A szép lélek az, *akiben harmonizál érzékiség és ész, kötelesség és hajlam*.¹⁶⁰ Ennek jelenségbeli kifejeződése a *grácia*. A szép lélek gráciát sugároz szét olyan alakzaton is, amely híján van az architektonikus szépségnek, és – ahogy Schiller fogalmaz – csak a kellem képes arra, hogy magával ragadjon, szerelemesei is csak a gráciának vannak.

Az ember feladata tehát, hogy egyensúlyt teremtsen két természete között, hogy *harmonikus egész* legyen; ám ez csupán eszme, amelyre ugyan törekedhetünk, de nem érhetjük el teljesen, ebben a lét fizikai feltételei akadályoznak bennünket. „A természeti ösztön a fájdalom és a

¹⁵⁸ Uo. 101.

„...werden wir jetzt auch die Schönheit zwischen der Würde, als dem Ausdruck des herrschenden Geistes, und der Wollust, als dem Ausdruck des herrschenden Triebes, in der Mitte finden.“ SW. V. 463.

¹⁵⁹ Uo. 106.

„Eine schöne Seele nennt man es, wenn sich das sittliche Gefühl aller Empfindungen des Menschen endlich bis zu dem Grad versichert hat, daß es dem Affekt die Leitung des Willens ohne Scheu überlassen darf und nie Gefahr läuft, mit den Entscheidungen desselben im Widerspruch zu stehen. Daher sind bei einer schönen Seele die einzelnen Handlungen eigentlich nicht sittlich, sondern der ganze Charakter ist es.“ SW V. 468.

¹⁶⁰ Uo. 107.

„In einer schönen Seele ist es also, wo Sinnlichkeit und Vernunft, Pflicht und Neigung harmonieren...“ SW. V. 468.

gyönyör kettős hatalmával ostromolja az érzőképességet...”¹⁶¹ A fájdalom és gyönyör érzete pedig szükségszerűen utálatot vagy vágyat kelt az emberben, ebben a tekintetben pedig hasonlóságot mutat az állatokkal. Míg azonban az állatnál a cselekedet szükségszerűen követi a vágyat és az utálatot, csak úgy, ahogy a vágy és utálat következett az érzetre, az érzet pedig a külső benyomásra¹⁶²; addig az embernél megjelenik az akarat, amellyel választhat, hogy mihez igazodik.

Schiller hangsúlyozza, hogy „már a puszta akarat fölébe emeli az embert az állatiságnak; a morális akarat az isteniséghez emeli őt.”¹⁶³ Az akarat két jogrend, a természet és az ész törvényadása között áll, rajta múlik melyikhez kíván csatlakozni, az akarat tehát természeti erőként szabad. Morális erőként azonban ez nincs így, *az ész jogrendjéhez kell csatlakoznia*. „Kötve nincs egyikhez sem, de kötelezve van az ész törvényének.”¹⁶⁴ Szabadsága nem csorbulhat tehát, cselekedhet az ész törvényével ellenkezően is, ám ebben az esetben *méltatlanul* él szabadságával. Előfordulhat, hogy a természet törvénye - az ösztönök által - ellentétbe kerül az ész törvényével, mert az ösztön olyan cselekvést követel, amely ellenkezik a *morális alapelvvel*, ilyenkor azonban az ész törvényének kötelees prioritást adni az akarat.

Indulat esetén a két törvény közötti összhang nem jöhet létre; ilyen esetben - Schiller szerint - a „szép léleknek” át kell változnia *fenséges lélekké*. „Az ösztönökön morális erővel uralkodni: szellemi szabadság, amelynek jelenségbeli kifejeződését méltóságnak nevezzük.”¹⁶⁵

A kellem és a méltóság összehasonlításánál Schiller arra a következtetésre jut, hogy míg az előbbinél – ellenállás hiányában – a szellem *liberálisan* irányít, addig a méltóság esetén már *uralkodóként* lép fel az ösztönrel szemben.

„Ha kellem és méltóság, amaz még architektonikus szépségtől, emez erőtől támogatva, egyazon személyben egyesül, akkor őbenne teljessé lett az emberség kifejeződése...”¹⁶⁶ Schiller szerint,

¹⁶¹ Uo. 109.

„Der Naturtrieb bestürmt das Empfindungsvermögen durch die gedoppelte Macht von Schmerz und Vergnügen...” SW V. 471.

¹⁶² Uo. 109.

¹⁶³ Uo. 109.

„Schon der bloße Wille erhebt den Menschen über die Tierheit; der moralische erhebt ihn zur Gottheit.” SW V. 471.

¹⁶⁴ Uo. 110.

„Gebunden ist er an keine, aber verbunden ist er dem Gesetz der Vernunft.” SW V. 472.

¹⁶⁵ Uo. 113.

„Beherrschung der Triebe durch die moralische Kraft ist Geistesfreiheit, und Würde heißt ihr Ausdruck in der Erscheinung.” SW V. 475.

¹⁶⁶ Uo. 120.

„Sind Anmut und Würde, jene noch durch architektonische Schönheit, diese durch Kraft unterstützt, in derselben Person vereinigt, so ist der Ausdruck der Menschheit in ihr vollendet...” SW V. 481.

ha megtörténik az „egyesülés”, az egyszerre taszító és csábító, érzéki természetként taszít, szellemként azonban vonzó számunkra.

A méltóságtól elválaszthatatlan a tisztelet érzése, a szeretet pedig a kellemtől és a szépségtől elkülöníthetetlen. Az író arra a következtetésre jut, hogy a tisztelet nem kellemes, inkább nyomasztó érzés. Schiller szerint: „A tiszteletnek az ész a tárgya, s az érzéki természet az alanya. A szeretetnek érzéki a tárgya, alanya pedig a morális természet.”¹⁶⁷

Schiller tisztázza a fogalmakat, mert úgy gondolja, hogy gyakran a *báj*, a *kellem* és *grácia* szavakat azonos jelentéssel használják, pedig fontos a különbségtétel. A grácia lehet *élénkítő* és lehet *megnyugtató*. Az előbbit, mely az érzéki ingerrel határos, *bájnak* nevezhetjük. Míg a megnyugtató gráciát – mely közelebb van a méltósághoz – *kellemnek* hívhatjuk.

A méltóság fogalmával kapcsolatban is felhívja figyelmünket annak különböző fokozataira. A kellemhez és szépséghez közelítve *nemessé* válik, míg *fenségessé* lesz, ahol a félelmetessel határos.

„A kellem legmagasabb foka a *bűvöletesség*, a méltóság legmagasabb foka a *magasztosság*.”¹⁶⁸
Egy ember akkor magasztos, ha számunkra szentséget tud képviselni. „...s ha térdünk nem hajlik is meg, szellemünk leborul előtte.”¹⁶⁹

Schiller értekezésében kifejti, hogy szerinte Kant - szigorú tételei miatt - korának Drákónja lett, mert egy Szolónra még nem tűnt érdemesnek és fogékonyak a kor.¹⁷⁰ Ez is inspirálta Schillert, hogy finomítsa a nagy filozófus teteleit.

A különbözőségek és kritikák ellenére, Bartók György azt állítja, Schiller mégis Kant etikájának első igazi megértője és magyarázója. Hangsúlyozza, hogy Schiller erkölcsstanát az

¹⁶⁷ Uo. 122.

„Bei der Achtung ist das Objekt die Vernunft und das Subjekt die sinnliche Natur. Bei der Liebe ist das Objekt sinnlich, und das Subjekt die moralische Natur.” SW V. 483.

¹⁶⁸ Uo. 125.

„Der höchste Grad der Anmut ist das Bezaubernde; der höchste Grad der Würde die Majestät.” SW V. 486.

¹⁶⁹ Uo. 125.

„...und wenn auch unsre Knie nicht nachfolgen, so wird doch unser Geist vor ihm niederfallen.” (uo.)

Ezzel a résszel kapcsolatban Papp Zoltán felhívja figyelmünket - Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írásokhoz írt jegyzetében (F. Schiller id. mű 491.) - Kant hatására, aki *A gyakorlati ész kritikájában* így fogalmaz: „Fontenelle ezt mondja: *egy előkelő ember előtt meghajlok, de szellemem nem hajlik meg*. Hadd tegyem hozzá: egy alacsonyabb, közönséges polgári sorból való ember előtt, ha nála a jellem olyan mértékű jóra valósságát látom, amilyenek saját magamnál nem vagyok tudatában, *meghajlik szellemem*, akár akarom, akár nem, s bármilyen magasan hordjam is az orrom, nehogy ne vegye észre magasabb rangomat”. (Immanuel Kant: *A gyakorlati ész kritikája*, fordította: Papp Zoltán, ICTUS, 1998, 95. old.)

¹⁷⁰ F. Schiller: *A kellemről és a méltóságról*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 104.

ész és érzékiség, szabadság és természet ellentétpárjai - Kant filozófiájában gyökerezve - együtt határozzák meg; melyek között harmóniát kell létesítenünk.¹⁷¹

Kant *A vallás a pusztá ész határain belül* című írásának második kiadásában található egyik lábjegyzetben „mesteri kézzel megírt értekezésnek” nevezi az írást¹⁷². Schiller Kantnak írt levelében megköszöni a filozófus figyelmét, és leírja, hogy értekezésével az volt a szándéka, hogy Kant szigorú elméletét befogadhatóbbá tegye nagyközönség számára is.¹⁷³

Habár Schillernek nagyon hízelgők Kant elismerő szavai, egy évvel később, 1795. júniusában Friedrich Heinrich Jacobinak írt levelében már bizonytalanságának ad hangot, hogy hogyan is viszonyul nagy példaképéhez:

„Ahol bontok és rombolok, és más tantételekkel szemben támadóan lépek fel, ott szigorúan Kant-követő vagyok; csak ahol építek, ott opponálok Kanttal. Mindamellett ő azt írja nekem, hogy elméletemmel teljesen elégedett: mégsem tudom tehát igazán, hol állok vele szemben.”¹⁷⁴

¹⁷¹ Bartók György: Kant etikája és a német idealizmus erkölcsbölcselete, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930. (200. old.)

„Az említett ellenpárok között nem ellentétet kell támasztanunk, amint ezt az aszkétikus öskeresztyénség vagy a misztikus pietizmus követelte, hanem Kant szellemének megfelelőleg harmóniát kell létesítenünk közöttük, hogy az anyag rátaláljon az őt értékessé tevő formára és a forma kellőleg alakítsa a reá váró anyagot. A harmóniának ez a sürgetése nem jelent Kant tanával való ellenkezést, sőt egyenesen a Kant tana szellemének felel meg, mert hiszen az ő erkölcsstanában is az apriori forma nem megsemmisíti, hanem kialakítja és kialakítván, értékessé teszi az érzékiség szolgáltatott anyagot.”

¹⁷² I. Kant: A vallás a pusztá ész határain belül és más írárok id. mű 143.

„mit Meisterhand verfaßten Abhandlung...” <http://www.gutenberg.org/files/56182/56182-h/56182-h.htm>
Erre a szövegrészre Papp Zoltán hívja fel figyelmünket. (F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írárok id. mű 489-490.)

¹⁷³ „Ich kann diese Gelegenheit nicht vorbey gehen lassen, ohne Ihnen, verehrungswürdigster Mann, für die Aufmerksamkeit zu danken, deren Sie meine kleine Abhandlung gewürdigt, und für die Nachsicht, mit der Sie mich über meine Zweifel zurecht gewiesen haben. Bloß die Lebhaftigkeit meines Verlangens, die Resultate der von Ihnen gegründeten Sittenlehre einem Theile des Publikums annehmlich zu machen, der bis jetzt noch davor zu fliehen scheint, und der eifrige Wunsch, einen nicht unwürdigen Theil der Menschheit mit der Strenge Ihres Systems auszusöhnen, konnte mir auf einen Augenblick das Ansehen Ihres Gegners geben, wozu ich in der That sehr wenig Geschicklichkeit und noch weniger Neigung habe. Daß Sie die Gesinnung, mit der ich schrieb, nicht mißkannten, habe ich mit unendlicher Freude aus Ihrer Anmerkung ersehen, und dieß ist hinreichend, mich über die Mißdeutung zu trösten, denen ich mich bey andern dadurch ausgesetzt habe.”
<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-immanuel-kant/schiller-an-immanuel-kant-13-juni-1794/>

¹⁷⁴ „Da wo ich bloß niederreiße und gegen andere Lehrmeinungen offensiv verfare, bin ich streng kantisch; nur da wo ich aufbaue, befinde ich mich in Opposition gegen Kant. Indessen schreibt er mir, daß er mit meiner Theorie ganz zufrieden sey; ich weiß also doch noch nicht recht, wie ich gegen ihn stehe.”
<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-friedrich-jacobi/schiller-an-friedrich-jacobi-29-juni-1795/>, fordítás: Györffy Miklós, (R. Safranski id. mű 372.)

Kant válasza Schillernek

Schiller - *A kellemről és a méltóságról* című értekezésében megfogalmazott – kritikájára, Kant *A vallás a pusztá ész határain belül* c. írásának második kiadásában megjelent egyik lábjegyzetében reagált:

„Schiller professzor úr *Kellem és méltóság a morálban* című mesteri kézzel megírt értekezésében (Thalia, 1793/3) helyteleníti a kötelező erő eme elképzelési módját, mintha ez valamilyen karthauzi lelkiállapotot vonna maga után. Mivel azonban a legfontosabb alapelvekben egyetértünk, itt sem látok nézeteltérést, feltéve, hogy gondolatainkat érthetővé tudjuk tenni egymás számára. - Szívesen bevallom, hogy a kötelesség-fogalomnak - éppen méltóságára való tekintettel - nem tudom társul adni a kellemet. E fogalom ugyanis feltétlen kényszerítést tartalmaz, amellyel a kellem egyenes ellentmondásban van. A törvény fensége (akár a Sínai-hegyen) hódolatot parancsol (nem pedig félelmet, amely visszariaszt, és nem gyönyörűséget, amely bizalmaskodásra invitál), amely hasonlatos az alattvalónak parancsolója iránti tiszteletéhez. Ebben az esetben azonban a parancsoló - mivel bennünk vagyunk - saját rendeltetésünk magasztosságának érzetét kelti bennünk, amely minden szépségnél jobban elragad minket. - Ezzel szemben az erény, azaz a kötelesség pontos teljesítésének szilárdan megalapozott érzülete következményeiben jóleső is, inkább mint bármi, amit természet és művészet e világon nyújtani tud, s az emberiség e nagyszerű képe már megengedi a gráciák kíséretét is, akik, amíg pusztán kötelességről van szó, tisztességtávolságban maradnak. Ám, ha ama kellemes következményeket tekintjük, amelyeket az erény - ha általánossá válnék - világunkban elterjesztene, a morális irányultságú ész ott már az érzékiséget is beveszi a játékba (a képzelőerő által). Hercules csak a szörnyek legyőzése után válik Musagetes-szé, maguk a derék nővérek visszarettentek ettől a munkától. Venus Urania e társai buja nők Venus Dione kíséretében, amint belekeverednek e kötelesség meghatározásába, s maguk akarnak mozgatókkal szolgálni. - S nincs szükség válaszra, ha azt kérdi valaki, hogy milyen az erény esztétikai mibenléte és temperamentuma: bátor és derűs-e, avagy szorongva-görnyedő és levert? Az utóbbi szolgai kedély, s szükségképpen együtt jár a törvény rejtett gyűlöletével; a kötelességteljesítésben vidám szív (és nem a kötelesség kényelmes elismerése) pedig az erényes érzület valódiságának a jele. Ugyane derű van jelen a jámborságban, amelynek lényege nem a bűnbánó vétkező önostorozása (ami nagyon kétértelmű s általában pusztán belső szemrehányás, hogy vétett az okosság szabályai ellen), hanem a szilárd elhatározás, hogy az elkövetkezendőkben jobban fogja tenni dolgát; ez pedig a jó előmeneteltől buzdítatva

feltétlenül derűs kedélyállapotot eredményez, ami nélkül soha nem lehetünk biztosak abban, hogy a jót meg is szeretjük, azaz felvettük maximánkba.”¹⁷⁵

Kant bejegyzése elején megállapítja, hogy a legfontosabb alapelvekben egyetértenek, annak ellenére, hogy Schiller „helyteleníti a kötelező erő eme elképzelési módját, *mintha* ez valamilyen karthauzi lelkiállapotot vonna maga után.” Kant szerint a köztük lévő szembenállás is tisztázható, ha a két filozófus érhetővé teszi egymás számára gondolatait. Az udvarias indításban a "mintha" kifejezés azonban már arra utal, hogy Schiller - Kant szerint - tévúton jár. Ennek a következő mondatban hangot is ad: "Szívesen bevallom, hogy a kötelesség-fogalomnak - éppen méltóságára való tekintettel - nem tudom társul adni a kellemet." Nyílt kritika helyett, - ahogy fogalmaz - magát tartja képtelennek arra, hogy a kellemet a kötelesség fogalmához társítsa.

A lábjegyzet bevezetőjében egyértelműen reagál Schiller értekezésének egyik meghatározó gondolatára:

¹⁷⁵ Immanuel Kant: A vallás a pusztá ész határain belül és más írások Válogatta: Hermann István, fordította: Vidrányi Katalin <http://mek.oszk.hu/06600/06616/06616.pdf>
„Herr Prof. Schiller mißbilligt in seiner mit Meisterhand verfaßten Abhandlung (Thalia 1793, 3. Stück) über Anmuth und Würde in der Moral diese Vorstellungsart der Verbindlichkeit, als ob sie eine karthäuserartige Gemüthsstimmung bei sich führe; allein ich kann, da wir in den wichtigsten Principien einig sind, auch in diesem keine Uneinigkeit statuiren; wenn wir uns nur unter einander verständlich machen können. — Ich gestehe gern: daß ich dem Pflichtbegriffe, gerade um seiner Würde willen, keine Anmuth beigesellen kann. Denn er enthält unbedingte Nöthigung, womit Anmuth in geradem Widerspruch steht. Die Majestät des Gesetzes (gleich dem auf Sinai) flößt Ehrfurcht ein (nicht Scheu, welche zurückstößt, auch nicht Reiz, der zur Vertraulichkeit einladet), welche Achtung des Untergebenen gegen seinen Gebieter, in diesem Fall aber, da dieser in uns selbst liegt, ein Gefühl des Erhabenen unsrer eigenen Bestimmung erweckt, was uns mehr hinreißt, als alles Schöne. — Aber die Tugend, d. i. die fest gegründete Gesinnung, seine Pflicht genau zu erfüllen, ist in ihren Folgen auch wohlthätig, mehr wie Alles, was Natur oder Kunst in der Welt leisten mag; und das herrliche Bild der Menschheit, in dieser ihrer Gestalt aufgestellt, verstatet gar wohl die Begleitung der Grazien, die aber, wenn noch von Pflicht allein die Rede ist, sich in ehrerbietiger Entfernung halten. Wird aber auf die anmuthigen Folgen gesehen, welche die Tugend, wenn sie überall Eingang fände, in der Welt verbreiten würde, so zieht alsdann die moralisch-gerichtete Vernunft die Sinnlichkeit (durch die Einbildungskraft) mit ins Spiel. Nur nach bezwungenen Ungeheuern wird Hercules Musaget, vor welcher Arbeit jene guten Schwestern zurückbeben. Diese Begleiterinnen der Venus Urania sind Buhlschwester im Gefolge der Venus Dione, sobald sie sich ins Geschäft der Pflichtbestimmung einmischen und die Triebfedern dazu hergeben wollen. — Frägt man nun, welcherlei ist die ästhetische Beschaffenheit, gleichsam das Temperament der Tugend, muthig, mithin fröhlich, oder ängstlich-gebeugt und niedergeschlagen? so ist kaum eine Antwort nöthig. Die letztere sklavische Gemüthsstimmung kann nie ohne einen verborgenen Haß des Gesetzes stattfinden, und das fröhliche Herz in Befolgung seiner Pflicht (nicht die Behaglichkeit in Anerkennung desselben) ist ein Zeichen der Aechtheit tugendhafter Gesinnung, selbst in der Frömmigkeit, die nicht in der Selbstpeinigung des reuigen Sünders (welche sehr zweideutig ist und gemeinlich nur innerer Vorwurf ist, wider die Klugheitsregel verstoßen zu haben), sondern im festen Vorsatz, es künftig besser zu machen, besteht, der durch den guten Fortgang angefeuert, eine fröhliche Gemüthsstimmung bewirken muß, ohne welche man nie gewiß ist, das Gute auch lieb gewonnen, d. ist es in seine Maxime aufgenommen zu haben.”
<http://www.gutenberg.org/files/56182/56182-h/56182-h.htm>

„A kanti morálfilozófiában a kötelesség eszméje olyan keménységgel van előadva, hogy a gráciák mind visszariadnak tőle, egy gyöngé értelem pedig könnyen kísértésbe eshet, hogy sötét és szerzetesi aszkézis útján keresse a morális tökéletességet.”¹⁷⁶

Schiller a kanti morálfilozófia „drákói”¹⁷⁷ szigorát a „ház gyermekei” és a „szolgák” példáján keresztül mutatja be. A *szolgákkal*, a „morális puhányokkal” ellentétben a *ház gyermekei* számára nem jelent gondot a hajlamok és a morális kötelezettség összeegyeztetése.¹⁷⁸ Felteszi a kérdést:

„Azért, mert a morális puhány szeretné annyira lazítani az ész törvényét, hogy kényelmét szolgáló eszköz váljék belőle, muszáj volt-e olyan merevséget tulajdonítani neki, amely a morális szabadság legerőteljesebb megnyilvánulását csak a szolgaság dicséretesebb fajtájává változtatja?”¹⁷⁹

Schiller arra a következtetésre jut, hogy a morális törvény imperatív formája idegen jogrendet eredményez. A *kellemről és a méltóságról* című művében, mintha egyenesen Kantnak szegezné a kérdést:

„Elkerülhető volt-e vajon ennél az imperatív formánál, hogy egy előírás, melyet az ember eszes lényként maga ad magának, és amely egyedül emiatt kötelező számára, és egyedül ezáltal egyeztethető össze szabadságérzésével, idegen és pozitív törvény látszatát öltse?”¹⁸⁰

¹⁷⁶ F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 103.

„In der Kantischen Moralphilosophie ist die Idee der Pflicht mit einer Härte vorgetragen, die alle Grazien davon zurückschreckt und einen schwachen Verstand leicht versuchen könnte, auf dem Wege einer finstern und mönchischen Asketik die moralische Vollkommenheit zu suchen.” SW. V. 465.

¹⁷⁷ Schiller Kantot értekezésében kora Drákonjának nevezi, „...mert egy Szolónra a kor még nem tűnt érdemesnek és fogékonyak...” (F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 104.) „Er ward der Drako seiner Zeit, weil sie ihm eines Solons noch nicht wert und empfänglich schien.” (SW V. 466.)

¹⁷⁸ „De mit vétettek a ház gyermekei, hogy csak a szolgákkal törődött? Azért, mert gyakran nagyon tisztátalan hajlamok bitorolják az erény nevet, muszáj volt-e gyanússá tenni a legnemesebb szív legönzettelenebb indulatát is?”. (F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 104.) „Womit aber hatten es die Kinder des Hauses verschuldet, dass er nur für die Knechte sorgte? Weil oft sehr unreine Neigungen den Namen der Tugend usurpieren, musste darum auch der uneigennütige Affekt in der edelsten Brust verdächtig gemacht werden?” (SW V. 466.)

¹⁷⁹ Uo. 104.

„Weil der moralische Weichling dem Gesetz der Vernunft gern eine *Laxität* geben möchte, die es zum Spielwerk seiner Konvenienz macht, mußte ihm darum eine *Rigidität* beigelegt werden, die die kraftvollste Äußerung moralischer Freiheit nur in eine rühmlichere Art von Knechtschaft verwandelt?” SW V. 466.

¹⁸⁰ Uo. 105.

„War es wohl bei dieser imperativen Form zu vermeiden, daß eine Vorschrift, die sich der Mensch als Vernunftwesen selbst gibt, die deswegen allein für ihn bindend und dadurch allein mit seinem Freiheitsgeföhle verträglich ist, nicht den Schein eines fremden und positiven Gesetzes annahm?” SW V. 467.

Schiller bírálataira reagálva Kant a lábjegyzetben kifejti a *kötelesség fogalmát*. A kötelesség a racionalitásból ered, ettől pedig el kell különíteni a „kellemet”. „E fogalom ugyanis *feltétlen kényszerítést* tartalmaz”, ezzel pedig a kellem – Kant szerint - ellentmondásban van.¹⁸¹

Érdeemes azonban megjegyeznünk, hogy *A kellemről és a méltóságról* című írásában (A méltóság című részben) Schiller kifejti; előfordulhat, hogy „a természetnek az ösztön által való törvényadása összeütközésbe kerülhet az ész elveken nyugvó törvényadásával, ha az ösztön olyan cselekedetet követel a maga kielégítésére, amely ellenkezik a morális alapelvvel. Ebben az esetben az akarat változhatatlan kötelessége az, hogy a természet követelését mögéje sorolja az ész diktátumának, mivel a természeti törvények csak feltételesen, az ész törvények viszont *feltétel nélkül és kivételt nem ismerően köteleznek*.”¹⁸² Tehát az ész törvénye Schiller elméletében is feltétlenül kényszerít, ha ellentétbe kerül az természet törvényével. Ebben az esetben az akarat „feladata”, hogy prioritást adjon az ész jogrendjének.

A folytatásban Kant hangsúlyozza, hogy a törvény fensége hódolatot parancsol – akár a Sínai-hegyen. Ez a *hódolat* azonban nem félelmet jelent, amely riasztó számunkra, és nem is gyönyörűséget, amely bizalmaskodásra hív; hanem az *alattvaló parancsolója iránti tiszteletéhez* hasonlít.

A törvény a Sínai-hegyen azért fenséges, mert Istentől jön. Fenséges, mert az ember fölött áll. A törvény nem félelmet kelt, hanem hódolatot; ez pedig a „Nagy” előtti szabad meghajlást, tehát szabadságot eredményez. Így van a morális törvénnyel.

A szívünkbe írt törvény, amely „bennünk van” - és nem kívül, nem egy kő táblára vésve -, rendeltetésünk magasztosságának érzésével áraszt el bennünket, felismerjük magunkban a fenségességet - amelyhez képest minden művészi vagy esztétikai szépség eltölpül.

Kant szerint, amikor a bennünk lévő törvény szerint cselekszünk, kötelezettségeink teljesítése olyan jóleső érzéssel tölt le bennünket, amelyet sem a természet, sem a művészet nem képes kiváltani belőlünk. Ha az ember isteni természete szerint jár el, nem örmtelen, „karthauzi” kötelesség-teljesítésről van szó; ez az érzés minden „kellemesség” fölött van, „s az emberiség e nagyszerű képe, már megengedi a gráciák kíséretét is, akik, amíg pusztán kötelességről van

¹⁸¹ Ezzel a mondattal Kant már egyértelműen arra utal, hogy nem a filozófus képtelen a fogalmak társítására, hanem maguk a fogalmak taszítják egymást ellentmondásuk révén.

¹⁸² F. Schiller: *A kellemről és a méltóságról*, *Művészet- és történelemfilozófiai írások* id. mű 110.

„Die Gesetzgebung der Natur durch den Trieb kann mit der Gesetzgebung der Vernunft aus Prinzipien in Streit geraten, wenn der Trieb zu seiner Befriedigung eine Handlung fordert, die dem moralischen Grundsatz zuwiderläuft. In diesem Fall ist es unwandelbare Pflicht für den Willen, die Forderung der Natur dem Ausspruch der Vernunft nachzusetzen, da Naturgesetze nur bedingungsweise, Vernunftgesetze aber schlechterdings und unbedingt verbinden.” SW V. 472.

szó, tisztes távolságban maradnak.” Tehát nem a kötelesség teljesítésében, hanem annak kellemes következményeiben lehet szerepe a gráciáknak.

Kant a következő sorokban mitológiai példákat hoz fel gondolatai alátámasztására. Hercules csak akkor válhat Musagetes-szé, azaz a múzsák vezetőjévé, miután legyőzi a szörnyet. Ahogy a *Kant on Emotion and Value* című kötetben olvashatjuk, a harcra Hercules ekkor már harmonikusabb kapcsolatba hozza érzéseit az értelemmel, és máshogy tapasztalja meg a moralitást, miután az érzéseket a racionális fegyelemnek vetette alá.¹⁸³

A görög, római mitológia alakjaival - Platón *Lakomájában* (Aphroditéként) is megjelenő¹⁸⁴ -, két Venus-szal szemlélteti a kötelességteljesítés és a grácia viszonyát. Az egyikük az isteni származású, Uránusz lánya, Venus Urania, a másik pedig Zeusz és Dione gyermeke, a „közönséges” Venus Dione. „Venus Urania e társai buja nők Venus Dione kíséretében, amint belekeverednek e kötelesség meghatározásába, s maguk akarnak mozgatókkal szolgálni.”

Kant – Venus nevének említésével - vélhetően Schiller értekezésének bevezetőjére utal. A *kellemről és a méltóságról* című művét Schiller a szépség istennőjéhez fűződő egyik mítosz bemutatásával kezdi. Eszerint Venus istennőnek „van egy öve, mely olyan erővel bír, hogy viselőjének kellemet kölcsönöz, és szerelemre lobbant iránta. Ugyanezt az istenséget kísérik a báj istennői, avagy a gráciák.”¹⁸⁵ A szépség istennője azonban megválhat övétől, kölcsönadhatja másnak is (ahogy tette ezt Junóval, aki ennek segítségével ígézte meg a monda szerint Jupitert), és annak ereje átszállhat – ahogy Schiller fogalmaz - a „kevésbé szépre” vagy „nem-szépre” is. A görögök tehát – ahogy a filozófus utal rá - már megkülönböztették a szépséget és a kellemet, s e teória szerint minden kellem szép, de nem minden szépség kellem, „mert Venus az öv nélkül is az marad, ami.”¹⁸⁶ A kellem - Schiller szerint - *mozgó* szépség (*bewegliche Schönheit*), amely esetlegesen jön létre, és ugyanígy meg is szűnhet. Ezért meg kell különböztetnünk a *rögzített* szépségtől (*fixen Schönheit*), amely „magával a

¹⁸³ „Having submitted the 'interest of the senses' to rational discipline, Hercules' sensibility has lost much of its former resistance to the law, bringing his feelings to engage in a more harmonious relation with his reason.” Pablo Muchnik: *The Heart as Locus of Moral Struggle in the Religion - Kant on Emotion and Value - Philosophers in Depth* (szerk: Alix Cohen), Palgrave Macmillan, London, 2014. (236. old.)

¹⁸⁴ „Hogyan volna két istennő? Az egyik, az ősi, Uranosz anyanemszülte leánya, akit mi "az éginek" tisztelünk; a másik Zeusz és Dioné leánya, akit "közönségesnek" hívunk. Azt az Erószt is, aki ez utóbbinak a fullajtárja, "közönségesnek" nevezzük, a másik Erószt pedig "éginek". Dicsőíteni minden istent kell.” Platón: *Lakoma*, fordította: Jánosy István, <https://mek.oszk.hu/06100/06151/06151.htm>

¹⁸⁵ F. Schiller: *A kellemről és a méltóságról*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 71.

„Die griechische Fabel legt der Göttin der Schönheit einen Gürtel bei, der die Kraft besitzt, dem, der ihn trägt, Anmut zu verleihen und Liebe zu erwerben.” SW. V. 433.

¹⁸⁶ Uo. 71.

„... denn auch ohne diesen Gürtel bleibt Venus, was sie ist.” (uo.)

szubjektummal szükségszerűen adva van”.¹⁸⁷ Schiller hozzáteszi, hogy a kellem *önkéntes* mozgások jellemzője lehet, amelyben *morális* érzések nyilvánulnak meg. „Ahol tehát kellem van, ott a lélek a mozgató elv...”¹⁸⁸

A görög mítoszok kellem fogalmának kibontásától jut el Schiller a fogalom filozófiai vizsgálatához, és – az érzéki természet és a művészetek szerepét hangsúlyozva - felteszi a kérdést, hogy „annyi más esethez hasonlóan ezúttal is igaznak bizonyul-e, hogy a filozofáló ész kevés olyan felfedezéssel dicsekedhet, amelyet az érzék homályosan már *meg ne sejtett*, a költészet pedig *ki ne nyilatkozott* volna...”¹⁸⁹

Visszatérve Kant írásához, a lábjegyzet végén a filozófus kijelenti, hogy nincs helye kétségnek, amikor az erény esztétikai mibenlétéről kívánjuk megállapítani, hogy vajon "bátor és derűs-e, avagy szorongva görnyedő és levert". Az utóbbi egyértelműen a törvény gyűlöletét eredményezi, a kötelességeit vidáman teljesítő szív azonban az erényes érzés valóságára utal. Kant szerint ez a derű van jelen abban a jámborságban is, amelynek lényege nem az önostorzás, hanem az az elhatározás, hogy az ember a későbbiekben "jobban fogja tenni dolgát" és ez olyan örömteli állapotot hoz létre, "amely nélkül soha nem lehetünk biztosak abban, hogy a jót meg is szerettük, azaz felvettük maximánkba."

Reed Winegar *An unfamiliar and positive law: On Kant and Schiller* című tanulmányában felhívja a figyelmünket arra, hogy az öröm, amelyet Kant szerint az erényes ember érez a kötelesség teljesítésével kapcsolatban, nem az az elégedettség, amelyet Schillernél a „szép lélek” érez a hajlam és a kötelezettség összeegyeztetésekor.¹⁹⁰ Schiller számára örömet lelni a morális törvényben, azt jelenti, hogy nem zsarnoki igaként tapasztaljuk, éljük meg az erkölcsi törvényt. Winegar szerint, Kant nem ilyen szerepet szán az örömnél. Kant megpróbál

¹⁸⁷ Uo. 72.

„...die mit dem Subjekte selbst notwendig gegeben ist.” SW. V. 434.

¹⁸⁸ Uo. 75.

„Wo also Anmut stattfindet, da ist die Seele das bewegende Prinzip...” SW V. 437.

¹⁸⁹ Uo. 75.

"...und ob es auch hier, wie in soviel andern Fällen, wahr ist, dass sich die philosophierende Vernunft weniger Entdeckungen rühmen kann, die der Sinn nicht schon dunkel geahndet und die Poesie nicht geoffenbart hätte." SW V. 437.

¹⁹⁰ „...the joy that Kant’s virtuous person feels in her compliance with duty is, thus, not the joy that Schiller’s beautiful soul would feel in the satisfaction of an inclination to duty.” Reed Winegar: *An Unfamiliar and Positive Law: On Kant and Schiller*. Archiv für Geschichte der Philosophie 95 (3), 275-297., 2013. <https://philpapers.org/archive/WINAUA.pdf>

felülkerekedni az erkölcsi törvény „zsarnokságán” azáltal, hogy hangsúlyozza a fenségesség szerepét az erkölcsi törvény megtapasztalásában.¹⁹¹

Kant és Schiller gondolatainak összehasonlításakor Margaret Baxley úgy fogalmaz, hogy amíg Kantnál a kötelesség önmagában az erkölcsös cselekvés elegendő motívuma, addig Schiller az emberi lény legnagyobb tökéletességét egy olyan állapotban képzei el, amelyben az ember hajlandó az erkölcsi normáknak megfelelően cselekedni, anélkül, hogy a kötelesség gondolata ezt szükségessé tenné. Hozzáteszi, Schiller szemszögéből a valóban erényes embernek nem kell a jó cselekedet kötelességének gondolatától függenie, hiszen teljesen egyesítette önmagában az érzéki és morális természetét.¹⁹²

Habár Kant megjegyzi írása elején, hogy a „*legfontosabb alapelvekben*” egyetértenek Schillerrel, mégis láthatjuk, hogy másként gondolkodnak a hajlamok, az öröm és a boldogság érzéseinek szerepéről a morális cselekedetekben. Míg Kant hangsúlyozza az erkölcsi törvény követése esetén a hajlamoktól való függetlenség fontosságát¹⁹³, Schiller szerint „az ember erkölcsi tökéletességét éppenséggel csak hajlamának morális cselekvésben való (ilyen) részvétele teheti nyilvánvalóvá.”¹⁹⁴ Bármennyre is szemben állnak a kötelességből és a hajlamból fakadó cselekedetek objektív értelemben, Schiller szerint szubjektív értelemben ez egyáltalán nincs így „az embernek nemcsak össze *szabad*, de össze is *kell* kapcsolnia az örömet és kötelességet.”¹⁹⁵ Örömmel kell tehát engedelmeskednie eszének.

Schiller eme gondolatának hangot adva, egyik versében így gúnyolódik Kanton:

¹⁹¹ „Thus, for Schiller taking joy in the moral law is a means to not experiencing the moral law as a tyrannous yoke. For Kant, however, joy does not play this role. Instead, we have seen that Kant attempts to overcome the moral law’s alleged tyranny by emphasizing the role of sublimity in moral experience. In fact, Kant appears to believe that the joy a person experiences in her compliance with the moral law is a sign that she already does not regard the constraint of the moral law as a tyrannous constraint.” (R. Winegar id. mű)

¹⁹² „...Schiller envisions a human being's greatest perfection to consist in a state of character in which morality has become second nature, so that one is disposed to act in accordance with moral norms without being necessitated by the thought of obligation, Kant insists the human moral perfection consists precisely in a firm moral disposition in which duty alone is the sufficient motive for (moral) action...” „On Schillers view the genuinely virtuous person has so thoroughly integrated her sensible nature with moral agency that she does not have to depend on the thought of duty to act well.”

Anne Margaret Baxley: *Kant's Theory of Virtue, The Value of Autocracy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010. (101. old.)

¹⁹³ „A szabadság és a szabadságnak, mint azon képességnek a tudata, hogy tántoríthatatlan érzülettel kövessük a morális törvényt, nem mást jelent, mint hogy függetlenek vagyunk a hajlamoktól, legalábbis mint a vágyás meghatározó mozgató okaitól...” I. Kant: *A gyakorlati ész kritikája* id. mű 140-141.

„Freiheit und das Bewußtsein derselben, als eines Vermögens, mit überwiegender Gesinnung das moralische Gesetz zu befolgen, ist Unabhängigkeit von Neigungen, wenigstens als bestimmenden (...) Bewegursachen unseres Begehrens” <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/kritikpr/krt12221.html>

¹⁹⁴ F. Schiller: *A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások* id. mű 102.

„...die sittliche Vollkommenheit des Menschen gerade nur aus diesem Anteil seiner Neigung an seinem moralischen Handeln erhellen kann.” SW V. 464.

¹⁹⁵ Uo. 102.

„... der Mensch darf nicht nur, sondern *soll* Lust und Pflicht in Verbindung bringen...” SW V. 464-465.

„Gerne dien ich den Freunden, doch tu ich es leider mit Neigung, Und so wurmt es mir oft, daß ich nicht tugendhaft bin.”¹⁹⁶

A boldogság és a morál viszonyával kapcsolatban Kant *A gyakorlati ész kritikája* című írásában úgy fogalmaz: „Vagy a boldogságvágyanak kell (tehát) a mozgató okot jelentenie az erény maximáihoz, vagy az erény maximájának kell a boldogság ható okának lennie.”¹⁹⁷ Mindkét lehetőségről megállapítja, hogy lehetetlen, majd arra a következtetésre jut, hogy a „legfőbb jó előmozdítása akaratunk a priori szükségszerű objektuma, és a morális törvénnyel elválaszthatatlanul összefügg, így a legfőbb jó lehetlenségének egyszersmind a morális törvény hamis voltát is bizonyítania kell”.¹⁹⁸ Kant szerint a boldogság a moralitás szükségszerű eredménye, máskülönben az erkölcsi törvény összeegyeztethetetlen lenne az emberi természettel.

Kant szerint, a kötelesség teljesítése, az erkölcsös magatartás szükségszerű folyamánya egyfajta „jóleső” érzés, amelyet nem fejez ki megfelelően a *boldogság* szó, amely inkább az élvezetre utal.¹⁹⁹ Sokkal inkább az *önmagunkkal való elégedettség* (Selbstzufriedenheit) a találó kifejezés, „amelynek szükségszerűen kísérnie kell az erény tudatát.”²⁰⁰ *A vallás a pusztá ész határain belül* c. írásának lábjegyzetében pedig így fogalmaz: „az erény, azaz a kötelesség pontos teljesítésének szilárdan megalapozott érzülete következményeiben jóleső is”.

Összegzésként tehát elmondhatjuk, ha Kant nem is ért egyet Schillerrel, mégis nagy jelentőséggel bír, hogy reagál a fiatal filozófus ambiciózus értekezésére.

¹⁹⁶ Xenien von Schiller und Goethe, Gewissenskrupel, in: Friedrich Schiller: Sämtliche Werke, Band 1. id. mű 299.

Két magyar nyelvű fordítás:

„Készség hajt, ha barátom kér, ám töltöm a kedvem, / Furdal ezért gyakran, hol marad így az erény; / Nincs más, legjobb lesz mindet keserűn megutálnod, / S mert köteles vagy rá, tenni a dolgaidat.” (R. Safranski id. mű 370.) - a vers N. Kiss Zsuzsa fordítása

„Szívesen szolgálom barátaimat / De sajna erre hajlam késztet / Így azután gyakran furdal a gondolat / Hogy nem vagyok erényes!” Fordítás forrása: Révai Gábor: Beszélgetések nem csak gyerekekről Ranschburg Jenővel és Vekerdy Tamással, PARK Könyvkiadó, 2007 (54.old.)

¹⁹⁷ I. Kant: *A gyakorlati ész kritikája* id. mű 136.

„Es muß also entweder die Begierde nach Glückseligkeit die Bewegursache zu Maximen der Tugend, oder die Maxime der Tugend muß die wirkende Ursache der Glückseligkeit sein.” <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/kritikpr/krt12211.html>

¹⁹⁸ Uo. 136

„Da nun die Beförderung des höchsten Guts (...) ein a priori nothwendiges Object unseres Willens ist und mit dem moralischen Gesetze unzertrennlich zusammenhängt, so muß die Unmöglichkeit des ersteren auch die Falschheit des zweiten beweisen.” <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/kritikpr/krt12211.html>

¹⁹⁹ Uo. 140.

„Hat man aber nicht ein Wort, welches nicht einen Genuß, wie das der Glückseligkeit, bezeichnete, aber doch ein Wohlgefallen an seiner Existenz, ein Analogon der Glückseligkeit, welche das Bewußtsein der Tugend nothwendig begleiten muß, anzeigte?” <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/kritikpr/krt12221.html>

²⁰⁰ Uo. 140.

„...welches das Bewußtsein der Tugend notwendig begleiten muß, anzeigete” (Uo.)

Rüdiger Safranski szerint Schiller szándéka becsvágyó, ahogy Kant erkölcsiségfogalmát ki akarja bontani dualisztikus merevségéből, és a kellem képében átfogó érvényű képet akar kapni az emberről.²⁰¹ Schiller elméletében a kellem eléréséhez tehát egyfajta megbékélésre van szükség ész és természet között, és ha ez sikerül, akkor eljutunk a „szép lélek” fogalmáig. *Egy szép léleknél nemcsak az egyes cselekedetek erkölcsiek, hanem az egész jellem az.*²⁰² Indulat esetén azonban a szép léleknek át kell változnia fenséges lélekké. Ilyenkor lép be a méltóság fogalma: „Az ösztönökön morális erővel uralkodni: *szellemi szabadság*, melynek jelenségbeli kifejeződését *méltóságnak* nevezzük.”²⁰³ Drámáinak főhősei közül talán *Stuart Máriában* testesül meg mindaz, amit Schiller a „szép lélekről” fogalmaz meg. Azért is szerettem volna részletesebben foglalkozni *A kellemről és a méltóságról* című tanulmánnyal és Kant válaszával, mert Schiller későbbi darabjainak értelmezésénél is jelentőséggel bírnak.

Mielőtt azonban rátérnék a téma részletesebb elemzésére, érdemes megvizsgálni azokat a hatásokat és azt a szellemi környezetet, amelyben késői, érett drámái születtek.

²⁰¹ R. Safranski id. mű 368.

²⁰² F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 106.

„Daher sind bei einer schönen Seele die einzelnen Handlungen eigentlich nicht sittlich, sondern der ganze Charakter ist es.” SW V. 468.

²⁰³ Uo. 113.

„Beherrschung der Triebe durch die moralische Kraft ist *Geistesfreiheit*, und *Würde* heißt ihr Ausdruck in der Erscheinung.” SW V. 475.

V. Goethe és Schiller találkozása a filozófiában

Idea és tapasztalat

Schiller élete utolsó évtizedének meghatározó szellemi kapcsolata Goethe-vel kialakult legendás barátsága. A drámaíró éveken át szeretett volna közelebbi kapcsolatba kerülni Goethe-vel, ő azonban sokáig hátrította a találkozást. Saját bevallása szerint, távolságtartásához hozzájárult Schiller *A kellemről és a méltóságról* című írása is.²⁰⁴ Goethe úgy fogalmaz: Schiller „tanulmánya sem volt az az eszköz, amely kibékíthetett volna vele. A kanti filozófiát, amely ily magasra emeli a szubjektumot azáltal, hogy beszűkíteni látszik, örömmel fogadta be; kifejlesztette a rendkívüliséget, amelyet a természet helyezett lényébe, és ő, akit úgy eltöltött a szabadság és önrendelkezés magasztos érzete, háládatlan volt a nagy anyára, aki igazán nem bánt vele mostohán.”²⁰⁵ Goethe a természetet, a „nagy anyát” önállóan és elevennek tekintette, *törvények szerint teremtőnek*. Saját átfogó természetszemléletével szemben, Schiller „szabadságpátoszában az etikai önkorlátozás természetellenességét és valóságatlanságát látta.”²⁰⁶ Míg Schiller a „szabadság evangéliumát” hirdette, Goethe nem akarta, hogy a természet jogait megrövidítsék.²⁰⁷

²⁰⁴ Goethe *Megismerkedés Schillerrel* című önéletrajzi írásában utal arra, hogy *A kellemről és a méltóságról* néhány részletét magára vonatkoztatta. „Bizonyos szigorú részleteket közvetlenül magamra érhettem, hamis színben tüntették fel hitvallásomat...” Vélhetően Schiller tanulmányának egyik lábjegyzetére utal, amelyben a filozófus a zsenit az architektonikus szépséghez hasonlítja, és a *természet kegyeltjének* tartja mindkettőt. Schiller keserűen állapítja meg, hogy az emberek gyakran jobban csodálják a született zsenit a szellem szerzett erejénél. A természet azonban visszaveszi, amit adott. Az architektonikus szépség is veszít a fényéből, „ha nem gondoskodik idejében arról, hogy támaszt és helyettést neveljen magának a gráciában, ugyanúgy végzi a zseni is, ha elmulasztja alapelvek, ízlés és tudomány által erősíteni magát.” Számos költőzseni „előbb vált híressé, mint nagykorúvá”, és fiatalságával együtt tehetsége, képzelőereje is elenyészett.

Habár azt nem tudjuk, hogy Schiller pontosan kire/kikre gondolt ebben a lábjegyzetben, Goethe mindenesetre magára értette.

Források: Johann Wolfgang Goethe válogatott művei: Önéletrajzi írások, *Megismerkedés Schillerrel* (1794) Európa Könyvkiadó Budapest, 1984. ford.: Györffy Miklós és Rónay György (615. old.); és F. Schiller: *Művészet- és történelemfilozófiai írások* id. mű 488-489.

²⁰⁵ J. W. Goethe: Önéletrajzi írások id. mű 614.

„Sein Aufsatz über Anmut und Würde war ebensowenig ein Mittel mich zu versöhnen. Die Kantische Philosophie, welche das Subjekt so hoch erhebt, indem sie es einzuengen scheint. hatte er mit Freuden in sich aufgenommen; sie entwickelte das Außerordentliche was die Natur in sein Wesen gelegt, und er, im höchsten Gefühl der Freiheit und Selbstbestimmung, war undankbar gegen die große Mutter, die ihn gewiß nicht stiefmütterlich behandelte.” J. W. Goethe: *Biographische Einzelschriften, Erste Bekanntschaft mit Schiller*, Artemis-Verlag, Zürich, 1949. (621. old.)

²⁰⁶ Hans-Georg Gadamer: *Gesammelte Werke Band 9, Ästhetik und Poetik II. Hermeneutik im Vollzug*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1993 (62. old.)

„...in seinem Freiheitspathos sah er die ihm widrige Unnatur und Unwirklichkeit eines ethischen Selbstzwanges.”

²⁰⁷ Ld.: *Goethes Werke in zwölf Bänden 12., Philosophische und naturwissenschaftliche Schriften, Einwirkung der neueren Philosophie*, Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1981. (265. old.)

1794-ben, a jénai Természettudományos Társaság egyik előadása után azonban megtörik a jég, Schillernek végre lehetősége nyílik mélyebben beszélgetni Goethe-vel.

Az előadás egyiküket sem nyugőzte le, a természet vizsgálatának „széttőrdelt módja” nem nyerte el Schiller tetszését; Goethe is úgy vélte, hogy érdemesebb a természetet *eleven működése* közben megvizsgálni, mint részeire tagolva, és az ábrázolásnak inkább az *egészből a részek felé* kell törekednie.²⁰⁸ Goethe önéletrajzi írásában utal rá, hogy Schiller szerette volna, ha erről az ábrázolásmódról pontosabb felvilágosítást kap, hangot adott kétségeinek, és „nem volt hajlandó elismerni, hogy ilyesmi, miként én állítottam, már a tapasztalatból levezethető.”²⁰⁹ Eszmecseréjüket egészen Schiller házáig folytatták, mialatt Goethe a növények metamorfózisáról beszélt, és egy szimbolikus növényt idézett fel „néhány karakteres tollvonással”; az ősnövényt, amelyből – Goethe elmélete szerint - az egész növényvilág levezethető. Goethe beszámolójában olvashatjuk, hogy Schiller nagy érdeklődéssel hallgatta, amikor azonban befejezte mondandóját, fejét rázva annyit mondott: „Ez nem tapasztalás, ez idea.” Ezzel ismét egy őket „elválasztó ponthoz” értek; Goethe-nek eszébe jutottak *A kellemről és a méltóságról* című írás kifogásolt megállapításai, de legyőzte haragját és azt felelte: „Az csak kedvemre való lehet, hogy ideáim vannak tudtom nélkül, és még látom is őket a saját szememmel.”²¹⁰ Schiller „képzett kantianus” (*gebildete Kantianer*)²¹¹ módjára úgy felel: „Hogyan létezhetett valaha is olyan tapasztalás, amely méltó volna egy eszméhez? ez utóbbinak ugyanis éppen abban rejlik a jellegzetessége, hogy soha nem vághat egybe vele a tapasztalat.”²¹² Goethe számára tehát az idea maga is a tapasztalás része. Úgy fogalmaz, hogy ami számára a tapasztalatot jelenti, az Schiller számára idea; és a kettő között kell, hogy legyen valamilyen közvetítő elem. A nézőpontkülönbséghez hozzájárulhat, hogy Goethe kevésbé ismerte Kant filozófiáját. Schiller számára a térben, időben általunk szemlélt jelenség tartozik a tapasztalati világhoz, ezzel szemben az „idea nem pusztán szubjektív megérzés, hanem magának a tapasztalatnak a szabályozó egysége, amely éppen ezért egyáltalán nem tud megegyező lenni a

²⁰⁸ J. W. Goethe: Önéletrajzi írások id. mű 615.

²⁰⁹ Uo. 616.

„...er konnte nicht eingestehen, daß ein solches, wie ich behauptete, schon aus der Erfahrung hervorgehe.” (J. W. Goethe: Biographische Einzelschriften id. mű 622.)

²¹⁰ J. W. Goethe: Önéletrajzi írások id. mű 616.

„... das kann mir sehr lieb sein, daß ich Ideen habe ohne es zu wissen und sie sogar mit Augen sehe.” (J. W. Goethe: Biographische Einzelschriften id. mű 622.)

²¹¹ Goethe hivatkozik rá így. Ld. J. W. Goethe: Önéletrajzi írások id. mű 616.

²¹² Uo. 616.

„Wie kann jemals Erfahrung gegeben werden, die einer Idee angemessen sein sollte? denn darin besteht eben das Eigentümliche der letztern, daß ihr niemas eine Erfahrung kongruieren könne.” (J. W. Goethe: Biographische Einzelschriften 623.)

tapasztalattal, mert minden tapasztalatnak szabályt szab”.²¹³ Steiner szerint két különböző világnézet szembenállásának lehetünk tanúi ebben a beszélgetésben. „Goethe egy dolog ideájában olyan elemet lát, amely közvetlenül jelen van, teremt és hat benne. Nézete szerint az egyedi dolog azért ölt bizonyos meghatározott formát, mert adott esetben az ideának sajátos módon kell kiélnie magát. Goethe szerint semmi értelme nincs azt mondani, hogy egy dolog nem felel meg az ideának; mert a dolog nem lehet más, csak az, amivé az idea tette.”²¹⁴

Goethe és Schiller véleménykülönbsége strukturálisan megismétli Platón és Arisztotelész nézeteinek eltérését. Ha az általános fogalmak viszonyát vizsgáljuk a létezőkhöz, nem tudjuk elkerülni, hogy ellentétes álláspontok között válasszunk. Vagy azt állítjuk, hogy az általános fogalom nincs a világban, csak “belehat” a világba, vagy azt állítjuk, hogy a létezők általános mivolta minden egyes létezőben megjelenik. Az előbbi Platón álláspontja, a második Arisztotelészé. Platón az általános fogalmakat ideáknak nevezi. Arisztotelész szerint nincsenek a dolgokon kívül létező önálló fogalmiságok, hanem csak a dolgok léteznek. Platón az ideákat téren és időn kívüli létezőnek tartotta, melyek nincsenek benne azokban a dolgokban, amelyeknek az ideáik, hanem azok létrejöttéért, fennmaradásáért felelősek. A létezők részesednek az ideában, de ez a részesedés soha nem lehet azonosulás, a létezők azért változnak és mozognak, hogy minél hasonlóbba váljanak saját ideájukhoz. Arisztotelész szerint a dolog mivolta, vagy lényege (eredeti görög nyelven *ousia*, amit *szubsztanciának* fordítottak a középkorban) nincs a létezőkön kívül egy ideális világban vagy a gondolkodásban, hanem elsősorban és közvetlenül magában a dologban. Mindkét álláspont paradoxonokat hordoz magában, mellyel filozófusok a gondolkodástörténet során küzdöttek. A középkori univerzálé vita vagy Leibniz és Hume filozófiájának ellentétessége ezen álláspontok különböző változatai. Kant az ideákat az észbe helyezi, a kutatás szabályozóiként értelmezi, amelyek nem a dolgok lényegét, hanem pusztán a kutatás irányát adják meg. Goethe és Schiller vitája tehát a filozófiatörténetből jól ismerhető két eltérő álláspont találkozása, ahol Goethe inkább Arisztotelész, Schiller pedig Platón és Kant álláspontját képviseli. Ugyanakkor Goethe később közeledni látszik Schiller álláspontjához, amikor is *Bedenken und Ergebung (1818)* című írásában már úgy nyilatkozik idea és tapasztalat viszonyáról, hogy a kettő között egy szakadék rögzül, amelyet hiába próbálunk áthidalni; mindamellet, hogy örök törekvésünk ennek a hiátusnak a betapasztása. De az őszinte erőfeszítések ellenére is azt tapasztaljuk, hogy a

²¹³ H-G. Gadamer id. mű 63.

„Idee ist umgekehrt nicht bloß eine subjektive Eingebung, sondern die regelnde Einheit der Erfahrung selbst, die eben deshalb mit der Erfahrung gar nicht kongruieren kann, weil sie aller Erfahrung die Regel gibt.”

²¹⁴ Rudolf Steiner: Goethe Világszemlélete, Genius Kiadó, Budapest, 2012. (18. old.)

„filozófusnak igaza van, aki azt állítja, hogy egyetlen idea sem teljesen megegyező a tapasztalattal, de elismeri, hogy az idea és tapasztalat hasonlóak lehetnek, sőt kell, hogy hasonneműek legyenek.”²¹⁵

Filozófia és költészet

*Az objektum és a szubjektum legnagyobb, igazán talán soha el nem simítható párviadala*²¹⁶ megpecsételi kettejük élethosszig tartó szövetségét, amely kiváló alkotásokat eredményez. Barátságuk közel egy évtizede alatt - alkotómunkájuk során - a két művész számtalanszor kéri ki egymás tanácsát és véleményét.

Így történik Goethe *Wilhelm Meister* című művével kapcsolatban is. A Wilhelm Meistert olvasva Schillert lenyűgözi barátja képzelőereje; saját költői képzetében, és alkotói képességeiben azonban elbizonytalanodik. A *Wallenstein* írásakor kétségek gyötrik, szembekerül költő és filozófus énje, ahogy ő fogalmaz: „élénken érzem a határtalan távolságot az élet és az okoskodás között.”²¹⁷ Annak ellenére érez így, hogy úgy véli, elmékedéseiben hű maradt a természethez, „amennyire ez egyáltalán összefér az elemzés fogalmával, sőt talán még hívebb maradtam hozzá, mint ahogy azt a mi kantianusaink megengedhetőnek és lehetségesnek tartották.”²¹⁸ Amikor elmerül egy olyan műben, mint amilyen Goethe írása, még szembetűnőbbé válik számára a filozófia és a költészet közötti különbség²¹⁹: „Nem is tudom Önnek elmondani, gyakran mily kínos érzés számomra, ha ilyen természetű műről a filozófiára vetem pillantásomat. Amott minden olyan derűs, eleven, harmóniában feloldódott és emberien igaz, itt pedig minden oly szigorú, merev, elvont és teljesen természetellenes, minthogy minden

²¹⁵ „...der Philosoph wohl möchte Recht haben, welcher behauptet, daß keine Idee der Erfahrung völlig kongruiere, aber wohl zugibt, daß Idee und Erfahrung analog sein können, ja müssen.”

Johann Wolfgang Goethe: *Naturwissenschaftliche Schriften Erster Teil, Bedenken und Ergebung*, Artemis-Verlag Zürich, 1949 (872.old.)

²¹⁶ Így jellemzi Goethe a kettejük közötti, élethosszig tartó vitát. forrás: J. W. Goethe: *Önéletrajzi írások* 617.

²¹⁷ Goethe és Schiller levelezése (Jena, 1795. január 7.) ford.: Berczik Árpád, Raáb György, Gondolat Kiadó, Budapest 1963. (33. old.)

„...fühle ich nicht weniger lebhaft den unendlichen Abstand zwischen dem Leben und dem Raisonement.”
<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1795/40-an-goethe-7-januar-1795/>

²¹⁸ Uo. 33.

„...in meinen Speculationen der Natur so treu geblieben zu sein, als sich mit dem Begriff der Analysis verträgt; ja vielleicht bin ich ihr treuer geblieben, als unsre Kantianer für erlaubt und für möglich hielten.” (uo.)

²¹⁹ Erről a kettősségről már hónapokkal korábban is ír Körner barátjának, a *Wallenstein* megírásához kötődő féltelmei kapcsán: „...semmit sem tudok kevésbé elképzelni, mint egy költőt, és legfeljebb ott, ahol filozófálni akarok, ott lep meg a költői szellem.”

„...ich eigentlich nichts weniger vorstellen kann als einen Dichter, und daß höchstens da, wo ich philosophiren will, der poetische Geist mich überrascht.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-4-september-1794/>

természet szintézis és minden filozófia antitézis.”²²⁰ Érdekes kérdés, hogy a kantianus Schiller és Goethe - akinél a kanti filozófia átfogó tanulmányozása „házi használatra korlátozódik”²²¹ - hogyan hatnak egymásra, és mennyire határozzák meg egymás szellemi útját barátságuk tíz esztendeje alatt. Schiller néha szemérmesen vall filozófiai útjáról. 1795-ben a *Wilhelm Meister* olvasásakor így fogalmaz: „Annyi mindenestre bizonyos, hogy a költő az egyetlen igazi ember, és a legjobb filozófus is csak torzkép hozzá mérten.”²²²

Az egymásra hatás elkerülhetetlen, „Schillerrel a kanti filozófia a valódi erkölcsi szabadság pártoszában lép be Goethe életébe, és így olyan erőt fejt ki, amely hatásában, mind pedig Goethe ellenhatásában is messze a filozófia területére vezet.”²²³

A két művész levelezése kezdetén, Schiller kísérletet tesz arra, hogy meghatározza Goethe filozófiához fűződő kapcsolatát.

„Az Ön helyes ösztönében megvan mindaz (és sokkal teljesebben), amit az elemzés oly fáradságosan keres, és mivel teljes egészéül van meg Önben, nem is tud saját gazdagságáról, mert sajnos csak arról tudunk, amit különválasztunk. Ezért az olyan szellemek, mint Ön, csak ritkán tudják, mily messzire hatoltak, és mily kevéssé van okuk, hogy kölcsönözzenek a filozófiától, amely csupán tanulhat tőlük. A filozófia csak ízekre tudja szedni azt, amit a kezére juttatnak, de az adás nem az elemző dolga, hanem a géniuszé, amely a tiszta ész rejtelmes, de biztos befolyása révén objektív törvények szerint összeköti a dolgokat egymással.”²²⁴ Schiller

²²⁰ Schiller levele Goethének (Jena, 1795. január 7.) forrás: Goethe és Schiller levelezése id. mű 32.

„Ich kann Ihnen nicht ausdrücken, wie peinlich mir das Gefühl oft ist, von einem Product dieser Art in das philosophische Wesen hineinzusehen. Dort ist alles so heiter, so lebendig, so harmonisch aufgelöst und so menschlich wahr, hier alles so strenge, so rigid und abstract, und so höchst unnatürlich, weil alle Natur nur Synthesis und alle Philosophie Antithesis ist.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1795/40-an-goethe-7-januar-1795/>

²²¹ H-G. Gadamer id. mű 62.

„Es bleibt das ganze Studium der Kantischen Philosophie <auf den Hausgebrauch> beschränkt.”

²²² Schiller levele Goethének (Jena, 1795. január 7.) forrás: Goethe és Schiller levelezése id. mű 33.

„So viel ist indeß gewiß, der Dichter ist der einzige wahre Mensch, und der beste Philosoph ist nur eine Caricatur gegen ihn.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1795/40-an-goethe-7-januar-1795/>

²²³ H-G. Gadamer id. mű 62.

„Nun tritt aber mit Schiller die Kantische Philosophie in ihrem echten sittlichen Freiheitspathos in Goethes Leben ein und übt damit eine Gewalt, die in ihrer Wirkung wie in der Gegenwirkung Goethes weit in das philosophische Gebiet hineinführt.”

²²⁴ Schiller levele Goethének (Jena, 1794. augusztus 23.) forrás: Goethe és Schiller levelezése id. mű 7.

„In Ihrer richtigen Intuition liegt alles und weit vollständiger, was die Analysis mühsam sucht, und nur weil es als ein Ganzes in Ihnen liegt, ist Ihnen Ihr eigener Reichthum verborgen: denn leider wissen wir nur das, was wir scheiden. Geister Ihrer Art wissen daher selten, wie weit sie gedrungen sind, und wie wenig Ursache sie haben, von der Philosophie zu borgen, die nur von ihnen lernen kann. Diese kann bloß zergliedern, was ihr gegeben wird, aber das Gehen selbst ist nicht die Sache des Analytikers, sondern des Genies, welches unter dem dunkeln, aber sichern Einfluß reiner Vernunft nach objectiven Gesetzen verbindet.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1794/4-an-goethe-23-august-1794/>

szerint tehát Goethe nincs is tudatában a benne lévő *gazdagságnak*, az öntudatlan zsenit vélhetjük felfedezni alakjában. Goethe *figyelő tekintete*, „csendesen és tisztán nyugszik a dolgokon”, és ez megvédi a tévútra kerülés veszélyétől²²⁵, ahova a spekuláció éppúgy elvihet, mint az önkényes képzelőerő.

Goethe alkotói módszere más, mint Schilleré, a különöstől az általános irányába halad. Míg Schiller *elmélkedő szelleme* az „egységből indul ki”.

Goethe „az egyszerű szervezettől lépésről lépésre halad a bonyolultabb felé, hogy végül valamennyi közül legbonyolultabbat, az embert genetikailag állítsa össze az egész természet épületének elemeiből.”²²⁶

Anschauende Urteilskraft című tanulmányát olvasva még árnyaltabb képet kaphatunk Goethe világszemléletéről, amelyről Schiller korábban olyan találó leírást adott.

Goethe - 1817-ben született írásában - Kant: *Az ítélőerő kritikája* című művében kifejtett gondolataira reflektál, amely saját bevallása szerint, mély benyomást tett rá.

Kant szerint értelmünk fontos tulajdonsága, hogy amikor megismer, az analitikusan általánostól, a fogalmaktól halad a különös felé. Az értelemnek az ítélőerőre van szüksége ahhoz, hogy a szemléleti sokféleséget a fogalom alá szubszumálja.²²⁷ Elgondolhatunk azonban egy olyan értelmet is – és ezt a kanti gondolatot Goethe külön ki is emeli tanulmányában - amely nem diszkurzív, mint a mienk, hanem intuitív, és a szintetikus általánostól (egy egész, mint olyan szemléletétől) halad a különös felé, az egésztől a részek irányába. „Egy intellectus archetypus lehetőségességét egyáltalán nem is szükséges itt bizonyítani, hanem elegendő azt megmutani, hogy a mi diszkurzív, képekre rászoruló értelmünknek (mint intellectus ectypus-nak) és egy effajta mibenlét esetlegességének az ellentéteképpen eljutunk az intellectus archetypus eszméjéhez, és ez az eszme nem is tartalmaz ellentmondást.”²²⁸ Kant az isteni, ősi

²²⁵ Id. Schiller levele Goethének (Jena, 1794. augusztus 23.) forrás: Goethe és Schiller levelezése id. mű 7.

²²⁶ Uo. 8.

„Von der einfachen Organisation steigen Sie, Schritt vor Schritt, zu der mehr verwickelten hinauf, um endlich die verwickelteste von allen, den Menschen, genetisch aus den Materialien des ganzen Naturgebäudes zu erbauen. Dadurch, daß Sie ihn der Natur gleichsam nacherschaffen, suchen Sie in seine verborgene Technik einzudringen.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1794/4-an-goethe-23-august-1794/>

²²⁷ Goethe ezt az értelem - ítélőerő általi - korlátozásaként értékeli: „...beschränkt unser Meister seinen Denkenden auf eine reflektierende diskursive Urteilskraft, untersagt ihm eine bestimmende ganz und gar.” Goethes Werke in zwölf Bänden 12., Philosophische und naturwissenschaftliche Schriften, Anschauende Urteilskraft, Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1981. (266.old.)

²²⁸ Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája* ICTUS, 1996-97, Szeged, Fordította: Papp Zoltán (347-348. old.) „Es ist hierbei auch gar nicht nötig zu beweisen, daß ein solcher intellectus archetypus möglich sei, sondern nur, daß wir in der Dagegenhaltung unseres diskursiven, der Bilder bedürftigen, Verstandes (intellectus ectypus), und der Zufälligkeit einer solchen Beschaffenheit, auf jene Idee (eines intellectus archetypus) geführt werden, diese auch keinen Widerspruch enthalte.” <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/kuk/kukp771.html>

elme ellenképével akarja megmagyarázni az emberi elme diszkurzivitását, a képek iránti igényét.²²⁹ Goethe szerint úgy tűnik, Kant itt az isteni értelemre mutat rá, ugyanakkor hozzátézi: „ha mi az erkölcsben az istenhit, az erény és halhatatlanság által felemelkedünk egy magasabb régióba, és közelednünk kell az első lényhez, akkor ez intellektuálisan ugyanaz az eset lehetne, amikor a mindig teremtő természet szemlélete által érdemessé tesszük magunkat arra, hogy produktumaiban szellemileg részt vegyünk...”²³⁰ Goethe itt Kant rendszere segítségével tesz kísérletet saját gondolkodásmódjának értelmezésére. Isten létezése, a lélek halhatatlansága Kant szerint a morálisan cselekvő számára válik felismerhetővé, ha nem is megismerhetővé. Goethe azt állítja burkoltan, hogy a természet figyelmes szemlélete olyan morális tett, mely révén részt veszünk a teremtés folyamatában, mintegy Isten munkatársaivá válunk. Nem kerülheti el figyelmünket az sem, hogy Goethe “teremtő természetről” (*schaffende Natur*) ír, egy elgondolás, melyet korábban többen vallottak, és amelynek később Darwin ad “tudományos” értelmezést.

Az elmélkedő és az ösztönös szellem

Visszatérve Schiller levelében olvasható jellemzéshez, a goethei világnéphez, Schiller úgy véli, ha Goethe Görögországban vagy Itáliában születik más pályát jár be, mert az ott jellemző *természeti környezet és az eszményítő művészet* hatására már a dolgok „legelső szemléletébe felvette volna a szükségesség formáját”²³¹ és ennek segítségével alakult volna ki benne a *nagy stílus* - már az első tapasztalataival.

De - görög lélekkel - északi művészek születve, belülről kell megteremtenie Görögországot. Gondolkodásának erejével kell pótolnia a képzelete számára mindazt, amit a valóság elrejt előle. Ehhez pedig irányadó fogalmakra van szükség. Schiller szerint azonban „ez a logikai irány, amelyben a szellem a reflexió nyomán kénytelen haladni, nem nagyon fér össze az

²²⁹ H-G. Gadamer id. mű 66.

²³⁰ a fordítás forrása: Rudolf Steiner: Művészet és művészetmegismerés - Az érzéki-érzékeleti megvalósulása a művészet által, Goethe, egy új esztétika atyja, Genius Kiadó, Budapest 2013. ford.: Lajer Anna Mária (18. old.) „Zwar scheint der Verfasser hier auf einen göttlichen Verstand zu deuten, allein wenn wir ja im sittlichen, durch Glauben an Gott, Tugend und Unsterblichkeit uns in eine obere Region erheben und an das erste Wesen annähern sollen: so dürfte ‘es wohl im Intellektuellen derselbe Fall sein, daß wir uns, durch das Anschauen einer immer schaffenden Natur zur geistigen Teilnahme an ihren Produktionen würdig machen.’” J. W. Goethe: Philosophische und naturwissenschaftliche Schriften, Anschauende Urteilskraft 267.

²³¹ Schiller levele Goethének (Jena, 1794. augusztus 23.) forrás: Goethe és Schiller levelezése id. mű 8. „Schon in die erste Anschauung der Dinge hätten Sie dann die Form des Nothwendigen aufgenommen...” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1794/4-an-goethe-23-august-1794/>

esztétikai iránnyal, amely által egyedül képes az alkotásra.”²³² Így a költőre többletfeladat hárul: a gondolatokat érzésekké kell átfordítani, a fogalmakat pedig újra intuíciókká kell alakítani. Ezek segítségével lesz képes a zseni a teremtésre.

Schiller úgy látja, Goethe „filozófiai ösztöne (...) szép összhangban áll az elmélkedő ész legtisztább eredményeivel.”²³³ Feloldhatatlannak tűnik elsőre az ellentét az *elmélkedő* és az *ösztönös szellem* útja között. Azonban félúton találkozhatnak, „ha az előbbi tiszta és hű szándékkal a tapasztalatot keresi, s az utóbbi öntevékeny szabad gondolkodással a törvényt...”²³⁴ Így érhet össze a két művész szellemi útja is.²³⁵

Gadamer felteszi a kérdést, hogy vajon igaza van-e Schillernek? „Goethe filozófiai álláspontja az ösztönösség álláspontja? Filozófiája valóban nem más, mint öntudatlan idealizmus?”²³⁶ A válasz nem egyértelmű. Mindenesetre Goethe később, Schultz államtanácsosnak írt levelében úgy nyilatkozik: „Köszönöm a kritikus és idealista filozófiának, hogy megismertette velem önmagam, ami hatalmas nyereség.”²³⁷

Goethe Schiller levelére válaszolva, azt kéri, hogy mutassa be Schiller saját szellemének fejlődését is. Erre Schiller vállalkozik is következő levelében - kettejük összehasonlítása révén. Kíméletlen önkritikával veszi górcső alá saját művészetét is: „...gondolatvilágom szűkebb, épp emiatt gyorsabban és gyakrabban futom be; kis készlettel így jobban tudok gazdálkodni, s a tartalomból hiányzó sokrétűséget a formával teremtem meg. Ön arra törekszik, hogy kiterjedt

²³² Uo. 9.

„Aber diese logische Richtung, welche der Geist bei der Reflexion zu nehmen genöthigt ist, verträgt sich nicht wohl mit der ästhetischen, durch welche allein er bildet.” (uo.)

²³³ Uo. 9.

„...die schöne Uebereinstimmung Ihres philosophischen Instinctes mit den reinsten Resultaten der speculirenden Vernunft.” (uo.)

²³⁴ Uo. 9.

„Sucht aber der erste mit keuschem und treuem Sinn die Erfahrung, und sucht der letzte mit selbstthätiger freier Denkkraft das Gesetz, so kann es gar nicht fehlen, daß nicht beide einander auf halbem Wege begegnen werden.” (uo.)

²³⁵ Safranski szerint: „A találkozási pont közepén van, de azt a csúcson kell keresni. Hogyan emelik egymást kölcsönösen erre a magaslatra? Nagyon egyszerűen, Schiller abban fog Goethének segíteni, hogy az érzéseket törvényekkel helyesbítse; Goethe pedig Schillert az absztrakció veszélyeitől fogja óvni, élesztgetni fogja az intuícióját és élesíteni a konkrét iránti érzékét.” R. Safranski id. mű 407.

²³⁶ „Ist Goethes philosophische Haltung die des Instinctes? Ist seine Philosophie wirklich nichts als bewußtloser Idealismus?” H-G. Gadamer id. mű 64.

²³⁷ A Christoph Ludwig Friedrich Schultznak (1831. szeptember 18-án) írt levél folytatásában azonban még megjegyzi, hogy ez a filozófia „soha nem jut el az objektumhoz, ezt ahogyan a józan észnek is, be kell látnunk, ahhoz, hogy az élet örömét a hozzá való változatlan viszonyban élvezhessük.”

„Ich danke der kritischen und idealistischen Philosophie, dass sie mich auf mich selbst aufmerksam gemacht hat, das ist ein ungeheurer Gewinn; sie kommt aber nie zum Object, dieses müssen wir so gut wie der gemeine Menschenverstand zugeben, um am unwandelbaren Verhältniß zu ihm die Freude des Lebens zu genießen.”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Goethe,+Johann+Wolfgang/Briefe/1831>

eszmevilágát egyszerűsítse, én pedig változatosságot keresek csekély kincsem számára...”²³⁸ Goethe intuitíven ható szelleme, képzeletében összpontosuló gondolkodó képessége eljuttatta őt a legnagyobb magaslatokig; és ahogy Schiller fogalmaz „alapjában véve ez a legtöbb, amire az ember viheti, ha sikerül szemléletét általánosítania és érzületét uralkodóvá tennie”.²³⁹ Schillernek azonban - saját bevallása szerint – ezt nem sikerült még megvalósítania. Egy „keveréklényhez” hasonlítja magát, aki lebeg *technikai fő* és *génusz*, *szabály* és *érzet*, *fogalom* és *szemlélet* között. Ez az - egész alkotói pályáján végigfutó - kettősség jelenik meg a levél egyik sokat idézett mondatában: „...rendszerint költő voltam, amikor filozófálnom kellett volna, s filozófus, amikor költőnek kellett volna lennem”.²⁴⁰ A szárnyaló képzelet és az értelem még nincs összhangban, de a cél már kitűzve: e két erőn, gondolaton és érzelmen annyira úrrá lenni, hogy már szabadon legyen képes meghúzni határaikat, és ha ez sikerül, Schiller hiszi, hogy „még szép sors várhat” rá.

Schiller azonban érzi, hogy aligha lesz ideje egy „nagy, mindenre kiterjedő szellemi forradalmat” véghez vinni, mert testét fokozatosan maga alá gyűri betegsége. De addig is, minden tőle telhetőt elkövet, és „ha végül majd összeroskad az épület, tán mégis sikerül addig a tűzből kimenteni mindazt, ami megőrzésre érdemes.”²⁴¹ Miután ezeket a sorokat megírja, 11 év adatik még Schillernek. Ezalatt az idő alatt a két költő, az *elmélkedő* és az *ösztönös szellem* útja számtalanszor összeért, hogy egymást inspirálva, egyénileg és együtt is maradandó alkotásokat hozzanak létre.

²³⁸ Schiller levele Goethének (Jena, 1794. augusztus 31.) forrás: Goethe és Schiller levelezése id. mű 12.

„ein Gedankenkreis kleiner ist, so durchlaufe ich ihn eben darum schneller und öfter, und kann eben darum meine kleine Baarschaft besser nutzen, und eine Mannigfaltigkeit, die dem Inhalte fehlt, durch die Form erzeugen. Sie bestreben sich Ihre große Ideenwelt zu simplifizieren, ich suche Varietät für meine kleinen Besitzungen.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1794/7-an-goethe-31-august-1794/>

²³⁹ Uo. 13.

„Im Grund ist dieß das Höchste, was der Mensch aus sich machen kann, sobald es ihm gelingt, seine Anschauung zu generalisieren und seine Empfindung gesetzgebend zu machen.” (uo.)

²⁴⁰ Uo. 13.

„...gewöhnlich übereilte mich der Poet, wo ich Philosophiren sollte, und der philosophische Geist, wo ich dichten wollte.” (uo.)

²⁴¹ Uo. 13.

„...und wenn endlich das Gebäude zusammenfällt, so habe ich doch vielleicht das Erhaltungswerthe aus dem Brande geflüchtet.” (uo.)

VI. Stuart Mária, a schilleri „szép lélek” megtestesítője

Goethe-vel való szoros barátságának idején született meg a *Stuart Mária* című dráma, amelyben jól tetten érhető a filozófiai tanulmányok hatása.

Sok költőt és író-t megihletett a királynő históriája, így volt ezzel Schiller is, aki csaknem egy évtizeden át „kacérkodott” a történettel. Az *Ármány és szerelem* című műve után már fontolgatta a dráma megírását, amely végül 1800-ban készült el. Habár alaposan tanulmányozta a történelmi kort és Stuart Mária perét, mégis úgy döntött, hogy a skót királynő és Erzsébet angol uralkodónő történetét feldolgozó dráma cselekménye Stuart Mária kivégzése előtti néhány napra koncentrálódjon.

A skót születésű Mária - VII. Henrik egyenesági leszármazottja - Franciaországban nevelkedett, ahol később a francia király hitvese lett. Férje halála után visszatért skót földre. Pazarló életmódja, szenvedélyes természete felháborította alattvalóit. Hazájában ismét férjhez ment, majd fiúgyermek születése után második hitvesét is elveszítette. A történet érdekessége, hogy férjét, Mária szeretője öli meg – a királynő tudtával. A Skóciában kirobbant lázadásoktól félve Angliába menekült, ahol Erzsébet királynő parancsára bebörtönözték.

Schiller drámájában - a férje meggyilkolásában bűnrészességgel és az angol uralkodó elleni összeesküvéssel vádolt - Mária személyisége a rabságban átalakul, földi szenvedélyeitől megszabadulva, igazi „szép lélekké” válik. „Szép lélekről akkor beszélünk, ha az erkölcsi érzület végül olyannyira megnyerte magának az ember valamennyi érzését, hogy immár félelem nélkül átengedheti az indulatnak az akarat irányítását, és sohasem fenyegeti az a veszély, hogy ellentmondásba kerül az akarat döntéseivel. Ezért egy szép léleknél tulajdonképpen nem az egyes cselekedetek erkölcsiek, hanem az egész jellem az.”²⁴² Schiller filozófiai írásából jól ismert *schöne Seele* („szép lélek”) kel életre Stuart Mária alakjában.²⁴³

²⁴² F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások, id. mű 106.

„Eine schöne Seele nennt man es, wenn sich das sittliche Gefühl aller Empfindungen des Menschen endlich bis zu dem Grad versichert hat, daß es dem Affekt die Leitung des Willens ohne Scheu überlassen darf und nie Gefahr läuft, mit den Entscheidungen desselben im Widerspruch zu stehen. Daher sind bei einer schönen Seele die einzelnen Handlungen eigentlich nicht sittlich, sondern der ganze Charakter ist es.” (SW V. 468.)

²⁴³ Schiller szerint a kellemet inkább a női nemből találjuk meg, ugyanis szerinte a természet jobban kedvez a nőnek - mind testalkat, mind jellem tekintetében -, hogy a szép lélekké válás megtörténjen. (ld. F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 107.)

Ösztönök és kötelesség

A dráma középpontjában a két királynő, Erzsébet és Mária konfliktusa áll. Schiller két nőalakjában eltérően jelenik meg a viszony ösztönök és kötelességteljesítés között, annak megfelelően, ahogy ezt *A kellemről és a méltóságról* című tanulmányában részletesen kifejtette. Erzsébet számára, vallásából adódóan a protestáns erkölcs a mérvadó, eszerint éli életét. Kötelességei teljesítése, királynői feladatai elsődlegesek számára. Ahogy Erzsébet fogalmaz a második felvonás kilencedik jelenetében, "Bár jogom volt az élethez, a föld örömeihez, szigorú királyi kötelességem elébük helyeztem."²⁴⁴

Női ösztöneit elfojtotta, alárendelte politikai szerepének, uralkodói feladatainak:

"Arra vágytam, haljak meg hajadonként,
S dicsőségnek tartottam volna azt,
Ha egykor majd a sírkövemre vésve
Olvassák: "Itt nyugszik a szűz királynő."²⁴⁵

Erika Fischer-Lichte szerint Erzsébet számára az erény csak eszköz, és nem önmagában való cél.²⁴⁶ Nem természetéből fakadóan követi az erény útját, hanem mert feltétlen hatalomvágy vezérli. Híres monológjában így moralizál Erzsébet:

„De vajon jószántamból lettem-e
Igazságos? Az ellenállhatatlan
Szükségszerűség, mely győz a királyok
Akaratán, szabott rám ily erényt.”²⁴⁷

²⁴⁴ Friedrich Schiller: Összes drámái II. - Stuart Mária, Fordította: Kálnoky László Osiris Kiadó, Budapest 2002. (67.old.)

"Hätt' ich doch auch Ansprüche machen können,/Des Lebens mich, der Erde Lust zu freun,/Doch zog ich strenge Königspflichten vor." (<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria21.html>)

²⁴⁵ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 42.

"Mein Wunsch war's immer, unvermählt zu sterben,/Und meinen Ruhm hätt' ich darein gesetzt,/Daß man dereinst auf meinem Grabstein läse:/"Hier ruht die jungfräuliche Königin."" (<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria21.html>)

²⁴⁶ Ld.: Fischer-Lichte, Erika: A dráma története, fordította: Kiss Gabriella, Jelenkor, Pécs, 2001. (393. old.)

²⁴⁷ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 110.

„Doch war's denn meine eigne freie Wahl,/Gerecht zu sein? Die allgewaltige/Notwendigkeit, die auch das freie Wollen/Der Könige zwingt, gebot mir diese Tugend.” (<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria41.html>)

Erzsébet nökként is az erkölcsösség látszatával fedi el legbelsőbb vágyait, ösztöneit.²⁴⁸ Politikai megfontolásnak veti alá a szerelmet; férjének kiválasztásában is hatalmi szempontok motiválják.

Erzsébettel ellentétben, Mária megéli nőiességét, a fogságban is sugárzik belőle az életszeretet, ahogy Mortimer – Mária őrzőjének unokaöccse - fogalmaz: "Körötte boldog rajban lengenek/A kellem s ifjú vágy istenei..."²⁴⁹

Máriát fiatalon szenvedélyei, ösztönei vezérelték.²⁵⁰ Bűnrészes volt férje meggyilkolásában is:

"...hagyta, hogy a bűnt elkövessék,
nem volt többé magánál. Elragadta

A vak szerelmi láz örülete, Behódolt a félelmetes csábítónak..."²⁵¹

A "múlt Máriája" - ahogy a beszámolókból megismerjük előéletét - az *architektonikus szépség* megtestesítője. A szépsége adottság, a természet által, a szükségszerűség törvénye szerint adott.

"A többi nőt virágzón túlragyogta,
Termetre s születésre nézve is -"²⁵²

A *kellemről és a méltóságról* című írásában így írja körül Schiller ezt a szépséget:

²⁴⁸ Ld.: E. Fischer-Lichte: A dráma története id. mű 394.

Erre utalnak Mária szavai is a két királynő találkozását bemutató jelenetében: "...a hamis látszatot/Királyi nyíltsággal mindig lenéztem.(...)/Jaj felségednek, ha tetteiről/Lehull majd a díszlepel, mely ragyogva/Takarja titkos kéjek vad tűzét." "...falschen Schein/Hab ich verschmäht mit königlichem Freimut. (...) Weh Euch, wenn sie von Euren Taten einst/Den Ehrenmantel zieht, womit Ihr gleißend/Die wilde Glut verstohlner Lüste deckt." forrás: F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 82. és <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria31.html>

²⁴⁹ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 57.

"Um sie, in ew'gem Freudenchore, schweben/Der Anmut Götter und der Jugendlust..." (<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria21.html>)

²⁵⁰ Ahogy Erzsébet fogalmaz, maró gúnyjal: "... - Stuart megtehetette,/Vonzalomból adta kezét oda;/Magának ő mindent megengedett, /S a gyönyörök kelyhét fenéig itta." (F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 67.)

„Der Stuart ward's vergönnt,/Die Hand nach ihrer Neigung zu verschenken,/Die hat sich jegliches erlaubt, sie hat/Den vollen Kelch der Freuden ausgetrunken.“ (<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria21.html>)

²⁵¹ Mária dajkája, Hanna Kennedy ajkáról hangzanak el ezek a mondatok. Forrás: (F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 16-17.)

"...Ihr die Tat geschehn ließt, wart Ihr nicht/Ihr selbst, gehörtet Euch nicht selbst. Ergriffen/Hatt' Euch der Wahnsinn blinder Liebesglut,/Euch unterjocht dem furchtbaren Verführer..." (<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria11.html>)

²⁵² F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 49.

"Sie überstrahlte blühen alle Weiber,/Und durch Gestalt nicht minder als Geburt – –" (<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria21.html>)

"A végtagok szerencsés aránya, harmonikus körvonalak, üde arcszín, finom bőr, ép és karcsú termet, csengő hang stb.: csupa olyan előny, amely pusztán a természetnek és szerencsének köszönhető..."²⁵³

Nem véletlenül hangsúlyozza a skót királynő érzéki oldalát Schiller a darab első felében. Máriát "mint fizikai jelenséget akarom ábrázolni, s a patetikusként ezúttal az a szerepe, hogy inkább általános, mély megrendülést, semmint személyes és egyéni együttérzést keltsen."²⁵⁴ – írja Goethe-nek, 1799. június 18-án kelt levelében.

A két királynő találkozása

A mű egyik érdekessége és csúcspontja a két királynő találkozásáról szóló jelenet, amelyről Schiller maga is elismerte, hogy *morálisan lehetetlen*,²⁵⁵ mégis szükségzerű a dráma dramaturgiája szempontjából.²⁵⁶

A jelenetben a politikai és vallási ellentét mellett, a személyes ellenszenv is jól érzékelhető a két királynő viszonyában.

Mária eleinte megalázkodik, mindent megtesz szabadsága visszaszerzéséért. „... a földre fogok borulni,/Ki szégyenbe taszított, az előtt.”²⁵⁷ Jogaira hivatkozik és kegyelmet kér. Habár férje meggyilkolásában vétkes volt, a bűnt, amellyel Angliában vádolják - mely szerint részt vett az angol uralkodó elleni szervezkedésben – nem követte el. Küzd szabadságáért; minden királynői igényéről, követeléséről kész lemondani. Erzsébet azonban politikai okokra hivatkozva, nem

²⁵³ F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 75.

"Ein glückliches Verhältnis der Glieder, fließende Umriss, ein lieblicher Teint, eine zarte Haut, ein feiner und freier Wuchs, eine wohlklingende Stimme usf. sind Vorzüge, die man bloß der Natur und dem Glück zu verdanken hat..." (SW V. 438.)

²⁵⁴ Goethe és Schiller levelezése id. mű 374.

"...ich will sie immer als ein physisches Wesen halten, und das Pathetische muss mehr eine allgemeine tiefe Rührung, als ein persönlich und individuelles Mitgefühl sein." (Schillers Brief vom 18.06.1799 an Goethe) <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1799/607-an-goethe-18-juni-1799/>

²⁵⁵ 1799. szeptember 3-án kelt levelében írt erről Goethe-nek: „Die Situation ist an sich selbst moralisch unmöglich; ich bin sehr verlangend, wie es mir gelungen ist, sie möglich zu machen.” („A helyzet önmagában morálisan lehetetlen; nagyon kíváncsi vagyok, hogyan sikerül ezt megvalósítanom.”)

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1799/651-an-goethe-3-september-1799/>

²⁵⁶ Goethe az egyik színházi próbán így értékelte ezt a jelenetet: „Szeretném tudni, mit szól majd a közönség, ha a két szájha találkozik, és kölcsönösen egymás szemére hányja kalandjait.” (forrás: Dániel A. id. mű 231).

„Mich soll nur wundern, was das Publikum sagen wird, wenn die beiden Huren zusammenkommen und sich ihre Aventuren vorwerfen.“ <https://theaterkritiken.com/muenchner-kammerspiele/15-theaterbereich/kammerspiele/1215-maria-stuart>

²⁵⁷ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 77.

„...ich will vor ihr mich niederwerfen,/Die mich in diese Schmach herunterstieß.” <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria31.html>

hajlandó kegyelmet gyakorolni. Hatalmi motivációival összekapcsolódik személyes ellenszenve; női mivoltában alázza meg Máriát:

„- Vége, Lady Mária. Meg nem ejt már
Senkit. Mással törődik a világ.
Negyedik férje nem szeretne lenni
Senki sem, mert kérőit megöli
Ugyanúgy, mint férjeit!”²⁵⁸

A kezdeti visszafogottság után, Mária - önuralmát félretéve - utat enged indulatainak, és visszautasítja a megaláztatást. A szerzői instrukció szerint - "izzó haraggal, de nemes méltósággal"²⁵⁹ visszaszerzi női és királynői méltóságát. Ez az a méltóság, amelyről *A kellemről és a méltóságról* című tanulmányában úgy ír Schiller, hogy ahol a méltóság „a kellemhez és a szépséghez közelít, ott *nemessé*, ahol pedig a félelmetessel határos, ott *fenséggé* lesz.”²⁶⁰

Mária erkölcsi győzelme ez, többé nem hajlandó színlelni és megalázkodni, akkor sem, ha tudja, az igazság kimondásával minden reménye elveszett szabadsága visszaszerzésére:

„Egy fattyú meggyalázta Anglia
Trónját, a britek nemesszívű népét
Egy furfangos szélhámosnő becsapta.
- Ha volna jog, előttem ő borulna
A porba, mert királya én vagyok.”²⁶¹

Rüdiger Safranski szerint, Mária visszanyeri személyes méltóságát akkor, amikor megfosztják királynői méltóságától, és a vég közelsége olyan erőforrást szabadít fel benne, amellyel morálisan felülkerekedik Erzsébeten.²⁶²

²⁵⁸ Uo. 81.

"- Ja, es ist aus, Lady Maria. Ihr verführt/Mir keinen mehr. Die Welt hat andre Sorgen./Es lüftet keinen, Euer – vierter Mann/Zu werden, denn Ihr tötet Eure Freier,/Wie Eure Männer!" <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria31.html>

²⁵⁹ Uo. 82.

"von Zorn glühend, doch mit einer edeln Würde" (uo.)

²⁶⁰ F. Schiller: *A kellemről és a méltóságról*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 124.

"wo sie sich der Anmut und Schönheit nähert, zum *Edeln*, und wo sie an das Furchtbare grenzt, zur *Hoheit*." (SW V. 486.old.)

²⁶¹ Friedrich Schiller: *Összes drámái II.* id. mű 82-83.

„Der Thron von England ist durch einen Bastard/Entweiht, der Briten edelherzig Volk/Durch eine list'ge Gauklerin betrogen./- Regierte Recht, so läget Ihr vor mir/Im Staube jetzt, denn ich bin Euer König.” <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria31.html>

²⁶² Ld. R. Safranski id. mű 481-482.

A halál elkerülhetetlenségének tudatában indulatai lecsillapodnak, nincs már benne gyűlölet, érzéki és erkölcsi természete harmóniába kerül. Eljut ahhoz a szellemi szabadsághoz, amikor már képes ösztönein morális erővel uralkodni. Egyesül benne méltóság és kellem. "Ha kellem és méltóság, amaz még architektonikus szépségtől, emez erőtől támogatva, egyazon személyben egyesül, akkor őbenne teljessé lett az emberség kifejeződése, s itt áll, igazoltan a szellemvilágban és szabadnak nyilvánítva a jelenségben."²⁶³

Eljut az *igazi méltóság* szintjére, „...mely sohasem szégyelli a természetet, csak a nyers természetet, akkor is szabad és nyílt marad még, amikor tartózkodó, s nála érzés sugárzik a szemből, és derűs, csöndes szellem ül ki a homlokra...”²⁶⁴ Erre rímel az a drámaírói instrukció, mely szerint Mária az utolsó felvonás hatodik jelenetében – szolgálótól való búcsúzásakor – „nyugodt fenséggel néz körül”, míg a többiek arcán „mélységes fájdalom tükröződik”.²⁶⁵

Mária jellemfejlődése

Mária számára a fogságban töltött idő jellemformáló erővel bír; a csapongó szenvedély, az indulatok megszelídülnek.

Mária olyan „benső szabadságot vív ki magának, amely lehetővé teszi számára, hogy (...) a halált vezeklésként fogadja el, és a szabadság aktusává változtassa át.”²⁶⁶ Eljut oda, hogy a kiszabott ítéletben korábbi bűnétől való erkölcsi megtisztulás lehetőségét látja: "Isten kegye, hogy meg nem érdemelt halált /Szenvedek régi nagy vérbűnömért."²⁶⁷ Képes lesz arra is, hogy harag és neheztelés nélkül távozzon ebből a világból. Megbékél a rá kiszabott ítélettel, és képes lesz a megbocsátásra. Ahogy Alexander Monagas fogalmaz, Mária számára morális

²⁶³ F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 120.

"Sind Anmut und Würde, jene noch durch architektonische Schönheit, diese durch Kraft unterstützt, in derselben Person vereinigt, so ist der Ausdruck der Menschheit in ihr vollendet, und sie steht da, gerechtfertigt in der Geisterwelt und freigesprochen in der Erscheinung." (SW V. 481.)

²⁶⁴ Uo. 127.

"...die wahre Würde, die sich nie der Natur, nur der rohen Natur schämt, auch da, wo sie an sich hält, noch stets frei und offen bleibt, wenn in den Augen Empfindung strahlt und der heitre stille Geist auf der beredten Stirne ruht..." (SW V. 488.)

²⁶⁵ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 120.

²⁶⁶ R. Safranski id. mű 483.

²⁶⁷ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 127.

"Gott würdigt mich, durch diesen unverdienten Tod/Die frühe schwere Blutschuld abzubüßen."
<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria51.html>

kötelezettségeinek teljesítése, a megbocsátás képessége nem kényszer, hanem belülről jövő hajlam, ahogy Burleigh-hez intézett szavaiból is kiderül:²⁶⁸

"Testvéri búcsúmat

vigye királynőjének - Mondja néki,

Hogy haláloamat szívből megbocsátom..."²⁶⁹

A halál közelségében megtestesül benne mindaz, amit Schiller *A kellemről és a méltóságról* című írásában a *szép lélekkel* kapcsolatban fogalmaz meg. Mária olyan karakterré válik, akiben érzékiség és ész, kötelesség és hajlam harmóniába kerül, és akinél már „nem az egyes cselekedetek erkölcsiek, hanem az egész jellem az.”²⁷⁰

Mária „szép lélekként” való értelmezésére utal Guthke is egy tanulmányában, amelyben Mária végső távozásával kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy: „a szép lélek tökéletességének emberi lehetőségként való ünneplése, amely még esztétikailag is oktatja a közönséget”²⁷¹. Ez a tökéletesség pedig, Guthke szerint, a halál küszöbén mutatkozik meg, amikor a lét összeolvad a nemléttel.²⁷²

Gert Sautermeister is hasonlóan vélekedik: „Mária, halálának órájában eltörli a külső tökéletesség és az emberi tökéletlenség közötti különbséget; széplélekké válik (...) A királynő jelenete és a halál órája közötti mélyreható változás Schiller esztétikai elméletének horizontjában ragadható meg megfelelően - igaz, nem az általában idézett dualizmus, hanem a

²⁶⁸ „Die moralische Pflicht, wie etwa die verzeihende, versöhnliche Haltung gegenüber Elisabeth ist für sie kein Zwang, sondern eine Neigung.” Alexander Monagas: *Maria Stuart und ihre Verwandlung zur "schönen Seele", Die Rechtfertigung ihrer Position als Titelheldin und moralische Siegerin im Vergleich zu ihrer Kontrahentin Elisabeth in Friedrich Schillers Werk*, 2004, München, GRIN Verlag (18. old.)

²⁶⁹ F. Schiller: *Összes drámái II.* id. mű 129.

"Der Königin von England/Bringt meinen schwesterlichen Gruß – Sagt ihr,/Daß ich ihr meinen Tod von ganzem Herzen/Vergebe..." <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria51.html>

²⁷⁰ F. Schiller: *A kellemről és a méltóságról*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 106.

„Daher sind bei einer schönen Seele die einzelnen Handlungen eigentlich nicht sittlich, sondern der ganze Charakter ist es.” SW V. 468.

²⁷¹ „Diese Vollkommenheit der schönen Seele als menschliche Möglichkeit zu feiern, die noch dazu das Publikum ästhetisch erziehe, liegt nahe.” Karl Siegfried Guthke: *Schillers Dramen: Idealismus und Skepsis Stauffenburg*, Tübingen, 2005. (232. old.) és Gert Vonhoff: *Maria Stuart, Trauerspiel in fünf Aufzügen (1801)*, In: M. Luserke-Jaqui (Hrsg.): *Schiller Handbuch Leben-Werk-Wirkung* id. mű 158.

²⁷² Gert Vonhoff szerint egy ilyen interpretáció megkérdőjelezi „Mária utolsó jeleneteinek szokásos értelmezését, amely inkább Schiller történelemfilozófiájának és esztétikájának fenséges fogalmára irányul, és Schiller „szép lélekről” alkotott fogalmához való visszatéréssel helyettesíti azt”. „Eine derartige Interpretation stellt die übliche, mehr am Konzept des Erhabenen aus Schillers Geschichtsphilosophie und Ästhetik orientierte Deutung der letzten Szenen Marias in Frage, ersetzt sie durch den Rekurs auf Schillers Konzept der <schönen Seele>.” (M. Luserke-Jaqui id. mű. 158.)

kibékítő szintézis fogalma szerint”²⁷³ Mária szép lélekként való értelmezése megalapozottnak látszik Sautermeister részéről. Hiszen *A kellemről és a méltóságról* című tanulmányból megismert *szép lélek*, - mely „az egyén harmonikus állapotának szimbóluma”²⁷⁴, és amely „kényszermentesen” hozza összhangba az erkölcsi és érzéki erőket²⁷⁵ - valóban megjelenik Mária alakjában a vég óráiban.²⁷⁶ Ebben a megtisztulási folyamatban külső és belső szépség harmóniába kerül: „Koronát hordok fejemen megint,/Nemes lelkemben méltó büszkeség él.”²⁷⁷ – mondja Mária.

Más elemzések, Mária átalakulását a *fenséges* kategóriájának keretein belül értelmezik. Így Gert Vonhoff szerint is a „feltűnő attribútumok és a színpadi utasítások a felfokozott pillanatokban inkább a fenséges irányába mutatnak”²⁷⁸. Érdemes tehát Mária *szép lélekként* való értelmezése mellett, Schiller: *A fenségesről* szóló írásának tükrében is érintőlegesen megvizsgálni a drámát és főhősét.

A fenségesről

Az író a fenségesről alkotott koncepcióját *Über das Erhabene* (A fenségesről) című tanulmányában fejti ki. Kant elméletéhez²⁷⁹ kapcsolódva, Schiller is megkülönbözteti a „két géniusz” - amelyeket a „természet adott nekünk” - a *szép* és a *fenséges* érzését. Az előbbi

²⁷³ „Maria hebt die Differenz zwischen äußerer Vollkommenheit und menschlicher Unvollkommenheit in ihrer Todesstunde auf. Sie wird zur schönen Seele... Der tiefgreifende Wandel zwischen der Königinnen-Szene und der Todesstunde läßt sich im Horizont der ästhetischen Theorie Schillers adäquat erfassen - freilich nicht der üblicherweise zitierten Theorie des Dualismus, sondern der versöhnenden Synthesis-Konzeption.” Gert Sautermeister: *Maria Stuart, Ästhetik, Seelenkunde, historisch-gesellschaftlicher Ort; Schillers Dramen, Neue Interpretationen*, (Herausgegeben: Hinderer, Walter), Reclam, Stuttgart, 1979. (195. old.)

Sautermeister egy lábjegyzetben kifejti, hogy itt azokra a schilleri írásokra gondol, amelyeknek célja - az ösztön és értelem, a szellemi és érzéki természet közötti - kanti dualizmus „leküzdése”. (Ld. Luserke-Jaqui id. mű 212.)

²⁷⁴ „Symbol der harmonischen Verfassung des Individuums...” (Luserke-Jaqui id. mű 195.)

²⁷⁵ Ezzel szemben „a fenséges (viszont) nem hozza összhangba az ést és érzékiséget, s éppen a kettő közti ellentmondásban rejlik a varázs, amellyel elménket megragadja.” (F. Schiller: *A fenségesről, Művészet- és történelemfilozófiai írások* id. mű 358.)

²⁷⁶ Sautermeister úgy fogalmaz: „Halálának órájában Mária nem erőltet empirikus érzéki énjére semmiféle kényszert, hanem inkább harmonikus módon kibékül fölfogható erkölcsével, igaz, csak azután, hogy aktívan átélte azt: ez a „szép lélek” meghatározója.” (G. Sautermeister id. mű 213.)

²⁷⁷ F. Schiller: *Összes drámái* II. id. mű 120.

„Die Krone fühl ich wieder auf dem Haupt,/Den würd'gen Stolz in meiner edeln Seele!” (<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria51.html>)

²⁷⁸ Ilyen utasítás például, Vonhoff szerint, „Mária <fehér ünneplő ruhában> jelenik meg, és <nyugodt fenséggel néz körül>”. „Die auffälligen Attribute und Regieanweisungen deuten da in den erhöhten Momenten viel eher in die Richtung des Erhabenen, etwa, wenn Maria <weiß und festlich gekleidet> auftritt und <mit ruhiger Hoheit im ganzen Kreise herumsehend>...” (M. Luserke-Jaqui id. mű 159.)

²⁷⁹ Kant – Edmund Burke nyomdokain haladva - először a *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről* (1764) című értekezésében foglalkozik a témával, majd *Az ítélőerő kritikájában* (1790) fejti ki ezzel kapcsolatos nézeteit.

„barátságos és jóindulatú”; míg az utóbbi vegyes, ellentmondásos érzés, amely egyrészt *viszolyásból*, másrészt *örvendezésből* áll.²⁸⁰

Kant *Az ítélőerő kritikája* című művében (*A természeti dinamikailag fenségesről*²⁸¹ szóló részében) megállapítja, hogy „a fenséges (tehát) nem a természeti dolgokban rejlik, hanem csak elménkben, amennyiben képesek vagyunk tudatára ébredni önmagunk fölényének a bennünk lévő természettel és ezáltal a rajtunk kívüli természettel szemben is.”²⁸² Ami belőlünk kiváltja ezt az érzést – „és ehhez a természet hatalma szükséges, mely erőinket felszítja” –, ezt nevezi Kant fenségesnek.²⁸³ Ehhez a felfogáshoz csatlakozik Schiller is, számára sem a tárgy, az objektum fenséges, hanem a bennünk felismert – egyfajta túlerővel szembeni - legyőzhetetlenség; amikor az ember „a jelenségek ezen áradata közepette felfedez valami maradandót a saját lényében, s a körülötte tolongó vad természeti tömegek máris egészen más nyelven kezdenek beszélni szívéhez; és rajta kívül lévő relatív nagyság tükör lesz, amelyben megpillantja a benne magában rejlő abszolút nagyságot”²⁸⁴. Schiller hangsúlyozza továbbá, hogy a szép és a fenséges társulása teszi teljessé az *esztétikai nevelést*; és ha e két minőség iránti fogékonyságot kifejelesztettük önmagunkban, akkor lehetünk „kiteljesedett polgárai a természetnek”, anélkül, hogy rabszolgájává válnánk.

Schiller *fenséges* fogalmának rövid bemutatása után, érdemes kiemelni néhány elemzést, amelyek Stuart Máriaat *fenséges lélekként* értelmezik.

²⁸⁰ Ld: F. Schiller: *A fenségesről, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 356-357.*

Kant a *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről (1764)* című tanulmányában, a széppel kapcsolatban a „vidám és mosolygós” jelzőket használja, míg a fenséges érzését úgy írja le, hogy itt „a tetszésbe borzadás vegyül.” Ld.: Immanuel Kant: *Prekritikai írások: 1754-1781, Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről* (ford.: Czeglédi András) Osiris, Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2003. (288. old.).

²⁸¹ Kant a fenséges érzésén belül megkülönbözteti a matematikai és a dinamikai fenségest. Előbbi esetben a természetet „minden összehasonlításon túli” nagyságként jellemezhetjük, utóbbinál olyan félelmetes hatalomként, amely „nem képes hatalmasságként felettünk állni”; és az ember pedig felismerheti - a természettel szembeni - morális fölényét. (Ld.: I. Kant: *Az ítélőerő kritikája id. mű 162-187.*)

²⁸² Uo. 185.

„Also ist die Erhabenheit in keinem Dinge der Natur, sondern nur in unserm Gemüthe enthalten, sofern wir der Natur in uns und dadurch auch der Natur (...) außer uns überlegen zu sein uns bewußt werden können.” <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/kuk/kukp281.html>

²⁸³ Uo. 185.

„Alles, was dieses Gefühl in uns erregt, wozu die Macht der Natur gehört, welche unsere Kräfte auffordert, heißt alsdann (...) erhaben...” (uo.)

²⁸⁴ Friedrich Schiller: *A fenségesről, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 361.*

„...entdeckt er in dieser Fluth von Erscheinungen etwas Bleibendes in seinem eignen Wesen, so fangen die wilden Naturmassen um ihn herum an, eine ganz andere Sprache zu seinem Herzen zu reden; und das relativ Große außer ihm ist der Spiegel, worin er das absolut Große in ihm selbst erblickt.” SW V. 801.

Kari Lokke szerint Mária „semlegesíti a mások által elkövetett erőszakot, azáltal, hogy spirituálisan meghaladja azt...”²⁸⁵ Ezáltal pedig megtestesíti Schiller koncepcióját, amelyet *A fenségesről* című tanulmányában olvashatunk: „Az erőszakot pedig azzal tudja fogalma szerint megsemmisíteni, ha szabad akarattal aláveti magát neki. Az őt erre képessé tevő kultúrát morális kultúrának nevezzük.”²⁸⁶ Teljesen szabad pedig csak a *morálishan kiművelt ember* lehet, Schiller szerint.²⁸⁷

Lesley Sharpe szerint is Schiller fenségesről alkotott fogalma nyilvánvaló módon mutatkozik meg a drámában. „Minden fizikai szabadságot megtagadnak tőle (Máriától) egészen addig, amíg az életét is elveszik. Ezek között a szélsőséges körülmények között, az emberi szellem még érvényesülhet, és felülemelkedhet a fizikai körülményeken.”²⁸⁸ Az ilyen morális szabadság látványa pedig – Sharpe szerint - felpezsdíti a közönséget, és ez ellensúlyozza a diadalt kísérő szenvedés által kiváltott megdöbbenést.

Dániel Anna is úgy véli, Mária megbékélt lényé mintha Schiller *A fenségesről* című tanulmányának egyik mondatát példázná²⁸⁹: „A fenséges tehát kiutat nyit nekünk az érzéki világból, amelyben a szép örökre fogva tartana bennünket. Nem lassanként (mert a függőségtől a szabadsághoz nincs átmenet), hanem hirtelen és megrázkódtatással szakítja ki az önálló szellemet a hálóból, amellyel a kifinomult érzékiség körülzötötte őt, s amely annál erősebben köt, minél áttetszőbb a fonata.”²⁹⁰ Erre rímelnék Mária dajkájának szavai, amikor már elkerülhetetlennek látszik Mária halála:

"Nem lassanként válunk meg életünktől?"

Egyszerre, gyorsan, pillanat alatt kell

²⁸⁵ „She negates the violence of others by transcending it spiritually...” Ld: Kari Lokke: Schiller's "Maria Stuart": The Historical Sublime and the Aesthetics of Gender, Monatshefte Vol. 82, No. 2., 1990. (129. old.) <https://www.jstor.org/stable/30155249?seq=1>

²⁸⁶ F. Schiller: *A fenségesről*, Művészet- és történelemfilozófiai írások, id. mű 354.

„Eine Gewalt dem Begriffe nach vernichten, heißt aber nichts anders, als sich derselben freiwillig unterwerfen. Die Kultur, die ihn dazu geschickt macht, heißt die moralische.” (SW V. 794.)

²⁸⁷ Ld.: uo. 354.

²⁸⁸ „All physical freedom is denied her to the point that her very life is to be taken away. In these extreme circumstances the human spirit can still assert itself and rise above the physical circumstances.” Lesley Sharpe: Friedrich Schiller, Drama, Thought and Politics, Cambridge University Press, 1991. (271. old.)

²⁸⁹ Dániel A. id mű 239.

²⁹⁰ Friedrich Schiller: *A fenségesről*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 360.

"Das Erhabene verschafft uns also einen Ausgang aus der sinnlichen Welt, worin uns das Schöne gern immer gefangen halten möchte. Nicht allmählich (denn es gibt von der Abhängigkeit keinen Übergang zur Freiheit), sondern plötzlich und durch eine Erschütterung reißt es den selbständigen Geist aus dem Netze los, womit die verfeinerte Sinnlichkeit ihn umstrickte, und das um so fester bindet, je durchsichtiger es gesponnen ist." (SW V. 799.)

A múltot az örökkel fölcserélnünk..."²⁹¹

Máriában végül „teljessé lett az emberség kifejeződése.”²⁹² „A szép és fenséges léleknek ez az utópisztikus víziója (...) alig ábrázolható színpadon.”²⁹³ Schillernek az utolsó vacsora jelenetével mégis sikerül megoldania ezt a feladatot. A darab végére Máriában „Schiller legmagasztosabb eszménye öltött alakot, és a színpadon esztétikai valósággá vált.”²⁹⁴ Az ötödik felvonás hetedik jelenetében megtörténik Mária gyónása és áldozása, amely megtisztulásának teátrális megjelenítése.²⁹⁵

A gyónást és áldozást bemutató jelenetnek elsősorban esztétikai és nem vallási jelentősége van. Mária - az úrvacsorát bemutató képben – „az ember istenné válásának költői-színpadi szimbólumává válhat”²⁹⁶, ahogy Erika Fischer-Lichte fogalmaz.²⁹⁷

Mária kifinomult megjelenése²⁹⁸ az elért belső tökéletességre utal; „a vallásos díszek a szép lélek isteni állapotát jelképezik”.²⁹⁹ Gert Sautermeister szerint ebben a jelenetben „a keresztény feloldozás szimbolikusan az ideális szépség létrehozását jelenti”.³⁰⁰ A megtisztulást, a félelemtől, a földi béklyóktól, *gyengeségektől* való megszabadulást szimbolizálják Mária utolsó mondatai is:

"Most, mikor elbúcsúzom a világtól,

²⁹¹ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 117.

"Man löst sich nicht allmählich von dem Leben!/Mit *einem* Mal, schnell, augenblicklich muß/Der Tausch geschehen zwischen Zeitlichem/Und Ewigem..." <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria51.html>

²⁹² F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 120.

„...so ist der Ausdruck der Menschheit in ihr vollendet...” (SW V. 481.)

²⁹³ E. Fischer-Lichte id. mű 401.

²⁹⁴ Uo. 401.

²⁹⁵ A szakrális jelenet színpadi ábrázolása nagy port kavart Schiller korában, vakmerőnek tartották, Karl August herceg és Herder is kifogásolta. Így Schiller kénytelen volt megcsonkítani a jelenetet Weimarban. (forrás: Nicholas Boyle: Goethe: The Poet and the Age. Revolution and renunciation (1790-1803) Oxford University Press, 2000.)

²⁹⁶ E. Fischer-Lichte id. mű 401.

²⁹⁷ „S miként a földi testben egyesülsz/Titokszerűen a te Isteneddél,/Aképpen fogsz ama boldog hazában,/Hol nincsen bűn, hol nem sír soha senki,/Mint az ég dicső angyala,/Az isteni lényeggel egybekelni.” F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 128.

„Und wie du jetzt dich in dem ird'schen Leib/Geheimnisvoll mit deinem Gott verbunden./So wirst du dort in seinem Freudenreich./Wo keine Schuld mehr sein wird und kein Weinen./Ein schön verklärter Engel, dich/Auf ewig mit dem Göttlichen vereinen.” <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria51.html>

²⁹⁸ A szerzői instrukció szerint: „Mária fehér ünneplő ruhában, nyakában apró gömböcskékből álló láncon Agnus Dei érmet visel, derékövén szent olvasó függ, kezében feszület, haján diadém, nagy fekete fátyla hátravetve.” F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 120.

„Sie ist weiß und festlich gekleidet, am Halse trägt sie an einer Kette von kleinen Kugeln ein Agnus Dei, ein Rosenkranz hängt am Gürtel herab, sie hat ein Kreuzifix in der Hand und ein Diadem in den Haaren, ihr großer schwarzer Schleier ist zurückgeschlagen.” <https://www.projekt-gutenberg.org/schillersauterstuart/maria51.html>

²⁹⁹ „...die religiösen Ornamente symbolisieren den göttlichen Zustand einer schönen Seele.” Gert Sautermeister: Idyllik und Dramatik im Werke Schillers, Zum geschichtlichen Ort seiner klassischen Dramen, Stuttgart: Kohlhammer, 1971, rövidített változat:

http://teachsam.de/deutsch/d_ubausteine/aut_ub/sci_ub/sci_ms_ub/sci_ms_8_2_ub_8.htm

³⁰⁰ „...christliche Lossprechung meint symbolisch die Herstellung des Idealschönen.” (uo.)

S üdvözült lélekként szállok tovább,
Kit földi vonzalom meg nem kísért,
Most, Leicester, a legyőzött gyöngeséget
Pirulás nélkül is bevallhatom -"³⁰¹

Schiller bátorsága, hogy egy szakrális jelenetet színpadra visz, azt bizonyítja, hogy számára a színház maga is egy szakrális tér³⁰², amely minden más csatornánál erősebb hatást képes gyakorolni az emberekre. Ahogy a színház apológiájaként ismertté vált *A színház mint morális intézmény* című írásában olvashatjuk: „megerősödnek a törvények és a vallás azáltal, ha szövetségre lépnek a színházzal, ahol szemlélet van, és eleven jelenvalóság...”³⁰³ Így a színház a törvények erejénél és a morálnál is erőteljesebb és tartósabb hatást képes gyakorolni az emberekre.

Mária személyében tehát, - akiben ész és érzékiség tökéletes harmóniába került - megvalósul az az eszme, amelyről Schiller *A kellemről és a méltóságról* című tanulmányában úgy ír:

"Az embernek ugyan feladatául van szabva, hogy bensőséges összhangot teremtsen két természete között, hogy mindig harmonikus egész legyen, s teljes hangzatúan, egész emberségével cselekedjék. Ám ez a jellemszépség, humanitásának legérettebb gyümölcse, pusztán eszme, melynek kitartó elszántsággal törekedtek megfelelni, de amelyet egészen nem érhet el soha, hiába minden erőfeszítése."³⁰⁴ Ha egy pillanatra is, de eme eszménykép megelevenedésének lehetünk tanúi Schiller színpadán.

Erzsébet útja

Habár Erzsébet számára is adott a morális fejlődés lehetősége, az angol uralkodónőnek erkölcsileg nem sikerül olyan utat bejárnia, mint Stuart Máriának.

³⁰¹ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 131.

"Jetzt, da ich auf dem Wege bin, von der Welt/Zu scheiden und ein sel'ger Geist zu werden,/Den keine ird'sche Neigung mehr versucht,/Jetzt, Leicester, darf ich ohne Schamerröten/Euch die besiegte Schwachheit eingestehn – "<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria51.html>

³⁰² Ld még: R. Safranski id. mű 483.

³⁰³ F. Schiller: *A színház mint morális intézmény*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 13.

„...Verstärkung für Religion und Gesetze, wenn sie mit der Schaubühne in Bund treten, wo Anschauung und lebendige Gegenwart ist...” SW. 822.

³⁰⁴ F. Schiller: *A kellemről és a méltóságról*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 108.

"Es ist dem Menschen zwar aufgegeben, eine innige Übereinstimmung zwischen seinen beiden Naturen zu stiften, immer ein harmonierendes Ganze zu sein und mit seiner vollstimmigen ganzen Menschheit zu handeln. Aber diese Charakterschönheit, die reifste Frucht seiner Humanität, ist bloß eine Idee, welcher gemäß zu werden er mit anhaltender Wachsamkeit streben, aber die er bei aller Anstrengung nie ganz erreichen kann." (SW V. 470.)

Az angol királynő a darab végéig tépelődik Mária ítéletének aláírásán. Nem morális kétségek gyötrik; miután nem sikerül más módon végeznie vetélytársnőjével, hosszú hezitálás után, hatalmi megfontolásból³⁰⁵ dönt a kivégzés mellett, és aláírja a halálos ítéletet.³⁰⁶

Ugyanakkor - Máriával ellentétben - tetteiért nem vállalja a felelősséget. Arra hivatkozik, hogy a nép érdekében cselekedett: „Alá kellett, hogy írjam.”³⁰⁷ Azonban, hogy mi történjen a kivégzésről rendelkező papírral, azt már az alattvalójára bízta.

Erzsébet végül megőrzi hatalmát, királynői rangját, de - Máriával ellentétben - *érzéki lény* marad csupán. Ahogy Schiller fogalmaz *A kellemről és méltóságról* c. írásában: „A pusztá hatalom, legyen mégoly félelmetes és határtalan is, sohasem kölcsönözhet magasztosságot. A hatalom csak az érzéki lényeknek imponál...”³⁰⁸ Uralomvágya béklyóként nehezedik Erzsébetre, a magasztosság szintjére nem jut el.³⁰⁹

Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy Erzsébet – ha nem is tudatosan – de mégis elengedhetetlen szereplő Mária megtisztulási folyamatában. Kettejük viszonya, Erzsébet elutasítása vezet oda, hogy Mária lépésről lépésre közelebb kerül a szép lélek eszményéhez.³¹⁰

³⁰⁵ A katolikus egyház nem tartotta érvényesnek Erzsébet szüleinek - VIII. Henrik és Boleyn Anna - frigyét, így sokan jogosnak tarthatták Mária igényét az angol trónra. Ezért érvel így monológiájában Erzsébet:

„Fattyú vagyok neked? Boldogtalan! Addig vagyok csak az, míg élsz, lehelsz./Származásom iránt minden gyanút/Eltörölök nyomban, ha kiirtalak./Mihelyt a britnek választása nincs./Csak törvényes ágyból származhatom!” (F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 110-111.)

„Ein Bastard bin ich dir? – Unglückliche! Ich bin es nur, solange du lebst und atmetest./Der Zweifel meiner fürstlichen Geburt,/Er ist getilgt, sobald ich dich vertilge./Sobald dem Briten keine Wahl mehr bleibt,/Bin ich im echten Ehebett geboren!” (<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria41.html>)

³⁰⁶ Schiller tanulmányában felhívja figyelmünket arra, hogy: „egy ember, aki megírhatja a halálos ítéletemet, ettől még nem magasztos számomra, feltéve, hogy én magam az vagyok, aminek lennem kell.” Schiller hangsúlyozza, hogy az ilyen ember - velem szembeni - előnye elenyészlik, amint én úgy akarom. „Aki viszont személyében a tiszta akaratot jeleníti meg számomra, az előtt, ha ilyesmi lehetséges, még az eljövendő világokban is meg fogok hajolni.” (F. Schiller: *A kellemről és a méltóságról*, Művészet- és történelemfilozófiai írások, id. mű 125.)

„Ein Mensch, der mir das Todesurteil schreiben kann, hat darum noch keine Majestät für mich, sobald ich selbst nur bin, was ich sein soll.” „Wer mir aber in seiner Person den reinen Willen darstellt, vor dem werde ich mich, wenns möglich ist, auch noch in künftigen Welten beugen.” (SW. V. 486.)

³⁰⁷ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 112.

„Unterschreiben sollt' ich.” <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/maria41.html>

³⁰⁸ Friedrich Schiller: *A kellemről és méltóságról*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 125.

„Die bloße Macht, sei sie auch noch so furchtbar und grenzenlos, kann nie Majestät verleihen. Macht imponiert nur dem Sinnenwesen...” (SW. V. 486.)

³⁰⁹ Ld. még: E. Fischer-Lichte id. mű 396.

³¹⁰ Alexander Monagas szerint „úgy tűnik, hogy a szép lélekké válás folyamata közvetlenül a kivégzés előtt, hirtelen megy végbe, ám az egész drámában megfigyelhető annak lassú folyamata. Mária belső konfliktust él át saját identitása megtalálása és a környezete hatásai között, ezért ez az átalakulás csak lassú folyamat lehet. Mária nem sokkal a halála előtt éri el a tökéletes tisztaságot, ezért tűnik belső változása hirtelen áttörésnek.” „Im Gegensatz zum ersten Eindruck, dass sich der Prozess plötzlich und erst kurz vor ihrer Hinrichtung vollzieht, lassen sich im gesamten Drama Hinweise auf eine langsam stattfindende Entwicklung ausmachen. Maria durchläuft einen inneren Konflikt zwischen ihrer Findung zur eigenen Identität und den Einflüssen aus ihrem Umfeld.” (A. Monagas id. mű 6.)

Stuart Mária színpadon

A darab ősbemutatójára 1800. június 14-én került sor, Weimarban. Madame de Staël, francia író úgy vélekedett, hogy a Stuart Mária „a legpatetikusabb és a legjobban átgondolt minden német tragédia közül.”³¹¹ A *Journal des Luxus und der Moden* című korabeli, weimari folyóirat kifejezetten a darab drámai felépítését dicsérte: „A költő nagyszerű az ellenséges és baráti erők egymás mellé-, illetve szembeállításában”, valamint méltatta a csiszolt, érzelmekben gazdag párbeszédet is.³¹²

A *Stuart Mária* Schiller egyik legnépszerűbb darabja lett, amely a mai napig számos értelmezési lehetőséget kínál. Fontos drámatörténeti jelentősége továbbá, hogy főszereplői erős női karakterek, amely meglehetősen ritka a drámairodalomban.

Magyarországon a darabot először 1815-ben adták elő, német nyelven. Magyarul 1823-ban, Kolozsváron állították színpadra, Déri István fordításában. Pesten - szintén Déri fordításban - 1835-ben mutatták be Schiller drámáját. Kovacsóczy Mihály fordítása Kassán került színre 1830-ban. A Nemzeti Színház 1846-os bemutatója (Kelemenfy László átültetésében) 198 előadásig menetelt, melyben a címszerepet Laborfalvy Róza játszotta.³¹³

A dráma teljes szövegét először Tomor Ferenc ültette át magyar nyelvre, 1887-ben. Pákolitz István fordítása 1959-ben jelent meg nyomtatásban, Kálnoky Lászlóé 1970-ben.³¹⁴

A dráma a mai napig kiváló szereplehetőségeket kínál. A 20-21. századi magyarországi színpadi adaptációk közül – a teljesség igénye nélkül – meg kell említenünk a Nemzeti Színház 1969-es bemutatóját, Váradi Hédivel (Mária) és Mezei Máriával/Pápai Erzsivel (Erzsébet). A József Attila Színházban 1983-ban Voith Ági (Erzsébet) és Fehér Anna (Stuart Mária) játszották a főszerepeket. 1994-ben Almási Éva és Piros Ildikó bújhatott Erzsébet és Mária jelmezébe a Madách Színház színpadán. 2005-ben Börcsök Enikő (Erzsébet) és Eszenyi Enikő (Mária) kettőse szerepelt a Pesti Színházban, Alföldi Róbert rendezésében. 2014-ben az Örkény

³¹¹ „Nach meiner Ansicht ist Maria Stuart die pathetischste und am besten durchdachte von allen deutschen Tragödien.” Schillers Europa, szerkesztette: Peter-André Alt-Marcel Lepper, Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 2017. (12. old.)

³¹² „Groß ist die Kunst des Dichters in der Gruppierung und Gegeneinanderstellung der feindlichen und freundlichen Kräfte, gewaltig ihr Aneinanderrücken in bald mahlenden und sentenzreichen, bald fortschreitenden Dialog.” John Guthrie: “Meine Maria wird keine weiche Stimmung erregen”: The Two Faces of Classicism in Maria Stuart, In: Schiller the Dramatist: A Study of Gesture in the Plays, Camden House, 2009. (136. old.)

³¹³ Később 1855-ben, 1888-ban (akkor Jászai Marival a címszerepben) majd 1921-ben és 1927-ben, E. Kovács Gyula és Sulkovszky József fordításában újították fel a darabot, 1935-ben Radó Antal, 1943-ban Lendvay István változatában. (források: ld. alább)

³¹⁴ források: Stuart Mária - Magyar Színművészeti Lexikon (1929-1931, szerk. Schöpflin Aladár) https://mek.oszk.hu/08700/08756/html/IV/szin_IV.0188.pdf, Dániel A. id. mű 312., 325., Friedrich Schiller: Összes drámái II. id. mű 525.

Színházban állították színpadra Schiller színművét, Hámori Gabriellával a címszerepben, és Szandtner Annával/Sárosdi Lillával, Erzsébet szerepében.

A darab egyik legutóbbi hazai színpadi feldolgozását a tatabányai Jászai Mari Színházban mutatták be 2018 áprilisában, Forgács Péter rendezésében. Az előadás hangsúlyozza a dráma 21. századi aktualitását, számos elemében a jelenkor kontextusába helyezve a darabot. A mű időtlenségére utalva, a címszereplő, Danis Lída úgy fogalmazott: „A klasszikusoknak éppen az a csodájuk, hogy örökérvényűek.”³¹⁵

Schiller szavai is erre utalnak. Mielőtt nekiállt a Stuart Mária megírásának, Goethe-nek írt egyik levelében úgy fogalmaz: „Vonzalom és szükséglet szabadon kitalált, nem történelmi, hanem pusztán szenvedélyes és emberi anyag felé kerget...”³¹⁶ Az első felvonás befejezése után pedig azt is bevallja barátjának, hogy „...itt kellett megharcolnom a költő harcát a történelmi anyaggal. S bizony, nem csekély fáradság árán sikerült csak kivívnom képzeletem számára a szabadságot a történelemtől, miközben egyúttal igyekeztem birtokba venni, ami használhatót csak nyújtani tudott.”³¹⁷ Jól látható tehát, hogy Schiller szándéka az volt, hogy a benne élő történésszel dacolva, végül ne egy történelmi drámát, hanem sokkal inkább egy időtálló, minden korban aktuális, szenvedélyes, emberi történet írjon meg.³¹⁸

³¹⁵[https://szinhaz.hu/2018/04/26/danis lidia sok fiok van amelyekbol ezeket a faldalmakat felszinre tudom hozni](https://szinhaz.hu/2018/04/26/danis-lidia-sok-fiok-van-amelyekbol-ezeket-a-fajdalmakat-felszinre-tudom-hozni)

³¹⁶ Schiller levele Goethének (Jena, 1799. március 19.) forrás: Goethe és Schiller levelezése id. mű 364.

„Neigung und Bedürfnis ziehen mich zu einem frei phantasirten, nicht historischen, und zu einem bloß leidenschaftlichen und menschlichen Stoff...” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1799/586-an-goethe-19-maerz-1799/>

³¹⁷ Schiller levele Goethének (Jena, 1799. július 19.) forrás: Goethe és Schiller levelezése id. mű 383.

„...ich den poetischen Kampf mit dem historischen Stoff darin bestehen mußte und Mühe brauchte, der Phantasie eine Freiheit über die Geschichte zu verschaffen, indem ich zugleich von allem was diese brauchbares hat Besitz zu nehmen suchte.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1799/625-an-goethe-19-juli-1799/>

³¹⁸ A darab „időtlenségét” jelzi, hogy kifejezetten modern színpadképpel mutatták be Schiller darabját a berlini Deutsches Theater-ben, 2020. októberében. Anne Lenk rendező és a stáb interpretációjában, Friedrich Schiller Stuart Mária-jában minden szereplő egy olyan cselszövésnek van alávetve, amely a politika, a vallás, a szeretet és a hatalom összefonódásából áll össze. Értelmezésükben „Schiller egy tablót rajzol a hatalmasságokról, akik visszariadnak a felelősségtől és megfulladnak a pozícióikban. Mélyen emberi karakterként mutatja be őket...” Ld.: <https://www.deutschestheater.de/programm/a-z/aria-stuart-lenk/>

VII. Az orléans-i szűz

Schiller életművének tanulmányozásakor jól látható, hogy a költő-filozófus számos esztétikai, etikai és filozófiai gondolatát drámáival és annak szereplőivel szemléltette és keltette életre. John T. Waterman egy tanulmányában felhívja figyelmünket arra, hogy Schiller késői drámái csak akkor kaphatnak megfelelő értelmezést, ha a filozófiai esszék tükrében vizsgáljuk ezeket. Waterman szerint, *Az orléans-i szűz* valószínűleg Schiller legtudatosabban megírt irodalmi alkotása; a darab, valamint az esztétikai írások közötti kapcsolat annyira egyértelmű és meggyőző, hogy ezek elemzése hozzájárul Schiller filozófiai indíttatású színpadi darabjainak teljesebb megértéséhez.³¹⁹

A fiatal pásztorlány története, aki a francia seregek élére állva győzelmet aratott a hódító angol csapatok felett, sok író megihletett, így Schillert is.

A történettel először Christine Pizan író foglalkozott. *Dal Jeanne d'Arc tiszteletére* (Le Ditié de Jehanne d'Arc) című költeménye 1429-ben született, még Johanna életében. Ebben a versben Jeanne D'Arc-ot olyan bibliai szereplőkhöz hasonlítja, mint Eszter, Judit vagy Debóra - akiken keresztül Isten megszabadította népét az elnyomástól -, és úgy jellemzi, mint a nőt, aki ugyan csak egy egyszerű pásztorlány, de bátrabb a római férfiaknál is.³²⁰

Johanna alakja, nem főszereplőként ugyan, de Shakespeare *VI. Henrik* című darabjában is megjelenik. Az angol drámaíró művében „a szűz jellemzése bizonyos pontokon megfelel a valóságnak. Bátor, eszes és meg van győződve Franciaország megmentését szolgáló isteni küldetésének helyességéről. Másrészt szemérmetlen, durva nyelvű, valamint a gonosz erők

³¹⁹ Ld.: John T. Waterman: Die Jungfrau von Orleans in the Light of Schiller's Philosophical Essays, The German Quarterly, 1952. 25(4), 230-238. <https://www.jstor.org/stable/pdf/402261.pdf>

³²⁰ „Mais, toute somme, Une femme — simple bergiere — Plus preux qu'onc homs ne fut à Romme!"/ „But after all, a woman - a simple sheperdess - braver than any man ever was in Rome!”

<https://www.jeanne-darc.info/contemporary-chronicles-other-testimonies/christine-de-pizan-le-ditie-de-jehanne-darc/>

Helen Castor történész úgy fogalmaz: „Ez a "protofeminista" író Johannát-t protofeminista ikonná tette.” <https://www.theguardian.com/books/2014/oct/17/joan-arc-feminist-icon-uncomfortable-fit>

Több évszázaddal később a feminista mozgalmak, valamint a XX. század eleji női választójogi aktivisták példaképkévé is vált; mivel számukra - ahogy Kate McGuire fogalmaz - „Johanna nemcsak a történelemkönyvekben megjelenő, egyszerű gondolkodású lányt képviselte, hanem az egyéni és önálló gondolkodást szimbolizálta.” („Joan came to represent more than just a simple-minded girl lost in history books, she symbolized individual and independent thinking.”) Kate McGuire: Joan of Arc: Feminist Leader, Prophet, Influence to all, 2013. <https://www.jeanne-darc.info/articles-essays/joan-of-arc-feminist-leader-prophet-influence-to-all/>

szövetégeseként jelenik meg.³²¹ Shakespeare részéről érthető a motiváció, hogy az angolok ellenfeleként küzdő Johannát nem hősként és nem szenteknek kijáró tisztelettel ábrázolja.

Schiller előtt néhány évtizeddel korábban Voltaire is feldolgozta a témát *La Pucelle* című vígposzában, amelyben gúny tárgyává teszi Jeanne d'Arc-ot és „szüzi erényét”. Ezt követően Schillernek meg kellett küzdenie azokkal az előítéletekkel, amelyek Voltaire interpretációjában Johanna alakjához kapcsolódtak. Wielandnak így írt erről egyik levelében: „Míg ő túl mélyre rángatta a sárba Pucelle-jét, én a magamét talán túl magasra emeltem. Itt sem lehetett mást tenni, ha a bélyeget, amelyet rásütöttek, el akartam törölni.”³²²

Schillert követő feldolgozások közül meg kell említenünk Mark Twain Jeanne D'Arc-ját is (*Recollections of Joan of Arc*, 1896). Twain könyve utószavában úgy fogalmaz: „Jeanne d'Arc hazaszeretete több volt, mint érzelem - szenvedély volt. A Hazaszeretet jelképe volt ő...”³²³ Az alkotást az író a legjobb művének tartotta.³²⁴

A XX. századi feldolgozások közül Brecht interpretációja is figyelemre méltó (*A vágóhidak szent Johannája - Die heilige Johanna der Schlachthöfe*), amelyben az író a nagy gazdasági világválság korába helyezi a történetet.³²⁵ Schillerhez hasonlóan, Brecht is egyedi módon dolgozza fel a témát, elrugaszkodva a történelmi tényektől. A schiller-i, goethe-i klasszikus hagyományok paródiájaként fogható fel a darab, amely a „XX. században is folytatódó német humanista hagyomány elavultságára igyekszik rámutatni.”³²⁶

³²¹ Frederick S. Boas: Joan of Arc in Shakespeare, Schiller, and Shaw, *Shakespeare Quarterly*, vol. 2, no. 1, 1951, 35–45. www.jstor.org/stable/2866725

„The characterization of the maid corresponds in certain points with reality. She is courageous, shrewd, and convinced of her divine mission to save France. On the other hand she is represented as unchaste, coarse of tongue, and in league with the powers of evil.”

³²² Fordítás: Györffy Miklós (forrás: R. Safranski id. mű 489.)

„Hat er seine Pucelle zu tief in den Schmutz herabgezogen, so habe ich die meinige vielleicht zu hoch gestellt. Aber hier war nicht anders zu helfen, wenn das Brandmal, das er seiner Schönen aufdrückte, sollte ausgelöscht werden.” <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-christoph-wieland/schiller-an-martin-wieland-17-oktober-1801/>

Voltaire-re utal Schiller *Az orléans-i szűz* (Das mädchen von Orléans) című versében is: „Világ szokása: szennyezi, mi fénylő,/S boldog, ha a magasztos porba dül./De te ne félj! Van még néhány derék fő,/Ki a dicsőért, szépért lelkesül.” (Jékely Zoltán fordítása) Ld: Berzeviczky Klára: *Német felvilágosodás és klasszika irodalma*, Budapest, 2013. PPKE BTK (228. old.) https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/berzeviczy_klara-nemet_felvilagosod%C3%A1s_es_klasszika_irodalma.pdf

³²³ <https://mek.oszk.hu/02100/02142/html/03.htm#7>

³²⁴ <https://aleteia.org/2016/05/07/mark-twains-love-for-joan-of-arc/>

³²⁵ Brecht egyébként háromszor is feldolgozta Johanna történetét. *Die heilige Johanna der Schlachthöfe* darabja mellett, *Die Gesichte der Simone Machard* című alkotásában és *Der Prozess der Jeanne d'Arc zu Rouen* című művében is foglalkozik a témával.

³²⁶ Gundula M. Sharman: *Twentieth-century Reworkings of German Literature: An analysis of six fictional reinterpretations from Goethe to Thomas Mann*, Camden House, 2002. (19. old.)

„It seeks to expose the outdatedness of the German humanist tradition that continued into the twentieth century.”

A történet egyik legmodernebb feldolgozása Jean Anouilh: *A pacsirta* című színműve. A darab egyik érdekessége, hogy a szerző a dráma végén megkíméli főhőse életét.

A múlt századból mégis G. B. Shaw *Szent Johannája* lett az egyik leghíresebb és legnépszerűbb feldolgozás. A dráma bemutatójára három évvel azután került sor, hogy Johannát a katolikus egyház szentté avatta. Hegedüs Géza szerint, „Shaw mintegy korigálja Schillert, de éppen ezért a Schiller-drámát is a Shaw-dráma fontos előzményének kell tekintenünk.”³²⁷ Shawnak markáns véleménye volt Schiller művéről és hősnőjéről, szerinte: „Schiller Johannájának egyetlen közös pontja sincs a valódi Johannával, sőt egyetlen halandó nővel sem, aki valaha ezen a földön járt.”³²⁸ Matthew H. Wikander egyik tanulmányában úgy vélekedik, hogy „míg Shaw helytelenítette 'Schiller romantikus képtelenségeit', Schiller - ahogy Shaw is tenné - történelmi darabjaiban arra törekedett, hogy a történelmi tökéletlenségeket magasabb, esszenciális igazságok színre vitelével ellensúlyozza.”³²⁹ Schiller - aki egyben történész is volt - a tényektől való eltérést így indokolta Körnernek:

„Valamennyi anyag megköveteli sajátos formáját, s a mesterség fortélyá abban áll, hogy a hozzáillőt megtaláljuk. A szomorújátékot éltető gondolatnak mindig mozgékonynak és alakulónak kell lennie, és virtuálisan száz és ezer lehetséges változatban kell alakot öltenie.”³³⁰

Az *orléans-i szűz* témája különösen közel állt Schiller szívéhez.³³¹ Könnyebben is haladt ennek a drámának a megírásával, mint korábbi darabjaival. Körner barátjának arról írt egyik

³²⁷ http://www.literatura.hu/szinhaz/szent_johanna.htm

³²⁸ „Schiller's Joan has not a single point of contact with the real Joan, nor indeed with any mortal woman that ever walked this earth.” Matthew H. Wikander: *Reinventing the history play: Caesar and Cleopatra, Saint Joan*, "In Good King Charles's Golden Days", In: C. Innes (Ed.), *The Cambridge Companion to George Bernard Shaw*, Cambridge University Press, 1998. (201. old.)

³²⁹ „While Shaw deplored „Schiller's romantic nonsense” (Collected Plays, vol. VI, pp. 40, 41-42), Schiller in his historical plays sought, as Shaw would do, to offset the deficiencies of history by dramatizing higher, essential truths.” (uo. 201.)

³³⁰ Fordítás: Dániel A. id. mű 241.

„Jeder Stoff will seine eigene Form, und die Kunst besteht darin, die ihm anpassende zu finden. Die Idee eines Trauerspiels muß immer beweglich und werdend seyn, und nur virtualiter in hundert und tausend möglichen Formen sich darstellen.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-28-juli-1800/>

³³¹ A darab írása közben Schiller Goethe-nek, 1801. március 27-én írt levelében számol be Schellinggel folytatott vitájáról. Ahogy Schiller levelében olvashatjuk, Schelling szerint „a természetben minden az öntudatlannal kezdődik, hogy tudatossá emelkedjék. Ezzel szemben a művészetben a tudatostól elindulva az öntudatlannal végződik minden.” („...in der Natur von dem Bewußtlosen angefangen werde um es zum Bewußten zu erheben, in der Kunst hingegen man vom Bewußtsein ausgehe zum Bewußtlosen.”) Schiller azonban úgy gondolja, hogy a költő is öntudatlanságból indul a tapasztalat útjára, és szerencsés az az alkotó, aki a tudatossága által eljut odáig, hogy befejezett művében is megtalálja azt az első, *homályos alapeszmét*, amely megelőz mindent, és amely nélkül nem jöhetnének létre művészi alkotások. „...a költészetet éppen az teszi költészetté, hogy azt a bizonyos öntudatlant ki tudja mondani és közölni tudja, azaz objektummá alakítja.” („...die Poesie, däucht mir, besteht eben darin, jenes Bewußtlose aussprechen und mittheilen zu können, d. h. es in ein Object überzutragen.”). Safranski

levelében, hogy ebben a témában „teljes szívvel benne vagyok, sokkal inkább áramlik a szívemből, mint a korábbi darabok, ahol az elmének meg kellett küzdenie az anyaggal.”³³² Pályatársai is egyik legjobb darabjának tartották. Körnernek - 1801. május 13-án - írt levelében megemlíti, hogy Goethe szerint ez a legjobb munkája.³³³ Goethe maga pedig így nyilatkozott a darabról április 20-án kelt levelében: „Fogadja ismételt köszönetemet a darabért. Olyan bátor, jó és szép, hogy semmivel sem összehasonlítható.”³³⁴

A korszak egyik legismertebb francia írónöje, Madame de Staël *De L'Allemagne* című művében Schillerrel és művével kapcsolatban úgy vélekedett, hogy egészen addig nem akadt olyan író, aki méltó lett volna kitörölni Voltaire versének emlékét; és aki megpróbálta volna helyreállítani egy francia hősnő dicsőségét.³³⁵

A darab értelmezésével kapcsolatban az évszázadok során számtalan - sokszor akár egymásnak ellentmondó - koncepció született. Többek között Rüdiger Zymner is arra utal Schillerről szóló tanulmányában, hogy a darab értelmezésének fő irányában van csupán egyetértés, de nincs átfogó konszenzus.³³⁶ Érdekes ezek közül néhány - Schiller filozófiai írásaihoz kapcsolódó – elemzést kiemelünk. Az egyik interpretáció kiindulópontjának *A naiv és a szentimentális költészetéről* című értekezést tekinthetjük. Guthke szerint „ebből a perspektívából nézve, Az orléans-i szűz az emberiség és az egyén fejlődésének sajátos koncepcióját szemlélteti. Ez a fejlődés az én természettel és önmagával való naiv egységével kezdődik, majd az én és a világ közötti, valamint az énen belüli konfliktus (a „kultúra” szakasza) útján jut el a végső utópikus

szerint azt nem tudjuk pontosan, mi lehetett az a *homályos alapeszme*, ami Johanna történetében vonzotta Schillert, de úgy véli, „a téma öntudatlan magnetikus vonzereje nagyobb, mint összes előző darabjánál.”

Ld: Goethe és Schiller levelezése id. mű 431. és R. Safranski id. mű 486., <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1801/805-an-goethe-27-maerz-1801/>

³³² „...ich bin mit dem ganzen Herzen dabei, und es fließt auch mehr aus dem Herzen, als die vorigen Stücke, wo der Verstand mit dem Stoffe kämpfen mußte.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-5-januar-1801/>

³³³ „Goethe meint, daß es mein bestes Werk sei...”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-13-mai-1801/>

³³⁴ „Nehmen sie mit Dank das Stück wieder. Es ist so brav, gut und schön, dass ich ihm nichts zu vergleichen weiß.“

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1801/811-an-schiller-20-april-1801/>

³³⁵ „L'une des plus belles époques de l'histoire n'a point encore été célébrée par un écrivain digne d'effacer le souvenir du poème de Voltaire; et c'est un étranger qui a tâché de rétablir la gloire d'une héroïne française.”

forrás: Hinrich Hudde: “Jeanne d'Arc zwischen Voltaire und Schiller: Edition Und stoffgeschichtliche Einordnung eines Dramenentwurfs Von Louis-Sébastien Mercier.” Zeitschrift Für Französische Sprache Und Literatur, vol. 91, no. 3, 1981, 193–212., www.jstor.org/stable/40616915

³³⁶ „...lediglich einen Grundkonsens über prinzipielle Richtungen der Deutung des Stückes, aber keine, von übergreifendem Konsens.“ (Zymner, Rüdiger: Friedrich Schiller: Dramen; Schmidt Verlag, Berlin, 2002., 123.)

állapothoz, amelyben az értekek és az elme minden képessége ideális harmóniában egyesül.”³³⁷ Guthke szerint ez az értelemzés hozzájárul Johanna végső perceinek megértéséhez, amely - a világ tökéletlenségei és az egyén kiszolgáltatottsága ellenére - a lehető legnagyobb tökéletesség megvalósításaként értékelhető.

Anélkül, hogy belemennénk az esszé mélyebb értelemzésbe, - amelyre ebben a dolgozatban nincs mód - érdemes megemlíteni, hogy *A naiv és a szentimentális költészet*ről szóló tanulmány elején Schiller a természetet úgy definiálja, amely „nem más számunkra, mint spontán létezés, a dolgok önmaguk által való fennállása, saját és változhatatlan törvények szerint való egzisztálása.”³³⁸ Ez a *megjelenítés* elengedhetetlen ahhoz, hogy az ilyen jelenségek érdekeljenek bennünket. Ha felfedezzük, hogy utánzással van dolgunk, az megsemmisíti érteéseinket. Schiller lábjegyzetében megemlíti, hogy Kant vizsgálta már ezt a jelenséget *Az ítélerő kritikájában*, *A széphez fűződő intellektuális érdekről* szóló fejezetében. Így idézi a filozófust: „...ha rájőnnénk, hogy egy ember utánozta megtévesztő hűséggel a csalogány trilláját, s mi ennek a benyomásnak adtuk át magunkat teljes értelemmel, akkor az illúzió szertefoszlásával oda lenne minden örömünk.”³³⁹

Schiller szerint a természet által bennünk keltett tetszés nem esztétikai, hanem morális, „mert nem közvetlenül a szemlélésben jön létre, hanem eszme közvetíti”³⁴⁰, és nem a formák szépségétől függ. Schiller felteszi a kérdést, hogy önmagában véve „miért is tetszenék nekünk egy jelentéktelen virág, egy forrás, egy mohával benőtt kő, a madarak csivitelése, a méhek

³³⁷ „In its perspective, *Die Jungfrau von Orleans* is seen to exemplify a particular concept of the development of mankind and of the individual. This development proceeds from the initial stage of a putative naive union of the self with nature and with itself, via the conflict between the self and the world and the conflict within the self (the stage of “culture”) all the way to the ultimate utopian condition in which all faculties of the senses and the mind are reunited in an ideal harmony...” Karl S. Guthke: *A Saint With Blood on her Hands: Schiller’s Joan of Arc - Exploring the Interior: Essays on Literary and Cultural History*, (239-262), Cambridge, Open Book Publishers, 2018. <https://books.openedition.org/obp/6887>

³³⁸ F. Schiller: *A naiv és a szentimentális költészet*ről, *Művészet- és történelemfilozófiai írások* id. mű 261-262. „Natur in dieser Betrachtungsart ist uns nicht anders als das freiwillige Dasein, das Bestehen der Dinge durch sich selbst, die Existenz nach eignen und unabänderlichen Gesetzen.” F. Schiller: *Über naive und sentimentalische Dichtung* (SW V. 694.)

³³⁹ Kant az ehhez kapcsolódó vizsgálódását ezzel a következtetéssel zárja; „a szépségnek, hogy iránta közvetlen értekel viseltethessünk, természeti szépségnek kell lennie, vagy annak kell tartanunk.” (I. Kant: *Az ítélerő kritikája* id. mű 228.)

Schiller úgy gondolja, hogy aki eddig csak a „nagy gondolkodót” látta Kantban, ezt olvasva, meglepődik majd, „hogy itt szívének nyomára bukkan” és ezáltal mély filozófiai elhivatottságáról is megbizonyosodhat, „amely szükségképpen megköveteli, hogy a két tulajdonság összekapcsolódjék.” (Forrás: F. Schiller: *A naiv és a szentimentális költészet*ről, *Művészet- és történelemfilozófiai írások* id. mű 262.)

³⁴⁰ F. Schiller: *A naiv és a szentimentális költészet*ről, *Művészet- és történelemfilozófiai írások* id. mű 262. „... denn es wird durch eine Idee vermittelt, nicht unmittelbar durch Betrachtung erzeugt...” (SW. V. 695.old.)

zűmmögése? Mitől is tarthatnánk igényt arra, hogy szeressük őket?”³⁴¹ Nem maguk a tárgyak felé irányul szeretetünk, hanem az „általuk ábrázolt *eszmének*” szól. A természet iránti érdeklődés tehát eszmén alapul, „ezért csak olyan elmékben mutatkozhat, amelyek fogékonyak az eszmékre”³⁴², így csak *morális elmékben*.³⁴³

A természet dolgai „akként *vannak*, ami mi *voltunk*; akként vannak, amivé nekünk újra *válnunk kell*.”³⁴⁴ A természethez kultúránknak kell visszavezetnie bennünket az ész és a szabadság ösvényén.³⁴⁵

A *naiv* meghatározásával kapcsolatban az író megkülönbözteti a *meglepetésszerű* (das Naive der *Überraschung*) és az *érzületbeli* (das Naive der *Gesinnung*) naiv fogalmát. A naivhoz minden esetben szükséges, hogy a műviségen diadalmaskodják a természet, a színlelésen az igazság. Ez történhet úgy, hogy valaki teljesen tudatában van ennek, de megtörténhet a személy tudta és akarata ellenére is. Ez utóbbi a meglepetésszerű naiv jellemzője Schiller szerint, míg az első esetben érzületbeli naivról van szó. Schiller naiv fogalmának kifejtésekor Kantra is utal egyik lábjegyzetében. Szerinte *Az ítélőerő kritikájában* a filozófus naivról alkotott meghatározása nem kielégítő. Kant szerint a naivitás „nem más, mint az emberiség számára eredendően természetes őszinteség kitörése a második természetté vált színlelésművészettel szemben. Nevetünk az egyszerűségen, amely még nem képes színlelni; de ugyanakkor örülünk

³⁴¹ Uo. 262.

„Was hätte auch eine unscheinbare Blume, eine Quelle, ein bemooster Stein, das Gezwitscher der Vögel, das Summen der Bienen usw. für sich selbst so Gefälliges für uns? Was könnte ihm gar einen Anspruch auf unsere Liebe geben?” SW. V. 695.

³⁴² Uo. 263. „...so kann es sich nur in Gemütern zeigen, welche für Ideen empfänglich sind...” (SW. V. 696.)

³⁴³ Schillerre hatással lehetett Kant megközelítése a szép és erkölcs viszonyáról, amelyet a filozófus a harmadik kritikájának 59. paragrafusában fejtett ki, amelyben úgy fogalmaz, hogy „a szép az erkölcsileg jó szimbóluma” („das Schöne ist das Symbol des Sittlich-Guten”). Ebben a szakaszban Kant továbbá kifejti, hogy „a természet vagy a művészet szép tárgyait gyakran illetjük olyan nevekkal, amelyek mintha erkölcsi megítélésen alapulnának. Épületeket vagy fákat felségesnek és nagyszerűnek nevezünk, egy rétet derűsnek és vidámnak, s még a színeket is mondjuk ártatlannak, szerénynek vagy gyengédnek, mivel olyan érzeteket keltenek, amelyekben van valami analóg az elme azon állapotának tudatával, amelyet a morális ítélet idéz elő.” („...und wir benennen schöne Gegenstände der Natur oder der Kunst oft mit Namen, die eine sittliche Beurtheilung zum Grunde zu legen scheinen. Wir nennen Gebäude oder Bäume majestätisch und prächtig, oder Gefilde lachend und fröhlich; selbst Farben werden unschuldig, bescheiden, zärtlich genannt, weil sie Empfindungen erregen, die etwas mit dem Bewußtsein eines durch moralische Urtheile bewirkten Gemüthszustandes Analogisches enthalten.”) I. Kant: *Az ítélőerő kritikája* id. mű 284. <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/kuk/kukp591.html> és <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/kuk/kukp591.html>

³⁴⁴ F. Schiller: *A naiv és a szentimentális költészetéről, Művészet- és történelemfilozófiai írások* id. mű 262.

„Sie sind, was wir waren; sie sind, was wir wieder werden sollen. Wir waren Natur wie sie, und unsere Kultur soll uns, auf dem Wege der Vernunft und der Freiheit, zur Natur zurückführen.” SW V. 695.

³⁴⁵ Schiller hozzáteszi, hogy a természet dolgai azért olyan értékesek számunkra, mert elveszett gyermekségünkre emlékeztetnek, valamint kifejezik „eszménybeli legfőbb kiteljesedésünket” is. Ld. uo. 263.

is a természet egyszerűségének, mely keresztülhúzza ama művészetet.”³⁴⁶ Ez a meghatározás azonban Schiller szerint csak a meglepetésszerű naivra igaz.

Schiller hozzáteszi, hogy minden esetben követelmény, hogy a természet ne vak hatalmával, ne *dinamikai*, hanem *morális* nagyságként diadalmaskodjék a műviségen, *belső szükségyszerűségként (innere Notwendigkeit)*.³⁴⁷

Az orléans-i szűz főszereplőjére, Johannára kezdetben jellemző az a naiv jellemvonás, amelyen - Schiller szerint - a *női nem legnagyobb hatalma* alapul. Ahogy az esztétikai értekezésben olvashatjuk: „A másik nemnek a természet a naiv jellemben szabta meg a legfőbb tökéletességet.”³⁴⁸ Ezzel a jellemmel azonban konfliktusban állnak azok az alapelvek, amely a nők nevelésben szerepet játszanak. Schiller úgy látja, hogy „morális tekintetben” a nők számára nehéz megőrizni a „természet e nagyszerű ajándékát”, a megfelelő nevelés kedvező hatásai mellett. Ezért számára épp annyira tiszteletreméltó „az az asszony, aki a nagyvilághoz illő viselkedést az erkölcsök ilyen naivitásával ötvözi”³⁴⁹, mint az a tudós, aki a gondolkodás szabadságát tudja érvényesíteni az iskola fegyelme mellett is.³⁵⁰

A természettel való összhangot követi a diszharmónia állapota, amikor a természethez „fájó sóvárgással vágyódunk vissza (...), mihelyt kezdjük megtapasztalni a kultúra sanyarúságait...”³⁵¹ A természet gyermekeként megvolt boldogságunk és tökéletességünk, amikor azonban „szabaddá lettünk”, elvesztettük azokat, innen ered a természet boldogsága és tökéletessége utáni sóvárgásunk. „Az előbbi elvesztét csak az érzéki ember siratja; az utóbbiét csak a morális ember fájlalhatja.”³⁵²

³⁴⁶ Uo. 265-266.

„...die der Ausbruch der der Menschheit ursprünglich natürlichen Aufrichtigkeit wider die zur andern Natur gewordene Verstellungskunst ist. Man lacht über die Einfalt, die es noch nicht versteht, sich zu verstellen, und erfreut sich doch auch über die Einfalt der Natur, die jener Kunst hier einen Querstrich spielt.” SW V. 698.

³⁴⁷ Uo. 267.

„Es wird also erfordert dass die Natur nicht durch ihre blinde Gewalt als *dynamische*, sondern dass sie durch ihre Form als *moralische* Größe, kurz, dass sie nicht als *Notdurft*, sondern als *innere Notwendigkeit* über die Kunst triumphiere.” SW V. 699-700.

³⁴⁸ Uo. 273.

„Dem anderen Geschlecht hat die Natur in dem naiven Charakter seine höchste Vollkommenheit angewiesen.” SW V. 705.

³⁴⁹ Uo. 273.

„die *Frau*, die mit einem geschickten Betragen für die große Welt dieses Naive der Sitten verknüpft...” SW V. 705.

³⁵⁰ Schiller hozzáteszi még, hogy a naiv gondolkodásmódból szükségszerűen következik a naiv *kifejezés* mozdulatokban és szavakban egyaránt, ez pedig a „grácia legfontosabb alkotóeleme”. (uo.)

³⁵¹ Uo. 273.

„Mit schmerzlichem Verlangen sehnen wir uns dahin zurück, sobald wir angefangen, die Drangsale der Kultur zu erfahren...” SW V. 707.

³⁵² Uo. 275.

Johanna a darab kezdetén teljes egységben van a természettel³⁵³ - ahogy Waterman fogalmaz - mindaddig, amíg az öntudatlan egység állapotában egyedül „órangyala”, teljesen harmonizált ösztöne vezeti. Amikor azonban találkozik az ellenséges csapatok egyik vezérével, Lionellel, és megkíméli életét, megszűnik a természet tökéletes tükrévé lenni, és tökéletlen erkölcsi lényé válik, a természetből átjutott a „kultúrába”:³⁵⁴

„Miért is néztem a szemébe én!
Mért láttam meg nemes vonásait!
Pillantásoddal kezdődött a bűn,
Boldogtalan! Az Úr vak eszközt követel,
S neked vakon kell mindent végbevinne!”³⁵⁵

A száműzetés és önmagával való meghasonlás után, Johanna végül eljut a megbékéltség állapotába:

„...akkor voltam a
Legboldogtalanabb, mikor a föld
Legirigyeltbbjének tűntem – Ím,
Most meggyógyultam. (...)
Béke van ebben, jöjjön, ami jön,
Énbennem immár nincsen gyöngeség.”³⁵⁶

„Daraus entspringt eine doppelte und sehr ungleiche Sehnsucht nach der Natur; eine Sehnsucht nach ihrer Glückseligkeit, eine Sehnsucht nach ihrer Vollkommenheit. Den Verlust der ersten beklagt nur der sinnliche Mensch; um den Verlust der andern kann nur der moralische trauern.” SW V. 708.

³⁵³ Schiller *A naiv és a szentimentális költészetéről* című írásában úgy fogalmaz: „minden, amit az egészséges természet tesz, isteni.” F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 272.

„...alles, was die gesunde Natur tut, ist göttlich.” (SW V. 704.)

³⁵⁴ „Johanna is in a state of pure nature as long, and only as long, as she, in a condition of unconscious oneness, is led solely by her 'guardian angel', her completely harmonized instinct. The moment she ceases to be a perfect mirror of nature and becomes an imperfect moral being, she has passed from *Natur* to *Kultur*.” J. T. Waterman id. mű 234.

³⁵⁵ Friedrich Schiller: Összes drámái II. Az orléans-i szűz, Fordította: Molnár Imre Osiris Kiadó, Budapest 2002. (229.old.)

„Warum muß ich ihm in die Augen sehn!/Die Züge schau des edeln Angesichts!/Mit deinem Blick fing dein Verbrechen an./Unglückliche! Ein blindes Werkzeug fodert Gott./Mit blinden Augen mußtest du vollbringen!”
<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/4.+Akt/1.+Auftritt>

³⁵⁶ Uo. 251.

„...ich war/Die Unglücklichste, da ich der Welt/Am meisten zu beneiden schien – Jetzt bin ich/Geheilt,../In mir ist Friede – Komme, was da will,/Ich bin mir keiner Schwachheit mehr bewußt!”
<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/5.+Akt/4.+Auftritt>

Végül eléri azt az állapotot, „amikor harmóniában és békében van önmagával és a külvilággal.”³⁵⁷ Ahogy Schiller „A naiv és szentimentális költészetről” című írásában olvashatjuk, ez az állapot nemcsak a kultúra előtt létezik, hanem ez egyúttal az, amelyet a kultúra a „maga végső céljául tűz ki.”³⁵⁸

Johanna eléri azt az „idilli” állapotot, amikor „elült a harc” a lelkében, és „a hajlamok szabadon egygé váltak a törvénnyel, a természet a legmagasabb rendű erkölcsi méltósággá tisztul.”³⁵⁹ A végső összecsapásban, – Inge Stephan szerint – a test, amelynek vágyai bűnössé tették Johannát, elpusztul, és ezek után semmi sem állhat az apoteózis útjába. Johanna a földi paradicsomot - amelyet fiatalkorában szülőfalujában, Domremyben pásztorlányként élvezhetett – az örök paradicsomra cseréli, miután átküzdötte magát a konfliktusok és az elidegenedés poklán.³⁶⁰

Hajlam és kötelesség konfliktusa

A darab főhősének történetét a hajlam és kötelesség közötti konfliktus aspektusából is értelmezhetjük, amelyhez kiindulópontként Schiller *A kellemről és a méltóságról* című írása adhat fő támpontot.³⁶¹

A darab kezdetén a fiatal lány „isteni parancsra” a francia sereg élére áll, hogy megszabadítsa hazáját az angol uralom alól. Így beszél küldetéséről:

„Élére kell állnom egy más seregnek,
Hol vérző mező veszélyt növel,
Egy szellem-hang irányít erre engem,

³⁵⁷ F. Schiller: A naiv és szentimentális költészetről, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 314.

„...in einem Zustand der Harmonie und des Friedens mit sich selbst und von aussen darzustellen.” SW V. 745-746.

³⁵⁸ Uo. 315.

³⁵⁹ Uo. 320.

„Der Begriff dieser Idylle ist der Begriff eines völlig aufgelösten Kampfes sowohl in dem einzelnen Menschen als in der Gesellschaft, einer freien Vereinigung der Neigungen mit dem Gesetze, einer zur höchsten sittlichen Würde hinaufgeläuterten Natur...” SW V. 751.

³⁶⁰ „Der Leib, dessen Begierden Johanna schuldig werden ließen, ist abgetötet, einer Apotheose steht nichts mehr im Wege. (...) Johanna vertauscht das irdische Paradies, das sie bereits in ihrer Jugend in ihrem heimatlichen Dorf Domremy als Schäferin genossen hatte, nachdem sie durch die Hölle des Zwiespalts und der Entfremdung gegangen war, nun endgültig mit dem ewigen Paradies.” Inge Stephan: „Hexe oder Heilige? Zur Geschichte der Jeanne d’Arc und ihrer literarischen Verarbeitung“ In: Inge Stephan, Sigrid Weigel: Die verborgene Frau: sechs Beiträge zu einer feministischen Literaturwissenschaft, Argument-Verlag, Berlin, 1983. (57-58. old.)

³⁶¹ Érdemes ismét felidézni a tanulmány egyik - korábban már említett - kulcsmondatát: „Objektív értelemben bármennyire szemben állnak is tehát egymással a hajlamból fakadó és a kötelességből fakadó cselekedetek, szubjektív értelemben ez nincs így, az embernek nemcsak össze *szabad*, de össze is *kell* kapcsolnia örömet és kötelességet.” F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 102.

Hívságos földi vágy nem él szívemben.”³⁶²

Ennek azonban ára van, le kell mondania az evilági szenvedélyekről:

„Jaj nékem, hogyha Isten bosszú-kardját
Fognám kezemben és hiú szívemben
Eföldi férfi vágyát hordanám!”³⁶³

Az angol csapatok egyik vezérével, Lionellel való találkozást követően azonban hajlamai felülkerekednek kötelezettségein, és megkíméli a férfi életét.³⁶⁴

Az angol katonával való találkozás, és a Johanna által gyakorolt „kegyelem” sorsfordító erejünek bizonyul:

„Tán öltem volna meg? Tehettem ezt
Szemébe nézve? Őt megölni! Inkább
Saját szívembe szúrjam az acélt!
S mert ember voltam, most vétkes vagyok?
Hát bűn a részvét?...”³⁶⁵

A főhős először az emberség, a humanitás, a részvét érvével próbálja igazolni tettét, amiért megkímélte a katona életét. De rájön, hogy csak áltatja magát:

„... Részvét! Egyszer is
Hallattad részvét s emberség szavát
Azokkal szemben, akiket levágtál?”

³⁶² F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 155.

„Denn eine andre Herde muß ich weiden,/Dort auf dem blutgen Felde der Gefahr,/So ist des Geistes Ruf an mich ergangen,/Mich treibt nicht eitles, irdisches Verlangen.”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/Prolog/4.+Auftritt>

³⁶³ Uo. 216.

„Weh mir, wenn ich das Rachsword meines Gottes/In Händen führte, und im eiteln Herzen/Die Neigung trüge zu dem irdschen Mann!”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/3.+Akt/4.+Auftritt>

³⁶⁴ Johanna küldetésével kapcsolatos kétségei már e jelent előtt, a „fekete lovaggal” való találkozás során felvillannak. A látomás szerepével kapcsolatban sokféle értelmezés született (melyek kifejtésére most nincs lehetőség, ez egy külön dolgozat tárgyát képezhetné). Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy „a fekete lovag démoni megjelenése olyan erőkre utal, melyek a főhős nő lelkére hatnak. (...) néhányan az ördögnek tekintik, mások inkább Johanna félelmét látják benne, hogy saját feladatát nem tudja teljesíteni. Ez a lovag okozza Johanna első kétségeit küldetésével kapcsolatban. Nem véletlen, hogy ezt a jelenetet követi a Lionel-jelenet, ami felkelti érzelmeit.” idézet: Berzeviczky K. id. mű 231.

³⁶⁵ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 228.

„Sollt ich ihn töten? Konnt ichs, da ich ihm/Ins Auge sah? Ihn töten! Eher hätt ich/Den Mordstahl auf die eigne Brust gezückt!/Und bin ich strafbar, weil ich menschlich war/ Ist Mitleid Sünde?...”
<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/4.+Akt/1.+Auftritt>

„...Az örök fénynek hazudsz,
Nem részvét jámbor hangja indított!”³⁶⁶

Johanna az önmagával folytatott, belső párbeszéd során felismeri: nem a részvét, a könyörületesség, hanem a férfi iránt fellobbant szenvedélye állította meg a gyilkosság elkövetésében. Az isteni parancs, amelyet *vakon* kell teljesítenie, - hiszen az „Úr vak eszközt követel” – szembekerül természetes érzéseivel, hajlamaival.

Ez a jelenet fordulópontot jelent Johanna jellemfejlődésében. Büntudatot érez a férfi iránt táplált szereleme miatt, gyötrődik, elgyengül, „lecsüggesztett fejjel és bizonytalan léptekkel halad”³⁶⁷. Ahogy elveszíti magába vetett hitét, környezete is ellene fordul, boszorkánysággal vádolják, majd az ellenséges csapatok fogságába kerül.

Mindezt azonban vezeklésként fogja fel, amiért megszegte a vállalt feladatot, Istennek tett fogadalmát.

„Elfogadtam némán a végzetet,
Amelyet Isten, Mesterem szabott rám.”³⁶⁸

Ahogy *A kellemről és a méltóságról* című írásban olvashatjuk, az erény nem más, mint hajlam a kötelességre. Johanna a darab végére teljesen azonosul a most már belülről jövő erkölcsi paranccsal, ekkor már saját erejéből és elhatározásából tölti be történelmi szerepét. Széttörve láncait, társai segítségére siet. „Rövid a kín, s az öröm végtelen”³⁶⁹ szavakkal búcsúzik az élettől. „Ez a végső apoteózis egyértelműen megmutatja az ’átmenetet az Elíziumba’.³⁷⁰ Johanna megszabadul minden földi dologtól, és belép az időt legyőző, örök öröm szférájába.”³⁷¹

³⁶⁶ Uo. 228.

„Mitleid! Hörtest du/Des Mitleids Stimme und der Menschlichkeit/Auch bei den andern, die dein Schwert geopfert?”, „...Du lügst dem ewgen Licht,/Dich trieb des Mitleids fromme Stimme nicht!” (uo.)

³⁶⁷ Uo. 236.

„Sie geht mit gesenktem Haupt und ungewissen Schritten...”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/4.+Akt/6.+Auftritt>

³⁶⁸ Uo. 250.

„Ich unterwarf mich schweigend dem Geschick,/Das Gott, mein Meister, über mich verhängte.”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/5.+Akt/4.+Auftritt>

³⁶⁹ Uo. 265.

„Kurz ist der Schmerz und ewig ist die Freude!”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/5.+Akt/14.+Auftritt>

³⁷⁰ Schiller *A naiv és a szentimentális költészetéről* című írásában az „idill” meghatározásával kapcsolatban fogalmaz úgy; hogy „az embert, aki Arkádiába bizonyosan nem térhet már vissza, elvezeti az Elíziumba.” (F. Schiller: *Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 320.*)

³⁷¹ Kyeonghi Lee: *Weiblichkeitskonzeptionen und Frauengestalten im theoretischen und literarischen Werk Friedrich Schillers - Dissertation* (Philipps-Universität Marburg 2003, Germanistik und Kunstwissenschaften) (136.old.) <https://core.ac.uk/download/pdf/147498367.pdf>

A befejező felvonásról így ír Schiller Goethe-nek, 1801. április 3-án kelt levelében: „Sok jót jósolok utolsó felvonásomnak, ez magyarázza meg az elsőt, s így harap a kígyó önnön farkába. Mivel ebben itt magára marad, és szerencsétlenségében elhagyják az istenek, megmutatkozik az önállósága és jellemigénye.”³⁷²

Schiller szerint háromféle viszony képzelhető el az ember érzéki és eszes része között: vagy eszes természetünknek rendeljük alá érzéki részünk követeléseit; vagy eszes részünk kerül alárendelt viszonyba az érzékivel, „s pusztán azt a lökést követi, amellyel a természeti szükségszerűség a többi jelenséghez hasonlóan hajtja őt”; illetve a harmadik lehetőség, amelyben az *ember egységes önmagával*, amikor az eszes rész törvényei harmóniába kerülnek az érzéki ösztönökkel.³⁷³ Schiller szerint, az ember tiszta szellemi természetéhez az érzéki nem azért kapcsolódik, hogy azt - mint egy terhes súlyt - ledobja magáról, hanem hogy a „legbensőbbben egyesítse magasabb énjével”.³⁷⁴

Schiller elhatárolja Johanna - darab elején bemutatott - „kiválasztottságát” a dráma végén bekövetkező megdicsőülésétől. Safranski szerint: „Először tehát kiválasztott, aztán saját erejéből egyenesedik fel újra. Amíg egyenlő volt az állítólagos isteni akarattal, erősnek mutatkozott ugyan, de ez nem a saját érdeme volt; alvajáróként volt erős; miután visszahullik az emberiségbe, lehetővé válik számára, hogy igazi nagyságot tanúsítson.”³⁷⁵ A megszállottság, amely Johanna tetteit vezérelte, és amely győzelemre vezette népét - először „kívülről” érkezett, isteni jelenés és parancs formájában. Miután pedig Johanna „emberré vált”, vagyis feleledtek földi ösztönei és megtapasztalta a saját gyengeségeit, hosszas gyötrődés után képes volt újra „emberfelettivé” válni, de már önmagából fakadó, belső meggyőződésből eredő döntéssel.³⁷⁶

³⁷² „Von meinem letzten Act augurire ich viel Gutes, er erklärt den ersten, und so beißt sich die Schlange in den Schwanz. Weil meine Heldin darin auf sich allein steht, und im Unglück von den Göttern deserirt ist, so zeigt sich ihre Selbstständigkeit und ihr Charakteranspruch auf die Prophetenrolle deutlicher.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1801/806-an-goethe-3-april-1801/>
Fordította: Györfly Miklós (R. Safranski id. mű 488.)

³⁷³ Ld. F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 99.

³⁷⁴ Uo. 102-103.

„Nicht um sie wie eine Last wegzuwerfen oder wie eine grobe Hülle von sich abzustreifen, nein, um sie aufs innigste mit seinem höhern Selbst zu vereinbaren, ist seiner reinen Geisternatur eine sinnliche beigestellt.” (SW V. 464-465.)

³⁷⁵ R. Safranski id. mű 488.

³⁷⁶ Dániel Anna úgy fogalmaz, hogy a darab végére „Johanna az erkölcsi tökéletesség oly fokára jutott, (hogy) (...) a kívülről jött parancs belülről jövő akarommá vált.” Dániel A. id. mű 244.

Johanna és a „női erény”

Érdeemes röviden megvizsgáljunk, hogy Schiller női erényről vallott gondolatai, hogyan tükröződnek a dráma hősnőjének alakjában.

Schiller szerint a nők erkölcsisége általában a hajlam oldalán van, amely „a jelenségben úgy tűnik föl, mintha a hajlam volna az erkölcsiség oldalán.”³⁷⁷ Különbséget tesz férfi és női jellem között a tekintetben is, hogy a női jellem az *erkölcsi tisztaság legfőbb eszméjéhez* csak ritkán emelkedik fel, és *indulati cselekedetknél* ritkán jut tovább. Schiller hozzáteszi, hogy a nő az érzékiségnek sokszor áll ellen heroikus erővel, de csak *érzékiség által*. A kellemet tartja a női erény megnyilvánulásának, melynek „a férfierény igen gyakran híján van.”³⁷⁸

Johanna nem illik bele korának nőkkel szemben támasztott merev elvárásai, korlátai közé. "Szófogadás a nő dolga a földön,/Keserű sorsa: gránit-türelem..."³⁷⁹ Nem képzelhető el más szerep számukra, mint a férj oldalán betöltött feleség szerepe, hiszen "A nő szerelmes társul született/A férfi mellé."³⁸⁰ Johanna azonban tudja, neki más az útja:

" Más tette vagyok én elhívatott,

(...)

A legfelsőbb Úrnak vagyok vitéze,

Hát nem lehetek férfi hitvese.”³⁸¹

Nem felel meg a patriarchális berendezkedés normáinak, saját apja kétségek között gyötrődik:

„Nem tetszik ez nekem, ez arra vall,

Hogy a természet tévúton bolyong!”³⁸²

³⁷⁷ F. Schiller: A kellemről és a méltóságról, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 108.

"Weil nun die Sittlichkeit des Weibes gewöhnlich auf seiten der Neigung ist, so wird es sich in der Erscheinung ebenso ausnehmen, als wenn die Neigung auf seiten der Sittlichkeit wäre." (SW V. 470.)

³⁷⁸ Uo. 108.

³⁷⁹ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 178.

„Gehorsam ist des Weibes Pflicht auf Erden,/Das harte Dulden ist ihr schweres Los...”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/1.+Akt/10.+Auftritt>

³⁸⁰ Uo. 214.

„Dem Manne zur liebenden Gefährtin ist/Das Weib geboren...”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/3.+Akt/4.+Auftritt>

³⁸¹ Uo. 214.

„Berufen bin ich zu ganz anderm Werk,/(...)/Ich bin die Kriegerin des höchsten Gottes,/Und keinem Manne kann ich Gattin sein.” (uo.)

³⁸² Uo. 145.

„O das gefällt mir nimmermehr und deutet/Auf eine schwere Irrung der Natur!”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/Prolog/2.+Auftritt>

Johanna férfiként harcol a katonák mellett, amikor azonban leteszi a fegyvert a győztes csata után, a környezete azt kívánja tőle töltse be „női feladatát” és válasszon magának férjet. A lány kifakad:

„Az ég kegyelme fénylik rajtatok,
Szemetek előtt fejti meg csodáit,
S nem láttok bennem mást, mint pusztá nőt.”³⁸³

Szeretné, ha az őt körülvevők - társai és ellenségei is – elfogadnák azt, hogy neme felett áll. Amikor egyik ellenfele, Montgomery Johanna „gyöngéd nemének lágyságára” hivatkozva kegyelemért könyörög, a lány így válaszol:

"Nemem ne emlegesd! Asszonynak ne nevezz.
Miként a testtelen világ nem házassal
E földi módra, úgy én sem tartozhatom
Az ember-fajhoz...”³⁸⁴

Mareen van Marwyck szerint ebben a jelenetben Montgomery azért érez ösztönzést arra, hogy Johanna "női jóságához" forduljon, mert Johanna alakjában megelevenedik számára *A kellemről és a méltóságról* kellem fogalma, mint az erkölcsi integritás jellemzően nőies, nonverbális kifejeződése.³⁸⁵

A darab egyik érdekessége, hogy Schiller hősnője a darabban maga is fegyvert fog, pedig a korabeli dokumentumokból úgy tudjuk, hogy a „történelmi” Johanna személyesen nem vett részt a harcokban.³⁸⁶ Ezzel kapcsolatban Frank M. Fowler egyik tanulmányában felteszi a kérdést, hogy vajon Schiller főhőse, aki maga is gyilkosságok elkövetője, nagyobb mértékben

³⁸³ Uo. 216.

„Des Himmels Herrlichkeit umleuchtet euch,/Vor eurem Aug enthüllt er seine Wunder,/Und ihr erblickt in mir nichts als ein Weib.”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/3.+Akt/4.+Auftritt>

³⁸⁴ Uo. 195.

„Nicht mein Geschlecht beschwöre! Nenne mich nicht Weib./Gleichwie die körperlosen Geister, die nicht frein/Auf irdsche Weise, schließ ich mich an kein Geschlecht/Der Menschen an...”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans/2.+Akt/7.+Auftritt>

³⁸⁵ Mareen van Marwyck: *Gewalt und Anmut, Weiblicher Heroismus in der Literatur und Ästhetik um 1800*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2010. (191. old.)

„Hier findet sich genau die Konzeption der Anmut, wie Schiller sie in *Über Anmut und Würde* entwirft: als nonverbaler, typisch femininer Ausdruck moralischer Integrität. Montgomery vertraut dieser anmutigen Körpersprache mehr als der verbalen Sprache und fühlt sich ermutigt, nun an Johannas »weibliche Güte« zu appellieren.”

³⁸⁶ További eltérés – többek között - a drámában ábrázolt és történelmi Johanna között, hogy Schiller hősnője csata közben vesztette életét. A dokumentumokból azonban tudjuk, hogy a valóságban Johannát eretnokség vádjával máglyahalálra ítélték 1431-ben, 19 évesen. Több mint két évtizeddel később a katolikus egyház ártatlannak nyilvánította, és csaknem fél évezreddel később, 1920-ban szentté avatta.

hágja át az erkölcsi törvényt, mint a „képes könyvek” zászlólengető hősnője, akinek a keze ugyan tiszta marad, de másokat gyilkosságok elkövetésére bíztat és bátorít?³⁸⁷ Fowler szerint morálisan nehéz lenne különbséget tennünk a két tett között. Mindenesetre úgy gondolom, Schiller hősnőjének markáns karakterábrázolásával komplexebb képet kaphatunk Johanna elhivatottságáról.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Schiller a drámairodalom egyik legerőteljesebb női figuráját formálta meg Johanna alakjában. Schiller főhőse a női szerepkörből való kitörés tökéletes megtestesítője, ugyanakkor Inge Stephan hozzáteszi, hogy Johanna elkötelezettségével, áldozatkészségével és önfeláldozásával végül mégiscsak beteljesíti azokat a női mintákat, amelyeknek a felszínen látszólag egyáltalán nem felel meg.³⁸⁸

Az orléans-i szűz színpadon

Érdeemes néhány szót ejtenünk a darab színpadi feldolgozásairól is. Safranski szerint „beburkolja és magával viszi az embert a mű; mintha a darab maga játszaná önmagát.”³⁸⁹ Jól érezhető a darabon Shakespeare hatása, Schiller maga „romantikusnak”³⁹⁰ nevezte drámáját. Mozgalmas jelenetei, a helyszínváltások, a dalszerű betétek az opera műfajára is emlékeztethetnek bennünket. Nem véletlen, hogy a drámából több zenei alkotás is készült. Így többek között Johann Vesque von Püttlingen (Johanna d’Arc, 1840), Giuseppe Verdi (Giovanna d’Arco, 1845) és Pjotr Iljics Csajkovszkij (Орлеанская дева, 1881) is megzenésítette Schiller művét.

A darab első bemutatójára Lipcsében került sor, 1801-ben, amely óriási sikert aratott. Az egyik előadáson megjelenő szerzőt hatalmas ovációval és kitörő lelkesedéssel fogadta a közönség. Az elismerés magát Schillert is meglepte.³⁹¹ Az 1803-as weimari bemutató után a szerző úgy

³⁸⁷ Frank M. Fowler: Sight and Insight in Schiller's "Die Jungfrau von Orleans"; The Modern Language Review, 1973., 68(2), 367-379., <https://www.jstor.org/stable/3725866>

„Does 'der törende Täter' of Schiller's play really transgress the moral law to a greater degree than the banner-waving heroine of the picture-books who, while keeping her own hands unsoiled, constantly encourages and incites others to kill?” (375.)

³⁸⁸ „Durch ihre Hingabe, Opferbereitschaft und Aufopferung erfüllt Johanna letztlich die weiblichen Muster, denen sie oberflächlich gesehen so gar nicht zu entsprechen scheint.” I. Stephan-S. Weigel id. mű 64.

³⁸⁹ R. Safranski id. mű 488.

³⁹⁰ Valószínűleg a csodás elemek, vallási jelképek, bibliai motívumok, lírai-zenei stíluselemek miatt nevezte romantikusnak színművét.

forrás: R. Safranski id. mű 488., Berzeviczy K. id. mű 228.

³⁹¹ Talán azért is lepte meg Schillert ez a nagy siker, mert nem mindenki támogatta a történet feldolgozásban. Karl August, weimari herceg már a kezdetektől aggályát fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy Schiller Jeanne d’Arc-ot szeretné drámája főhőisévé tenni. „... azon a véleményen volt, hogy Voltaire La Pucelle-je ezt a történelmi alakot

fogalmazott, „a darab bájosan alakult, és szokatlanul nagy sikert aratott. Mindent felvillanyozott.”³⁹² A sikerhez nagyban hozzájárulhatott a történelmi környezet is; Napóleon hatalomra jutása és terjeszkedése. A darab politikai üzenetek közvetítője lett, amely alkalmas volt a hazafias érzelmek felkeltésére. „Jeanne d'Arc az ébredező össznémet nemzeti öntudat jelképévé vált. Az orléans-i szűz tehát időszerű politikai dráma.”³⁹³

A 19. századi magyar irodalmi életre is hatással volt Schiller. Kazinczy Ferenc sógornőjéhez, Kazinczy Miklósnéhoz 1809-ben írt egyik levelében megemlíti, hogy egykor idegenkedett Jeanne D'Arc alakjától, a levél írásakor azonban már az volt a véleménye, hogy „az Orleansi szűz olyan munka, mely csodálatra kényszeríti az embert.”³⁹⁴ Bayer József 1911-ben, akadémiai székfoglalójában így ír Schiller magyarországi népszerűségéről: „A világirodalom nagy drámaírói közül Shakespeare mellett egyedül Schiller az, ki a magyar színház első éveitől kezdve (...) a vidéki színház viszontagságos vándorévei dacára soha le nem tűnik a magyar színház műsoráról.” Az író hatását vizsgálva hozzáteszi, „...a magyar Schiller-cultus is nagy jelentőségűnek tekinthető, mert Schiller művei nemcsak drámairodalmi, hanem színház- és színház-történeti szempontból is nevelő, kiművelő hatással voltak íróinkra, színészeinkre, kritikusainkra, közönségünkre egyaránt.”³⁹⁵

Magyarországon először német nyelven mutatták be *Az orléans-i szűz* című darabot, 1803-ban. Magyarul 1812-ben, Kolozsváron került színre, akkor B. Kemény Miklós fordításában. Komlóssy Ferenc változatát Budán mutatták be 1834-ben, egy évvel később Debrecenben, Pápai István verziójában. 1855-ben, - négy előadás erejéig - a darab helyet kapott a Nemzeti Színház repertoárjában is, Bulyovszki Gyula átültetésében. Nyomtatásban a dráma teljes szövege Tomor Ferenc fordításában jelent meg először. Molnár Imre magyar nyelvű fordítását 1970-ben adták ki első alkalommal.³⁹⁶

és ezzel együtt az egész történetet egyszer és mindenkorra kétes, sikamlós és egyben nevetséges jelzőkkel bélyegezte meg.” „...er war der Ansicht, dass Voltaires *La Pucelle* diese historische Figur, und damit die ganze Geschichte, ein für allemal als zweifelhaft-schlüpfrig und zugleich lächerlich gestempelt hätte.”

forrás: H. Guenther Nerjes: „Schiller und Karl August von Weimar”; Monatshefte, vol. 56, no. 6, 1964, (277. old.), www.jstor.org/stable/20764146

³⁹² „...das Stück ist aber auch charmant gegangen, und hat einen ganz ungewöhnlichen Erfolg gehabt. Alles ist davon elektrisiert worden.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-12-mai-1803/>

³⁹³ Dániel A. id. mű 241.

Safranski is arra utal, hogyha Schiller nem éli át Napóleon hódításait, talán nem is írja meg „egy, az égből vagy a semmiből érkező, megszállott parasztlány hatalomra kerülését.” R. Safranski id. mű 492.

³⁹⁴ Bayer József: Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban, Magyar Tudományos Akadémia, 1912 (22. old.)

³⁹⁵ Uo. 96.

³⁹⁶ források: Bayer J. id. mű 106.; Dániel A. id. mű 313., 324; F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 529.

A darab XX. századi népszerűségével kapcsolatban Frank M. Fowler úgy fogalmaz: „ha a modern producerek nem is nagyon állíthatják azt, amit Schiller mondott egy korai előadásról Weimarban, mely szerint "Alles ist davon elektrisiert worden"(„Mindent felvillanyozott”)³⁹⁷, - el kell ismerni, hogy e darab produkciói az elmúlt években is figyelemreméltó és lelkes reakciókat váltottak ki a közönségből, annak ellenére, hogy nehezen tudunk megbékélni a középkori téma 19. század eleji feldolgozásával és az egyszerű pásztorlány ábrázolásával, aki hajlamos nagy elmélkedésekbe bocsátkozni önmagáról és sorsáról; ennek ellenére a darab még mindig nem veszítette el minden színpadi hatását.”³⁹⁸

Schiller halálának 200. évfordulóján, a 2004/2005-ös színházi évadban összesen 111 Schiller-produkció került színpadra Németországban. Az orléans-i szűz 152 előadását - 12 különböző rendezésben - 53363 néző láthatta.³⁹⁹

A drámaíró halála után két évszázaddal is sokféle értelmezése, színpadi feldolgozása születik a darabnak, amely más-más aspektusát emeli ki az anyagnak. A 2007-es mainzi előadás például olyan kérdéseket boncolgatott, hogy „mi tesz minket emberré? Mit jelent embernek lenni? Képes-e az ember embernek maradni a háború és a brutalitás idején?”⁴⁰⁰ Egy 2021-es adaptáció a Mannheimi Nemzeti Színházban (Ewelina Marciniak rendezésében) az előadás kapcsán a mai hősi és befolyásos nőkről kíván elmélkedni; arról, hogy kik a jelen Johannái és hogyan bánik velük a világunk?⁴⁰¹

A darab egyik jelentős, 21. századi, magyarországi feldolgozása - *Jeanne d'Arc – A jelenidő vitrinében* címmel - a Katona József Színház színpadán volt látható, amelynek bemutatójára 2018. december 18-án került sor, Mészáros Blanka főszereplésével. A darab szövegekönyvét Garai Judit írta, amelyhez Schiller, Shaw, Anouilh drámái, Andrew Birkin és Luc Besson forgatókönyve, valamint Jeanne d'Arc perének anyagai adták az alapot.⁴⁰² Az előadás kiszélesíti

³⁹⁷ Az idézett rész Schiller 1803. májusában Körnernek írt levelében olvasható.

³⁹⁸ „...even if modern producers cannot quite claim, as Schiller did of an early performance in Weimar "Alles ist davon elektrisiert worden", it must be admitted that productions of this play even in recent years have met with a remarkably and enthusiastic response from the audience; despite our difficulty in coming to terms with an early nineteenth-century treatment of a medieval subject and with depiction of a simple shepherdess as a person prone to indulge in a great deal of reflection about herself and her fate, the play has still not lost all of its impact on the stage.”

F. M. Fowler id. mű 367.

³⁹⁹ <https://www.nmz.de/kiz/nachrichten/werkstatistik-200405-des-deutschen-buehnenvereins>

⁴⁰⁰ https://nachtkritik.de/index.php?option=com_content&view=article&id=781:die-jungfrau-von-orleans--schirin-khodadadian-beleuchtet-schillers-gotteskriegerin&catid=171

⁴⁰¹ <https://www.nationaltheater-mannheim.de/spielplan/a-z/die-jungfrau-von-orleans/>

⁴⁰² Závada Péter szerint a darabban „az alkotók nemcsak a feminista vagy transgender-diskurzus horizontjából olvassák újra a klasszikus történetet, hanem a jelenből próbálják meg újradefiniálni a hit, mint általában vett teológiai fogalom érvényességének kérdését, valamint azt, hogy mennyiben tekinthető a társadalmi változások lehetőségfeltételének.” (Új e-dráma: Jeanne d'Arc – a jelenidő vitrinében a katonában, Závada Péter előszavával, <http://szinhaz.net/2019/07/01/uj-e-drama-jeanne-darc-a-jelenido-vitrineben-a-katonaban/>)

a hit fogalmát, amely ebben az értelemzésben magában foglalja annak vallási, spirituális, politikai, ideológiai vonatkozásait is⁴⁰³, és felteszi a kérdést, hogy vajon „átfordulhat-e az eltökélt hit fanatizmusba, a kiválasztottság érzése önhittségbe”?⁴⁰⁴

Az orléans-i szűz hatásának titkát kutatva, Marina Warner úgy fogalmaz „Johanna kiemelkedő hősnő, mert a cselekvés szférájába tartozik... nyilvánvalóvá teszi a nők dinamizmusának dimenzióját.”⁴⁰⁵ Láthatjuk tehát, hogy Johanna alakja nem csupán történelmi személyiségként, illetve a katolikus egyház szentjeként él az köztudatban, hanem olyan jelenségként, aki a mai napig inspiráló hatással van a művészetekre és érdekérvényesítő törekvésekre, és akinek története a 21. század embere számára is relevanciával bír; figurája és tettei újabb és újabb értelemzési lehetőségeknek nyitnak teret.

⁴⁰³ Ld. uo.

⁴⁰⁴ <https://www.katonajozsefszinhaz.hu/43007>

⁴⁰⁵ „Joan of Arc is a preeminent heroine because she belongs to the sphere of action... she makes evident the dimension of women’s dynamism.”

elsődleges forrás: Marina Warner: Joan of Arc: The Image of Female Heroism; Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 2000. (9. old.), másodlagos forrás: <https://www.jeanne-darc.info/articles-essays/joan-of-arc-feminist-leader-prophet-influence-to-all/>

VIII. A kar felhasználása a tragédiában

Schiller színházi pályája kezdetén a teátrum közönségre gyakorolt hatásával kapcsolatban még úgy gondolja, hogy: „A színház aligha művelheti ki közönségét, amíg a közönség nincs kiművelve színháza számára.”⁴⁰⁶ – olvashatjuk az *Über das gegenwärtige teutsche Theater* című 1782-es tanulmányában, amely a *Wirtembergisches Repertorium der Litteratur* folyóiratban jelent meg. A több mint két évtizeddel később írt *A kar felhasználása a tragédiában* c. értekezésében viszont már úgy véli, hogy a nézőközönség készen áll a „legmagasabb rendű” művészet befogadására, de ha megszokja, hogy beérje az alacsonyabb minőséggel, nem fogja többé követelni a kiemelkedőt, „amíg csak újból elé nem tárják”⁴⁰⁷. A művészet hanyatlásával kapcsolatban úgy vélekedik, hogy nem a közönség, hanem a művész felelőssége, ha ez bármely korban bekövetkezik. A befogadó közönségnek nincs másra szüksége, csak *fogékonyagra*.

Ezeket a gondolatokat *A kar felhasználása a tragédiában* című, utolsó művészetfilozófiai írásában olvashatjuk, amely *A messinai menyasszony* című dráma előszavaként íródott, de önálló tanulmányként is megállja a helyét. Az értekezés a dráma bemutatóját követően keletkezett, és 1803. júniusában jelent meg először nyomtatásban a darabbal együtt.

Az írás elején Schiller a tragikus költői mű komplexitását vizsgálja. Ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a költői mű csak a színpadi előadással válhat egésszé, a „költő csupán a szavakat adja, melyekhez hozzá kell jönnie a zenének és a táncnak, hogy életre keljenek.”⁴⁰⁸

A színház szerepével kapcsolatban hangsúlyozza, hogy „a cél nem a néző gyönyörének megszüntetése, hanem megnevelése”⁴⁰⁹. A művészet célja, hogy boldogságot szerezzen az embereknek, ennél - Schiller szerint - nincs nemesebb feladat. A *valódi művészet* képes csak rá, hogy a legfőbb élvezetet nyújtsa. „A legfőbb élvezet pedig nem más, mint az elme

⁴⁰⁶ „Bevor das Publikum für seine Bühne gebildet ist, dürfte wohl schwerlich die Bühne ihr Publikum bilden.” (SW V. 813. old.)

Erre Papp Zoltán is felhívja figyelmünket *A kar felhasználása a tragédiában* című tanulmány magyar fordításához írt jegyzetében. Ld. F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 515.

⁴⁰⁷ F. Schiller: *A kar felhasználása a tragédiában*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 371.

„...so wird es zuverlässig damit aufhören, das Vortreffliche zu fodern, wenn man es ihm erst gegeben hat.”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Braut+von+Messina+oder+die+feindlichen+Br%C3%BCder/%C3%9Cber+den+Gebrauch+des+Chors+in+der+Trag%C3%B6die>

⁴⁰⁸ Uo. 371.

„...nur die Worte gibt der Dichter, Musik und Tanz müssen hinzukommen, sie zu beleben.” (uo.)

⁴⁰⁹ Uo. 372.

„...will man das Vergnügen des Zuschauers nicht aufheben, sondern veredeln.” (uo.)

szabadsága összes erőinek eleven játékában.”⁴¹⁰ Az *igazi művészet* törekvése nem merül ki csupán a *múló játékban*; szándéka, nem csak a szabadság mulékony illúziója, hanem hogy az embert valóban szabaddá tegye, azáltal, „hogy felébreszt, foglalkoztat és kiművel egy erőt, mellyel a különben csak nyers matériaként ránk nehezedő, vak hatalomként nyomasztó érzéki világot objektív távolságba helyezzük, szellemünk szabad művévé változtatjuk, s az anyagit eszmék által uraljuk.”⁴¹¹

Az *igazi művészettel* szemben – amely „az igazságon, a természet szilárd és mély alapján nyugszik”⁴¹² - két követelményt állít fel: legyen eszmei és egyúttal a legmélyebb értelemben reális is. Schiller szerint kevesen értik meg, hogy a művészet „miképpen hagyja és hagyhatja el egészen a valóságot, s egyezzék és egyezhessék mégis a legpontosabban a természettel.”⁴¹³ Sokszor egyik kívánalmat a másik rovására teljesítik. Az élénk fantázia képeinek önkényes megjelenítése nem jelenti az eszményihez való felemelkedést, ahogy a képzelőerő nélküli valóságábrázolás sem tudja megragadni a természet szellemét. Schiller szerint „a művész a valóság egyetlen elemét sem használhatja föl, úgy ahogyan előtalálja; művének eszmeinek kell lennie minden részében, hogy egészként realitással bír hasson, és egyezhessék a természettel.”⁴¹⁴

A két követelmény nemhogy kioltja egymást, de Schiller szerint olyan kevésbé állnak ellentmondásban, hogy a kettő szinte ugyanaz.

Ami igazán egyedivé teszi Schiller írását a 19. század elején, az a kar szerepének bemutatása. Utal arra, hogy a görög tragédia nemcsak történetileg, időrendileg, hanem szelleme szerint és költőileg is a korból fejlődött ki, amely - meghatározása szerint - a cselekmény „állandóan jelen lévő tanúja és hordozója.”⁴¹⁵ A kar megszűnése után a francia tragédiában a *rezonőr* alakja lép

⁴¹⁰ Uo. 372.

„Der höchste Genuß aber ist die Freiheit des Gemütes in dem lebendigen Spiel aller seiner Kräfte.” (uo.)

⁴¹¹ Uo. 372-373.

„...und dieses dadurch, daß sie eine Kraft in ihm erweckt, übt und ausbildet, die sinnliche Welt, die sonst nur als ein roher Stoff auf uns lastet, als eine blinde Macht auf uns drückt, in eine objektive Ferne zu rücken, in ein freies Werk unsers Geistes zu verwandeln und das Materielle durch Ideen zu beherrschen.” (uo.)

⁴¹² Uo. 373.

„...auf der Wahrheit selbst, auf dem festen und tiefen Grunde der Natur errichtet sie ihr ideales Gebäude.” (uo.)

⁴¹³ Uo. 373.

„...wie sie das Wirkliche ganz verlassen und doch aufs genaueste mit der Natur übereinstimmen soll und kann...” (uo.)

⁴¹⁴ Uo. 374.

„...der Künstler kein einziges Element aus der Wirklichkeit brauchen kann, wie er es findet, daß sein Werk in allen seinen Teilen ideell sein muß, wenn es als ein Ganzes Realität haben und mit der Natur übereinstimmen soll.” (uo.)

⁴¹⁵ Uo. 375.

„...beharrlichen Zeugen und Träger der Handlung...” (uo.)

az „érzékileg hatalmas szerv”, vagyis a kar helyébe. Azonban a rezonőr alakjáról nincs túl jó véleménnyel Schiller; a tragédia jellegtelen, lapos, unalmas figurájának tartja.

A kar szerepével kapcsolatosan a drámaíró úgy fogalmaz, hogy „számunkra *élő falat* kellene jelentenie, melyet a tragédia azért von maga köré, hogy tisztán elzárkózzék a valóságos világtól, s megóvja eszményi talaját, költői szabadságát.”⁴¹⁶ Nietzsche *A tragédia születése* című művében ki is emeli és *végtelenül értékesnek* tartja Schiller gondolatát. Szerinte „Schiller e fő fegyverét a természetűség olcsó fogalma, a drámai költészettől rendesen megkövetelt illúzió ellen veti be.”⁴¹⁷ Schiller szerint ugyanis a költészettől - és azon belül különösen a drámai költészettől - olyan *illúziót* várnak el, amely még ha elérhető is lenne, akkor sem lenne más, mint silány szemfényvesztés. Hiszen egy színpadi előadásban minden elem csak jelképezi a valóságost; mesterséges a napvilág, szimbolikus a díszlet, eszményi az időmértékes verselésű nyelvezet is. Nietzsche írásában hozzát teszi - idézve Schillert -, hogy „nem elegendő, hogy *azt*, ami elvégre minden költészet lényege, költői szabadságként épp csak megtűrik.”⁴¹⁸ A kar bevezetése *hadüzenet* a naturalizmussal szemben, a művészet területén. Nietzsche kifejezi félelmét, hogy kora - amely a „pszeudoidealizmus” kifejezésével illeti ezt a szemléletet - oly nagyra értékeli a *természethűséget*, hogy ez végül elvezet az „eszményi ellenpólusához”, a „viaszfigurák tárházához”.

Nietzsche úgy véli, igaza volt Schillernek, miszerint „a kar a szorongató valóság ellen emelt élő fal...”, amelyben a lét tökéletesebben tükröződik, „mint a magát többnyire az egyedüli realitásnak tekintő kultúremberben.”⁴¹⁹ A költészet világa nem e világon kívüli szféra, hanem az igazság leplezetlen megnyilvánulása, ezért el kell utasítania a „kultúrembernek ezt az egész, realitásként ágáló hazug díszletvilágát.”⁴²⁰

Schiller tanulmányában a kar eredetére is kitér. Kifejti - utalva Arisztotelész Poétika című művére -, hogy a régi tragédiák hősookról, istenokről, királyokról szóltak, és a kórust *szükségszerű kíséretként* alkalmazták. Ebben az időszakban a hatalmasságok és hősök sorsa, tettei nyilvánosak voltak, így az akkori tragédiában többé-kevésbé „*természetes szerv*” volt a kar, az új tragédiában viszont „*művi szervvé*” válik, melynek feladata, hogy segítsen „létrehozni

⁴¹⁶ Uo. 375.

„...so sollte er uns eine lebendige Mauer sein, die die Tragödie um sich herumzieht, um sich von der wirklichen Welt rein abzuschließen und sich ihren idealen Boden ihre poetische Freiheit zu bewahren.” (uo.)

⁴¹⁷ Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése* avagy görögség és pesszimizmus Európa könyvkiadó, Budapest 1986., Ford.: Kertész Imre (63.old.)

⁴¹⁸ Uo. 63.

⁴¹⁹ Uo. 68.

⁴²⁰ Nietzsche szerint a kultúrhazugság és a valóságos természetűség közti különbség a jelenségek és a magában való dolog viszonyához hasonlítható. (uo. 69.)

a költészetet.” Schiller korában - amikor a paloták zárva vannak, az élőszt kiszorította az írás, és a nép elvont fogalommá (állammá) vált, az istenek pedig „visszahúzódtak az emberek keblébe” – a költőnek nagy a felelőssége; „újra meg kell nyitnia a palotákat, a bíróságokat ki kell vezetnie a szabad ég alá, ismét jelenvalóvá kell tenni az isteneket, helyre kell állítania minden közvetlenséget, melyet a valóságos élet művi berendezkedése megszüntetett...”⁴²¹ A költőnek tehát el kell vetnie minden művit, amely nem szolgálja az ember eredeti természetét, és a legmagasabb rendű, emberi formát kell láthatóvá tennie.

A tragédiaköltő feladatát a képzőművész munkájához hasonlítja, ahogy ez utóbbi „gazdagon redőzött bő ruhákba öltözteti alakjait”, a költő cselekményét és szereplőit ugyanígy veszi körül a „lira pompás szövetével”, amelyben a tragédia alakjai „akárha sokredőjű bíborköpenyben, szabadon és nemesen, tartózkodó méltósággal és magasztos nyugalommal mozognak.”⁴²²

A tragédiában szükség van a *reflexióra*, hiszen az ember a különöstől mindig az általános felé akar haladni.⁴²³ A kar elhagyva a cselekmény szűkre szabott kereteit, „levonja az élet nagy eredményeit, s kimondja a bölcsesség tanításait.”⁴²⁴ Teszi mindezt teljes szabadsággal, a zene és a ritmus *érzéki hatalmának kíséretében*. Schiller szerint azáltal, hogy a kar a cselekménytől elkülöníti a reflexiókat, a tragikus költeményt *megtisztítja*.

„Ahogyan a kar a nyelvbe *életet*, úgy a cselekménybe *nyugalmat* visz.”⁴²⁵ A kórus visszaadja szabadságunkat, azáltal, hogy a szenvedélyek közé lép; azt a szabadságot, amely az „indulatok viharában” elveszne.⁴²⁶

Nemcsak a nézőnek, hanem a tragikus szereplőknek is szükségük van erre a megszakításra, azért, hogy összeszedjék magukat - ahogy Schiller fogalmaz -, hiszen ők „eszményi személyek

⁴²¹ F. Schiller: A kar felhasználása a tragédiában, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 376.

„Der Dichter muß die Paläste wieder auf tun, er muß die Gerichte unter freien Himmel herausführen, er muß die Götter wieder aufstellen, er muß alles Unmittelbare, das durch die künstliche Einrichtung des wirklichen Lebens aufgehoben ist...”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Braut+von+Messina+oder+die+feindlichen+Br%C3%BCder/%C3%9Cber+den+Gebrauch+des+Chors+in+der+Trag%C3%B6die>

⁴²² Uo. 376.

„...als wie in einem weit gefalteten Purpurgewand, die handelnden Personen frei und edel mit einer gehaltenen Würde und hoher Ruhe bewegen.” (uo.)

⁴²³ Pavis szerint „a kórus stílusának líraisága a szereplők realista megszólalásait egy már felülmúlhatatlan szintre emeli, ahol is meghatározódik a művészet általánosító ereje és találékonysága.” Patrice Pavis: Színházi szótár, L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2006, ford.: Gulyás Adrienn, Molnár Zsófia, Sepsi Enikő, Rideg Zsófia (215.old.)

⁴²⁴ F. Schiller: A kar felhasználása a tragédiában, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 377.

„...um die großen Resultate des Lebens zu ziehen und die Lehren der Weisheit auszusprechen.”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Braut+von+Messina+oder+die+feindlichen+Br%C3%BCder/%C3%9Cber+den+Gebrauch+des+Chors+in+der+Trag%C3%B6die>

⁴²⁵ Uo. 378.

„So wie der Chor in die Sprache Leben bringt, so bringt er Ruhe in die Handlung...” (uo.)

⁴²⁶ Ezzel a megállapítással kapcsolatban Patrice Pavis hozzáteszi, hogy „Schiller a kar kapcsán pontosan azt fogalmazza meg, amit később Brecht az epikus narrátor és az elidegenítés kapcsán fog.” P. Pavis id. mű 215.

és nemük képviselői, akik az emberség legmélyebb tartalmait mondják ki.”⁴²⁷ A kar folytonosan jelenlévő tanúként megfékezi az indulatok első kitörését, józan cselekvésre és méltóságteljes beszédre ösztönzi a közreműködőket.⁴²⁸

Schiller 1803. március 10-én Körnernek írt levelében is kifejti a kar szerepét. „A kórossal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy kettős karaktert ábrázoltam benne, egy általános emberit, amikor a nyugodt reflexió állapotában van, és egy sajátosat, amikor szenvedélyes és cselekvő emberré válik.”⁴²⁹

Schiller *A messinai menyasszony* című drámájában a kart két részre osztotta, és *önmagával vitázva* jelenítette meg akkor, amikor - valóságos személyként, illetve vak tömegként – a cselekmény részeseként jelenik meg a színpadon; azonban „karként és eszményi személyként mindig egy magával”.⁴³⁰

A drámaíró nagy bátorságára és kísérletező kedvére vall, hogy a kórust ilyen felfogásban állítja színpadra a 19. század legelején. De nem mindenki osztotta Schiller nézetét és támogatta a kar szerepével kapcsolatos újszerű hozzáállását. Hegel - utalva Schiller tanulmányára - megjegyzi, hogy habár voltak kísérletek arra, hogy a kórust bevezessék az újabb drámákba is - mint a *nyugalmi állapot* képviselőjét és a cselekményre reflektáló közeget -, azonban szerinte „a modern tragédiában nincs helye a kórusnak”. A kar ugyanis „nem pusztán külsődleges reflexió, hanem a hősök működési tere, maga a szubsztanciális állapot – mintegy termőtalaj, amelyből a

⁴²⁷ F. Schiller: A kar felhasználása a tragédiában, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 379.

„...ideale Personen und Repräsentanten ihrer Gattung, die das Tiefe der Menschheit aussprechen.”
<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Braut+von+Messina+oder+die+feindlichen+Br%C3%BCder/%C3%9Cber+den+Gebrauch+des+Chors+in+der+Trag%C3%B6die>

⁴²⁸ Stephanie Barbe Hammer Schiller színházáról szóló kötetében úgy fogalmaz: „Amíg az ókori görög kórus a szó szoros és átvitt értelemben is közvetítőként működött a görög drámában - egy emberi híd, amely a lényeg kinyilvánításán keresztül egységesíti a közönséget a színpadi szereplőkkel -, Schiller szemében a kórus nem azonosulást, hanem elidegenedést eredményez.” Hammer szerint így a színház a nyugalom irányába tereli a nézőt, és ezzel olyan esztétikai élmény létrehozásának eszközévé válik, amely - ahogy fogalmaz - egyfajta nyugtatóként működik, amelynek célja a lélektani fájdalom kontrollálása és „kezelése”. Stephanie Hammer: *Schiller's Wound: The Theater of Trauma from Crisis to Commodity*, Wayne State University Press, Detroit, 2001. (116. old.)

(„...while the ancient Greek chorus functioned as a literal and figurative intermediary in Greek drama - a human bridge that would integrate the audience with noble characters on stage through the communication of key ideas - Schiller sees the chorus producing not identification but alienation.”)

⁴²⁹ „Wegen des Chors bemerke ich noch, dass ich in ihm einen doppelten Charakter darzustellen hatte, einen allgemein menschlichen nehmlich, wenn er sich im Zustand der ruhigen Reflexion befindet, und einen specifischen, wenn er in Leidenschaft geräth und zur handelnden Person wird.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-10-maerz-1803/>

⁴³⁰ F. Schiller: A kar felhasználása a tragédiában, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 379.

„Als Chor und als ideale Person ist er immer eins mit sich selbst.”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Braut+von+Messina+oder+die+feindlichen+Br%C3%BCder/%C3%9Cber+den+Gebrauch+des+Chors+in+der+Trag%C3%B6die>

virágok és a fák kisarjadnak. A kórus az előzmény.”⁴³¹ Hegel szerint a modern drámában csak eszköz a kórus, például a szolgák szerepeltetésekor; olyan szellemi felépítményhez hasonlatos, amely a hősöket, istenszobrokat körbeveszi.

Rudolf Steiner szerint Schiller „lírai elemet akart bevezetni, hogy – mint az előszóban mondja – a hangulat segítségével, a művészetet magasabb szintre emelje.”⁴³²

Schiller valóban megfogalmazza tanulmányában ezt a „szintemelkedést”, szerinte a kar az az eszköz, amely feljogosítja a költőt a hangnem „emelkedetté tételére”, ennek hatásaként pedig „felajzza a szellemet, és kitágítja az egész elmét.”⁴³³ A nyelvbe *életet*, a cselekménybe *nyugalmat* visz a kar: „azt a szép és magasrendű nyugalmat adja meg neki, amely a nemes műalkotás jellege kell, hogy legyen.”⁴³⁴

Otto Dann szerint, Schiller „úgy véli, a kar mint <művi szerv> újbóli bevezetése teremt lehetőséget arra, hogy a színház ismét a nyilvános retorika helyévé váljék, <levonja az élet nagy eredményeit, s kimondja a bölcsesség tanításait>.”⁴³⁵ Ezzel Schiller visszatér ahhoz az elképzeléséhez, amelyet már két évtizeddel korábban megfogalmazott, miszerint a színház a gyakorlati bölcsesség egyik leghatásosabb közvetítője. Ezen túl, ha komolyan vesszük a színház hatását, annak legfőbb célja - Schiller 1803-as tanulmánya szerint – *nem a néző gyönyörének megszüntetése, hanem a megnemesítése.*⁴³⁶

A messinai menyasszony

A kar felhasználása a tragédiában című értekezés *A messinai menyasszony* című tragédia előszavaként jelent meg. Drámájában Schiller a görög sorstragédiát akarta új formában bemutatni.⁴³⁷ 1801. májusában már foglalkoztatja a gondolat, hogy egy különleges tragédiát

⁴³¹ G. W. F. Hegel: Előadások a művészet filozófiájáról, fordította: Zoltai Dénes, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest 2004. (362. old.)

⁴³² Ld.: Rudolf Steiner: Über Philosophie, Geschichte und Literatur, Darstellungen an der Arbeiterbildungsschule und der Freien Hochschule in Berlin - Schiller und unser Zeitalter, 1983, Rudolf Steiner Verlag, Dornach/Schweiz, <https://archive.org/details/rudolf-steiner-ga-051/page/n1/mode/2up>

⁴³³ F. Schiller: A kar felhasználása a tragédiában, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 378. „...die den Geist anspannt, die das ganze Gemüt erweitert.”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Braut+von+Messina+oder+die+feindlichen+Br%C3%BCder/%C3%9Cber+den+Gebrauch+des+Chors+in+der+Trag%C3%B6die>

⁴³⁴ Uo. 378.

„So wie der Chor in die Sprache Leben bringt, so bringt er Ruhe in die Handlung – aber die schöne und hohe Ruhe, die der Charakter eines edeln Kunstwerkes sein muß.” (uo.)

⁴³⁵ O. Dann id. mű

(Az idézetet belüli idézet Friedrich Schiller: A kar felhasználása a tragédiában című művéből származik. Ld: F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 377.)

⁴³⁶ F. Schiller: A kar felhasználása a tragédiában, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 372.

⁴³⁷ Ld.: R. Steiner: Schiller und unser Zeitalter - Über Philosophie, Geschichte und Literatur id. mű

írjon, erről Körner barátjának így számol be: „Nagyon vágyom arra, hogy kipróbálhassam magam a tragédia műfajában, a legszigorúbb görög formát követve, és a témáim között vannak olyanok, amelyek alkalmasak erre.”⁴³⁸

A következő évben bele is veti magát a munkába. 1802. november 15-én már ezt írja Körnernek: „Fő dolog a szorgalom, ez adja, nemcsak az élet lehetőségeit, hanem egyedüli értékét is. Hat hét óta buzgón, és úgy vélem, sikeresen dolgozom *A messinai menyasszonyon*, 1500 verssor már készen van. A teljesen új forma megfiatalított, vagy inkább az antik engem is régiesebbé tett, hiszen az igazi ifjúság a régi időkben van.”⁴³⁹

Végül 1803-ra készül el *A messinai menyasszony*, amely talán Schiller egyik leginkább megosztó műve lett. Mindenesetre a szerző bátorságát mutatja, hogy az antik stílusban kidolgozott drámában – nem mindennapi módon - meghatározó szerepet ad a karnak.⁴⁴⁰

A darab egyfajta irodalmi kísérletnek tekinthető, Iffland, színházi intendánsnak így nyilatkozott róla: „Őszintén bevallom neked, *A messinai menyasszonnyal* kísérletet tettem egy kis versengésre a régi tragédiákkal, eközben pedig sokkal inkább magamra gondoltam, mint a közönségre...”⁴⁴¹

A darab helyszíne: Messina, „ahol a kereszténység, a görög mitológia és a mohamedán vallás valóban találkozott és keveredett. Noha a kereszténység volt a bázis és az uralkodó vallás; de a görög mitikus elemek még mindig ott éltek a nyelvben, a régi, városi emlékekben - amelyeket a görögök alapítottak -, valamint jelen volt a mesékbe vetett hit, csakúgy, mint a mágikus

⁴³⁸ „Ich habe große Lust, mich nunmehr in der einfachen Tragödie, nach der strengsten griechischen Form zu versuchen, und unter den Stoffen, die ich vorrätig habe, sind einige, die sich gut dazu bequemen.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-13-mai-1801/>

⁴³⁹ fordítás: Dániel A id. mű 258.

„Die Hauptsache ist der Fleiß; denn dieser giebt nicht nur die Mittel des Lebens, sondern er giebt ihm auch seinen alleinigen Werth. Ich habe seit 6 Wochen mit Eifer und mit Succesß, wie ich denke, gearbeitet. Von der Braut zu Messina sind 1500 Verse bereits fertig. Die ganz neue Form hat auch mich verjüngt, oder vielmehr das Antikere hat mich selbst alterthümlicher gemacht; denn die wahre Jugend ist doch in der alten Zeit.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-15-november-1802/>

⁴⁴⁰ Körner szerint *A messinai menyasszonyban* szerepeltett kar nem teljesen előzmény nélküli. Szerinte a korábbi Schiller drámákban a kórus feladatát egy-egy szereplő tölti be, így a *Wallenstein halálában* Éger várának parancsnoka, Gordon, míg a *Stuart Mariában* Shrewsbury grófja. Forrás: Viktor Zmegac (Hg.): Geschichte der deutschen Literatur Band I/2: Vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Beltz Athenäum Verlag, Weinheim, 4. Auflage 1996.

⁴⁴¹ „Bei der Braut von Messina habe ich, ich will es Ihnen aufrichtig gestehen, einen kleinen Wettstreit mit den alten Tragikern versucht, wobei ich mehr an mich selbst als an ein Publicum außer mir dachte...”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-august-iffland/schiller-an-august-iffland-22-april-1803/>

lények, amelyek a mór valláshoz kapcsolódnak.”⁴⁴² Nem véletlenül választotta Schiller ezt a vallási és kulturális szempontból igen sokszínű várost darabja színhelyéül. *A kar felhasználása a tragédiában* című tanulmányában a drámaköltő kifejti, hogy a költészet jogának tartja, hogy „a különböző vallásokat a képzelőerő szempontjából kollektív egységként kezelje”⁴⁴³. Schiller hisz abban, hogy az „isteninek az eszménye” ott rejlik az összes vallás burka alatt, és a költő ezt úgy fejezheti ki, ahogy a „legkényelmesebbnek és leginkább odaillőnek”⁴⁴⁴ találja.

A történet a messinai fejedelmi udvarban játszódik, ahol az uralkodó halálát követően a fejedelemasszony, Donna Isabella ki akarja békíteni két fiát, akik között hosszú ideje testvérháború dúl. Az asszony egy régóta őrzött titokról is le akarja rántani a leplet. Egy korábbi jóserejű álom miatt, egykori férje úgy rendelkezett, ha lánygyermek születik, meg kell ölni, mert a jóslat szerint fivére halálát okozza majd.⁴⁴⁵ Az asszony kijátssza férje parancsát, és titokban kolostorba küldi újszülött leányát, Beatricét.⁴⁴⁶ Most azonban eljött az idő, hogy Donna Isabella, hazahozza lányát és megismertesse fiaival már felnőtt húgukat, hosszú esztendő titkolózása után.⁴⁴⁷

Majd jön a tragikus fordulat a család életében és a drámában; mindkét fivér ugyanabba a nőbe lesz szerelmes, akiről még nem tudják, hogy saját testvérük. Don Cézár féltékenységében

⁴⁴² Az idézet Schiller 1803. március 10-én, Körnernek írt leveléből származik.

„...wo sich Christenthum, Griechische Mythologie und Mahomedanismus wirklich begegnet und vermischt haben. Das Christenthum war zwar die Basis und die herrschende Religion; aber das griechische Fabelwesen wirkte noch in der Sprache, in den alten Denkmälern in dem Anblick der Städte selbst, welche von Griechen gegründet waren, lebendig fort, und der Märchenglaube, sowie das Zauberesen schloß sich an die Maurische Religion an.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-10-maerz-1803/>

⁴⁴³ F. Schiller: *A kar felhasználása a tragédiában*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 380.

„...halte ich es für ein Recht der Poesie, die verschiedenen Religionen als ein kollektives Ganze für die Einbildungskraft zu behandelnhalte ich es für ein Recht der Poesie, die verschiedenen Religionen als ein kollektives Ganze für die Einbildungskraft zu behandeln...”

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Braut+von+Messina+oder+die+feindlichen+Br%C3%BCder+%C3%9Cber+den+Gebrauch+des+Chors+in+der+Trag%C3%B6die>

⁴⁴⁴ Uo. 380.

⁴⁴⁵ Hegel úgy fogalmaz, hogy Schiller „megkísérli a testvérek viszályát egy magasabb rendű végzetre visszavezetni.” G. W. F. Hegel: *Estztétikai előadások*, I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. ford.: Zoltai Dénes (211. old.)

⁴⁴⁶ A belülről jövő parancs és a kívülről érkező törvény összeütközéséről – amely Schiller drámaiban visszatérő alapkonfliktus – Isabella így nyilatkozik a dráma elején:

„A természet parancsoló szavát /Sokáig némítottam, mert fölöttem /Idegen akarat uralkodott.”

Friedrich Schiller: *Összes drámái II. A messinai menyasszony*, Fordította: Jékely Zoltán, Osiris Kiadó, Budapest 2002. (272. old.)

„Zu lange schon erstickt' ich der Natur/Gewalt'ge Regung, weil noch über mich/Ein fremder Wille herrisch waltete.” <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/messina/mess101.html>

⁴⁴⁷ „Nem volt akármilyen titok homályban/Tartogatni ilyen sok éven át,/... És a vér parancsát/Elfojtani, mely mint a tűz lelancolt/Istensége, akart kitörni onnan!” (Donna Isabella), F. Schiller: *Összes drámái II.* id. mű 333.

„Nichts Kleines war es, solche Heimlichkeit/Verhüllt zu tragen diese langen Jahre,(...)und ins Herz zurückzudrängen/Den Trieb des Bluts, der mächtig, wie des Feuers/Verschloßner Gott, aus seinen Banden strebte!” <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/messina/mess401.html>

megöli testvérét, Don Manuelt. Amikor lelepleződik az igazság, Don Cézár – anyja és húga könnyörgése ellenére – öngyilkosságot követ el. Tettével maga szabja ki és hajtja végre önmagán az ítéletet:

„Nincs földi lény, ki bírám s büntetőm legyen,
Magamnak kell ezért hát végrehajtanom.”⁴⁴⁸

Hegel szerint ez a kijelentés „egészen hősi érzületet tükröz”⁴⁴⁹. Don Cézárnak, mint uralkodónak, „ha bűnhődni akar, saját magának kell kimondania és végrehajtania az ítéletet”, mivel Schiller hőse nincs alávetve a jog és a törvény külső szükségszerűségének, így a büntetés vonatkozásában is egyedül önmagától függ.⁴⁵⁰

A testvérvizályt megalapozó – Hegel megfogalmazásában – „magasabb rendű végzet”, és a múlt titkainak beszivárgása a jelenbe tragédiába sodorja a darab hőseit. Gerhardt Kaiser Schiller tanulmányában azonban úgy vélekedik, hogy a messinai uralkodóház szereplői semmi esetre sem tehetetlen elszenvedői az elkerülhetetlen végzetnek. Sokkal inkább mindannyian vétkes alakítói.⁴⁵¹

Ami a darab ókori tragédiákkal való kapcsolatát illeti, Susanne Fass szerint, „Schiller egyáltalán nem törekedett az antik tragédia utánzására. (...) Schiller úgy értelmezte a 'modern művészetet' - ellentétben a régivel -, mint amelyben nincsenek korlátok. Minden megengedett.”⁴⁵²

Ezt támasztják alá Schiller Johann Wolfgang Süvern klasszika-filológia professzornak írt sorai, melyben úgy fogalmaz: „Osztozom Önnel a szophoklészi tragédia feltétlen csodálatában, de ez a tragédia saját korának jelensége, olyan koré, amely többé vissza nem térhet, s ha az individuálisan meghatározott jelen eleven termékére egy tőle teljesen különböző kort

⁴⁴⁸ Uo. 351.

„Nicht auf der Welt lebt, wer mich richten strafen kann./Drum muß ich selber an mir selber es vollziehn.”

<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/messina/mess401.html>

⁴⁴⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: A művészet filozófiája (P. von der Pfordten lejegyzésében (1826)) Ford.: Zoltai Dénes, Canticum Kft., 2009. (70. old.)

⁴⁵⁰ G. W. F. Hegel: Esztétikai előadások, I. kötet, id. mű 196.

⁴⁵¹ „Keineswegs steht der Herrscherhaus von Messina ohnmächtig unter einem unausweichlichen Schicksal. Vielmehr sind alle Personen schuldhaft verstrickt.”

Gerhardt Kaiser: Von Arkadien nach Elysium: Schiller-Studien, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1978. (150. old.)

⁴⁵² „Schiller keinesfalls eine Nachahmung der antiken Tragödie anstrebte. (...) Schiller verstand die 'moderne Kunst', im Gegensatz zu der alten, als eine, in der es keine Grenzen gibt. Alles ist erlaubt.”

Susanne Fass: Die Verwendung des Chors in Schillers "Die Braut von Messina", München, GRIN Verlag, 2003, <https://www.grin.com/document/16065>

tukmálnak rá példaképként és zsinórmérték gyanánt, a rendeltetése szerint mindig dinamikusan és élettelen keletkező és ható művészetet elpusztítanánk, ahelyett, hogy új erőt öntünk belé.”⁴⁵³

Azonban nem lehet nem észrevenni a párhuzamot *A messinai menyasszony* és Szophoklész *Oidipusz királya* között. Ilyen motívumok többek között: a jóslat, amely családi tragédiát sejtet, ennek elkerülésére tett kísérlet, valamint az igazság felismerésének kudarca vagy elutasítása.⁴⁵⁴

A darab fogadtatása

A messinai menyasszony első, közönség előtti felolvasásán tapasztalt reakciókról, és a kar hatásáról Schiller bizakodóan így fogalmazott Goethe-nek írt levelében (1803. február 5-én): „...a kórus megörvendezettett naiv motívumaival és lelkesített lírai lendületével; így - megfelelő rendezéssel - a deszkákon is jelentős hatást remélhetek a kartól.”⁴⁵⁵

Henriette von Knebel⁴⁵⁶ azonban úgy nyilatkozott a felolvasást követően Schillerről – hasonlóan ahhoz, ahogy maga a drámaíró is fogalmazott Ifflandhoz írott (korábban már idézett) levelében -, hogy „jól látható, hogy önmagának ír, és a közönségre nemigen gondol.”⁴⁵⁷ Egy hónappal később, a közelgő előadással kapcsolatban Knebel, bátyjának szóló levelében pedig így vélekedik: „Nem örülhetek, mert a hosszú beszédek és a súlyos szavak a színpadról fárasztanak”⁴⁵⁸

⁴⁵³ fordítás: Dániel A. id. mű 261-263.

„Ich theile mit Ihnen die unbedingte Verehrung der Sophokleischen Tragödie, aber sie war eine Erscheinung ihrer Zeit, die nicht wieder kommen kann, und das lebendige Produkt einer individuellen bestimmten Gegenwart einer ganz heterogenen Zeit zum Maßstab und Muster aufdringen, hieße die Kunst, die immer dynamisch und lebendig entstehen und wirken muß, eher tödten als beleben.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/andere-briefe/schiller-an-johann-suevern-26-juli-1800/>

⁴⁵⁴ Ld. Paul E. Kerry (ed.): Friedrich Schiller: Playwright, Poet, Philosopher, Historian, British and Irish Studies in German Language and Literature - F.J. Lampert: The Master, Peter Lang, Bern, 2007. (286. old.)

⁴⁵⁵ „...der Chor erfreute allgemein durch seine naiven Motive und begeisterte durch seinen lyrischen Schwung, so daß ich, bei gehöriger Anordnung, mir auch auf den Brettern eine bedeutende Wirkung von dem Chore versprechen kann.”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1803/884-an-goethe-5-februar-1803/>

⁴⁵⁶ Karoline Luise szász hercegnő nevelője és társalkodónője

⁴⁵⁷ forrás: R. Safranski id. mű 494.

⁴⁵⁸ „Ich kann mich unmöglich freuen, da mich die langen Reden und die gewichtigen Worte auf der Bühne ermüden.” Matthias Luserke-Jaqui: Schiller-Studien: Der ganze Mensch und die Ästhetik der Freiheit, Narr Francke Attempto Verlag, Tübingen, 2018. (171. old.)

Schiller azonban másképp látta a darab hatását, a bemutatón tapasztaltokról ekképpen számol be Körnernek: „A hatás jelentős és szokatlanul erős volt, annyira lenyűgözte a közönség fiatalabb részét is, hogy az előadás után a színházban éljenzésben törtek ki...”⁴⁵⁹

Mint már utaltam rá, a darab Schiller egyik leginkább megosztó drámája lett, amelyről a kortársak - az utókorhoz hasonlóan - sokféleképpen vélekedtek. Egyesek szerint a darab Schiller egyik remekműve, és a klasszicizáló mű veretes stílusa, pazar verselése „kegyetlen tökéletességre”⁴⁶⁰ vall. F.J. Lamport - Schiller verselésével kapcsolatban - úgy fogalmaz, hogy a drámaíró „mindezt olyan nagy virtuózitással teszi, amely *A messinai menyasszonyt* – mind közül - a legalaposabb vagy leghivalkodóbb, „legpoétikusabb” darabjává teszi Schillernek.”⁴⁶¹

A mű magyarországi fogadtatásával kapcsolatban érdemes utalnunk Kazinczy Ferenc véleményére, akire - Schiller drámái közül - a legmélyebb benyomást éppen *A messinai menyasszony* gyakorolta, amelyről azt mondta: „...teljességgel a görög szellemben íródott. Nem csupán a kórus avatja ezt a szép költői művet göröggé, hanem apróságok is, amelyeket csak az érez meg, aki a görög tragédiák ismerője. Schiller valóban igen nagy. A németek egy Szophoklész és Corneille-t birtokolnak benne...”⁴⁶²

Hazánkban először 1817-ben mutatták be a darabot, német nyelven. Szenvey József fordításában 1836-ban került színre a *Messinai hölgy vagy a testvéri vihar* címmel, és ebben az évben jelent meg először nyomtatásban is a darab. 1839-ben a Nemzeti Színház is felvette repertoárjába. Váradi Antal átültetésében 1896-ban adták ki a tragédiát, 1970-ben pedig Jékely Zoltán fordításában jelent meg *A messinai menyasszony* címmel.⁴⁶³

⁴⁵⁹ „Der Eindruck war bedeutend und ungewöhnlich stark, auch imponierte es dem jüngern Theile das Publicums so sehr, daß man mir nach dem Stücke am Schauspielhause ein Vivat brachte...”

<https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-28-maerz-1803/>”

⁴⁶⁰ Goethe Schiller egyik legjobb darabjának tartotta *A messinai menyasszonyt*, egyes utalások szerint „kegyetlen tökéletességet” vélt felfedezni benne. Forrás: R. Safranski id. mű 494.

⁴⁶¹ „This is all handled with great virtuosity, making die Braut the most thoroughgoingly, or ostentatiously, 'poetic' of all Schiller's plays.”

Paul E. Kerry (ed.) id. mű 287.

⁴⁶² forrás: Dániel A. id. mű 309.

⁴⁶³ Forrás: F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 531-532.

IX. Tell Vilmos és a szabadság eszménye

„...ha megérnénk, hogy nemzeti színházunk legyen, akkor nemzet is lennénk.”⁴⁶⁴ – fogalmaz Schiller *A színház mint morális intézmény* című tanulmányában. Schiller mélységesen hitt abban, hogy egy jó állandó színház meghatározó befolyást gyakorolhat a nemzet szellemére. Egy ilyen színház képes lehet arra, hogy egyesítse az embereket, és egyúttal neveljen, hiszen „neki van a legakadálytalanabb útja az értelemhez és a szívhez.”⁴⁶⁵ Ahogy Elke Huwiler fogalmaz: „Ez a nemzeti színház, az esztétikai értéknevelés révén, képes lenne a német nemzetet egy szabad szellemű népként egyesíteni.”⁴⁶⁶ Schiller meggyőződése tehát, hogy a nemzetegyesítés folyamatában a művészeteknek és különösen a színháznak kiemelten fontos szerepe van. Huwiler szerint ide vezethető vissza az író érdeklődése Tell Vilmos legendája iránt, amelyet utolsó befejezett drámájában örökített meg.⁴⁶⁷ Ez a darab nem csupán egy nemzet összefogásának és felszabadulásának drámája, hanem a szabadságért vívott küzdelem schilleri útjának bemutatása.

A *Tell Vilmos* amellet, hogy Schiller egyik legnépszerűbb darabjává vált, „Schiller ízlése szerinti forradalmat ábrázolja.”⁴⁶⁸ A dráma értelmezéséhez és mélyebb rétegeinek megértéséhez a *Levelek az ember esztétikai neveléséről* című tanulmányát is szükséges segítségül hívnunk, amelyben a francia forradalom eseményeiből kiábrándult Schiller eljut ahhoz a gondolathoz, hogy a szabadsághoz az esztétikum útján lehet elérni; és így érkezhetünk el a „politikai probléma tapasztalati megoldásához”⁴⁶⁹.

⁴⁶⁴ F. Schiller: *A színház mint morális intézmény*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 20.

„...wenn wir es erlebten, eine Nationalbühne zu haben, so würden wir auch eine Nation.” SW V. 830.

⁴⁶⁵ Uo. 20.

„...weil sie (...) den gebahntesten Weg zum Verstand und zum Herzen hat.” (uo.)

⁴⁶⁶ Elke Huwiler: *Schillers Wilhelm Tell The National Play of Switzerland?* – S. van der Poll, R. van der Zalm (Eds.) id. mű 61.

„This national theatre would, through an education of aesthetical values, be able to unite the German nation as a people of a free spirit.”

⁴⁶⁷ Ld. Uo. 53-84.

⁴⁶⁸ R. Safranski id. mű 510.

Schiller egyértelmű utalást tesz a Tell Vilmosban megírt események és a francia forradalom közötti párhuzamra Ifflandnak írt egyik levelében. Ebben, az első felvonás harmadik jelentével kapcsolatban – amely az épülő várbörtönt, Uri jármát mutatja be - úgy fogalmazott, hogy „sok múlik ezen a jeleneten, mert épp az itt épülő Bastille-t kell majd megtörni az ötödik felvonásban.” („An dieser Scene liegt darum vieles, weil eben diese Bastille, die hier gebaut wird, im fünften Akte gebrochen werden soll.”) <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-august-iffland/schiller-an-august-iffland-5-dezember-1803/>

⁴⁶⁹ Ld. F. Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 158. „...politische Problem in der Erfahrung zu lösen...” SW V. 573.

Levelek az ember esztétikai neveléséről

Az először 1795-ben megjelent *Levelek az ember esztétikai neveléséről* című írásában Schiller már levonta korának történelmi eseményeiből, a forradalom túlkapásaiból fakadó tanulságokat: „...az állam élő óraművét (...) járása közben kell megjavítani, vagyis itt a forgásban lévő fogaskerék kicserélése a feladat.”⁴⁷⁰ A fizikai társadalom nem szűnhet meg *az időben*, amíg a morális társadalom megszületik *az eszmében*; az ember fizikai létezése, egzisztenciája nem veszélyeztethető „méltósága kedvéért”. Schiller tanulmánya elején leszögezi, hogy a politikai probléma megoldásához az esztétikumon keresztül kell vennünk utunkat, mert *a szabadsághoz a szépségen keresztül jutunk el*.

Mielőtt bejárja ezt az utat, visszaütal és elemzi a közelmúlt politikai eseményeit. A felébredt ember követeli *elveszített jogainak helyreállítását*. A követelésen túl már kész arra is, hogy *erőszakkal vegye el*, amit jogtalanul vonnak meg tőle. Adódott a történelmi pillanat, „hogy a törvényt ültessék a trónra, hogy az embert végre, mint öncélt tiszteljék, és az igazi szabadságot tegyék a politikai kötelék alapjává.”⁴⁷¹ Ez azonban csak hiú ábránd Schiller szerint, ugyanis hiába van meg erre a *fizikai* lehetőség, a *morális* hiányzik, és „a bőkezű pillanat olyan nemzedéket talál, amelyben nincs meg a fogékonyság adományára.”⁴⁷²

Lesújtó véleménnyel van korának emberéről. A hanyatlás két véglete *egy korban* jelenik meg: az elvadulás és az elernyedés.

Schiller szerint, az *alsóbb és népesebb osztályokban* „nyers, törvényt nem ismerő ösztönöket látunk, melyek a polgári rend kötelékének felbomlása után béklyóikat vesztik, s irányíthatatlanul tombolva törnek állati kielégülésükre.”⁴⁷³ Ezek az emberek még nincsenek felkészülve a külső szabadság nyújtotta lehetőségekre, ez pedig szükségszerűen erőszakhoz vezet. „Az elszabadult társadalom, ahelyett, hogy felfelé törekednék a szerves életbe, visszahull

⁴⁷⁰ Uo. 161.

„...das lebendige Uhrwerk des Staats muß gebessert werden, indem es schlägt, und hier gilt es, das rollende Rad während seines Umschwunges auszutauschen.” F. Schiller: Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen - Sämtliche Werke Band V. (SW V.) id. mű 575.

⁴⁷¹ Uo. 165.

„...das Gesetz auf den Thron zu stellen, den Menschen endlich als Selbstzweck zu ehren und wahre Freiheit zur Grundlage der politischen Verbindung zu machen.” SW V. 580.

⁴⁷² Uo. 165.

„...der freigebeige Augenblick findet ein unempfängliches Geschlecht.” SW V. 580.

⁴⁷³ Uo. 166.

„In den niedern und zahlreichern Klassen stellen sich uns rohe gesetzlose Triebe dar, die sich nach aufgelöstem Band der bürgerlichen Ordnung entfesseln und mit unlenksamer Wut zu ihrer tierischen Befriedigung eilen.” SW V. 580.

az elemek birodalmába.”⁴⁷⁴ A *civilizált osztályok* pedig – a másik oldalon – az „ernyedtség” és a „jellem züllöttségének” megtestesítői. Ez pedig azért háborítja fel különösen, mert – ahogy fogalmaz, ennek forrása maga a kultúra. Schiller megjegyzi, hogy a pusztulást annál „visszataszítóbbnak” látjuk, minél „nemesebb” dologról van szó, és ez morális szempontból is igaz.⁴⁷⁵

A túlzás mindkét oldalon végzetes következményekkel jár: „A természet fiából, ha kicsapong, őrvöngő lesz; a művéség neveltjéből olyasvalaki, aki semmire sem méltó.”⁴⁷⁶ Az „emberség mai formája” nagyon messzire jutott az egykori görög emberképtől. A poliszok korában az egyes ember *korának képviselője* lehetett, ma azonban „egyénről egyénre haladva kell keresgelnünk, hogy összeszedjük a nem totalitását.”⁴⁷⁷ Ezt a változást Schiller szerint maga a kultúra okozta. A tudományok fejlődésével, a munkamegosztással, a foglalkozások szigorú differenciálásával az emberi természet belső köteléke is széthasadt. „Örökre hozzáláncolva az egésznek egyetlen kis töredékéhez, az ember maga is csak mint töredék műveli ki magát; örökké csak az általa hajtott kerék monoton zaját hallva, sohasem fejleszti ki lényének harmóniáját, s ahelyett, hogy az emberiséget juttatná kifejezésre természetében, pusztán foglalkozásának, tudományának lenyomatává lesz.”⁴⁷⁸ Azzal, hogy Schiller korának embere már csak a saját területéhez, szakmájához ért, azzal, hogy az egyén lényé így „szétdarabolódott”, messzire került a görög emberképtől.

⁴⁷⁴ Uo. 166.

„Die losgebundene Gesellschaft, anstatt aufwärts in das organische Leben zu eilen, fällt in das Elementarreich zurück.” SW V. 580.

⁴⁷⁵ Schiller hozzáteszi: „Nem emlékszem már, melyik régi vagy új filozófus jegyezte meg, hogy minél nemesebb valami, pusztulása annál visszataszítóbb...” Papp Zoltán ezzel a mondattal kapcsolatban felhívja figyelmünket arra, hogy az író itt vélhetően Platónra gondol. (Ld.: F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 166., 496.)

Az *Állam* c. művének hatodik könyvében Platón (a növények, állatok nem megfelelő gondozásával és az ebből eredő károkkal kapcsolatban) úgy fogalmaz: „...a kiváló természet a nem megfelelő gondoskodás esetén rosszabbá válik, mint a középszerű.” Ezzel állítja párhuzamba az emberi lélek kvalitásainak eltékozlását: „a kiváló adottságú lélek rossz nevelés hatására különösen hitványvá válik.” Platón: *Állam*, ford.: Steiger Kornél, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2018. (322. old.)

⁴⁷⁶ F. Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 166.

„Aus dem Natursohne wird, wenn er ausschweift, ein Rasender; aus dem Zögling der Kunst ein Nichtswürdiger.” SW V. 580.

⁴⁷⁷ Uo. 168.

„...man von Individuum zu Individuum herumfragen muss, um die Totalität der Gattung zusammenzulesen.” SW V. 582.

⁴⁷⁸ Uo. 170.

„Ewig nur an ein einzelnes kleines Bruchstück des Ganzen gefesselt, bildet sich der Mensch selbst nur als Bruchstück aus, ewig nur das eintönige Geräusch des Rades, das er umtreibt, im Ohre, entwickelt er nie die Harmonie seines Wesens, und anstatt die Menschheit in seiner Natur auszuprägen, wird er bloß zu einem Abdruck seines Geschäfts, seiner Wissenschaft.” SW V. 584.

Schiller meglátása szerint az embert – aki *nyersségének*, valamint *elernyedésének és fonákságának prédájává* vált –, „e kettős eltévelyedésből a szép kultúrának kell (...) visszavezetnie”⁴⁷⁹, hiszen az író szerint aligha kell már bizonyítani, hogy az erkölcsöket kifinomultabbá teszi a fejlett szépérzék. A tizenötödik levélben jutunk el ahhoz a jól ismert mondathoz, amellyel - Safranski szerint - igen sajátosan indokolja meg Schiller azt az igényét, hogy esztétikai neveléssel gyógyíthassa meg a kultúra betegségét⁴⁸⁰: „az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes jelentésében ember, és *csak akkor egészen ember, amikor játszik.*”⁴⁸¹ A játék lényege tehát a kényszermentes, szabad állapot, amely valóban teljessé teszi az embert. Schiller szerint két ellentétes erő hajt bennünket; az érzéki természetünkből, fizikai létezésünkből eredő *érzéki ösztön*, amely arra törekszik, hogy az *idő korlátai közé szorítsa és anyaggá tegye az embert*, illetve „az eszes természetünkből eredő” *formaösztön*, amely azon igyekszik, hogy szabaddá tegye az embert, és amely *törvényeket ad*. A játékösztönben a két erő egyensúlyba kerül és egyik sem kerekedhet a másik fölé, és a „két ellentétes ösztön kölcsönhatásából és két ellentétes elv összekapcsolódásából keletkezik a szép...”⁴⁸² Így juthatunk el ahhoz a magasabb rendű állapothoz, amely az embert teljessé teheti.⁴⁸³

A *Levelek az ember esztétikai neveléséről* című tanulmányban Schiller továbbá „az 'igazi politikai szabadság építményéről' ír, amely egy szervezett közösségben, de esztétikai értékek által szabadon élő egyének szervezetét jelenti.”⁴⁸⁴ A forradalom eszméinek és főként a szabadság megvalósítására csak azok képesek, akik önmagukon belül is elérték ezt a szabadságot.

⁴⁷⁹ Uo. 183.

„Von dieser doppelten Verirrung soll es durch die Schönheit zurückgeführt werden.” SW V. 596.

⁴⁸⁰ R. Safranski id. mű 415.

⁴⁸¹ F. Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 206.

„der Mensch spielt nur, wo er in voller Bedeutung des Worts Mensch ist, und *er ist nur da ganz Mensch, wo er spielt.*” SW V. 618.

⁴⁸² Uo. 207.

„Aus der Wechselwirkung zwei entgegengesetzter Triebe und auf der Verbindung zwei entgegengesetzter Principien haben wir das Schöne hervorgehen sehen...” SW. V. 619.

⁴⁸³ Gadamer felhívja figyelmünket arra, hogy amikor Schiller „a művészetet a szabadság begyakorlásaként proklamálja”, Fichtéhez kötődik: „A megismerőképesség szabad játékát (...) Schiller antropológiailag a fichtei ösztönelmélet alapján értelmezte: szerinte a játékösztönnek a formaösztön és az anyagösztön harmóniáját kell megteremtenie.” (Ld.: Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer, Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, Osiris Kiadó, Budapest, ford.: Bonyhai Gábor, 2003, 113. old.) Schiller maga is hivatkozik tanulmányának egyik lábjegyzetében Fichtére, mégpedig *A teljes tudománytan alapja* (1794) című művére, amelyben Schiller szerint Fichte a két elv közötti „kölcsönhatás fogalmát és a fogalom egész fontosságát kitűnően elemzi.” (Ld.: F. Schiller: *Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 195.*)

⁴⁸⁴ „In *Über die ästhetische Erziehung* des Menschen, Schiller writes about the “construction of true political freedom”, meaning an organization of individuals living within an organized community, though free through aesthetic values.”

S. van der Poll, R. van der Zalm (Ed.) id. mű 61.

A *Tell Vilmosban* Schiller egy idealizált, csaknem vér nélküli forradalmat ábrázol, amelynek eredményeként megvalósulnak azok legfőbb vívmányai.⁴⁸⁵ „A Tell Vilmos Schiller ünnepi játéka egy sikeres forradalomról, amely megvalósítja a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget, mert itt bensőleg szabad emberek őrzik meg és vívják ki a külső szabadságot.”⁴⁸⁶ A véres túlkapasoktól, az öncélú erőszaktól elhatárolódó győzelem fontosságára Schiller többször is felhívja darabjában a figyelmet.⁴⁸⁷

A Tell Vilmos keletkezése

Schiller *A messinai menyasszonyt* követően fogott bele a *Tell Vilmos* megírásába. 1803. szeptember 12-én Körnernek írt levelében úgy nyilatkozott, hogy egy „átkozott” anyaggal küzd, amely hol vonzza, hol taszítja.⁴⁸⁸ Magasak az elvárásai a drámával kapcsolatban, úgy véli: „Ha kegyesek hozzám az istenek, hogy véghezvigyem azt, ami a fejemben van, akkor óriási dolog lesz belőle, amely megrengeti a németországi színpadokat.”⁴⁸⁹

Tell Vilmos történetét először Goethe akarta feldolgozni,⁴⁹⁰ majd a 19. század legelején, „nagylelkűen” átadja a témát Schillernek. A drámáiról 1802 elején nekilát az előkészületeknek.

⁴⁸⁵ Yvonne Nilges szerint az esztétikai nevelés központi célkitűzése: "A forradalom céljának elérése <forradalom nélkül>." (Yvonne Nilges: Schiller und das Recht, Göttingen, Wallstein Verlag, 2012.)

Babits Mihály szerint pedig a Tell Vilmosban "...a *Don Carlos*-motívum, az ideális népszabadság, a szabadelvű hazafiság vezérmotívuma ismétlődik, zengőbben és tisztábban, mint valaha. Nem csoda, ha liberális korok kedvelt retorikus drámája lett. Annál inkább, mert liberálizmusa mindig mérsékelt marad, csöppet se forradalmi." Babits Mihály: Az európai irodalom története, <https://mek.oszk.hu/06300/>

⁴⁸⁶ R. Safranski id. mű 510.

⁴⁸⁷ Így többek között Walter Fürst szavain keresztül: „Így a tiszta diadalt/Vér nem szennyezi.” („Wohl Euch, dass Ihr den reinen Sieg/Mit Blute nicht geschändet!) Szintén Walter Fürsttől hallhatjuk: „A helytartókat és szolgálókat /Elűzzük és a várakat lerontjuk./De ha lehet, ne folyjon vér.” („Die Vögte wollen wir mit ihren Knechten/Verjagen und die festen Schlösser brechen,/Doch wenn es sein mag, ohne Blut.”) Az összeesküvők Rütli-réti találkozájakor pedig elhangzik: „Az erőszak/Rettenetes, még igaz ügyben is.” („Schrecklich immer/Auch in gerechter Sache ist Gewalt...”)

Ld.: Friedrich Schiller: Összes drámái II., Tell Vilmos, fordította: Vas István, Osiris Kiadó, Budapest 2002. (457., 404., 403. old.), Berzeviczky K. id. mű 235., <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/tell>

⁴⁸⁸ „...ich leider mit einem verwünschten Stoff zu kämpfen habe, der mich bald anzieht, bald abstößt.”

www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/schiller-an-gottfried-koerner-12-september-1803/

⁴⁸⁹ „Wenn mir die Götter günstig sind, das auszuführen was ich im Kopf habe, so soll es ein mächtiges Ding werden, und die Bühnen von Deutschland erschüttern.” (uo.)

A fordítás forrása: R. Safranski id. mű 494.

⁴⁹⁰ Svájci utazásával kapcsolatban Goethe 1797. októberében kelt levelében úgy írt a témáról mint, amely „nagy bizalmat ébreszt” benne („der mir viel Zutrauen einflößt.”). A levélben kifejti Schillernek, hogy „szinte meg vagyok győződve arról, hogy Tell története megengedi, hogy epikusan dolgozzák fel, és ha sikerrel járok, ahogy tervezem, akkor előállna az a furcsa eset, hogy a mese csak a költészet révén jutna el a tökéletes igazságig, ahelyett, hogy a történetet kellene mesévé változtatni, hogy elérjünk valamit.” („Ich bin fast überzeugt, daß die Fabel vom Tell sich werde episch behandeln lassen, und es würde dabei, wenn es mir, wie ich vorhabe, gelingt, der sonderbare Fall eintreten daß das Märchen durch die Poesie erst zu seiner vollkommenen Wahrheit gelange, anstatt daß man sonst um etwas zu leisten die Geschichte zur Fabel machen muß.”)

www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1797/366-an-schiller-14-oktober-1797/

1802. március 10-én már arról ír Goethe-nek, hogy a téma teljesen leköti figyelmét, „...oly erővel és bensőséggel, amelyet már régóta nem éreztem. Jóllehet ez most még csak a remény és homályos sejtés időszaka, de termékeny és sokat ígérő, s én tudom, hogy helyes úton járok.”⁴⁹¹ Néhány hónapos megszakítást követően, 1803 tavaszától újra foglalkozik a művel, amely 1804 februárjában készül el. Ősbemutatójára 1804. március 17-én kerül sor.

Tell Vilmos 14. században játszódó története a 19. század elején újra népszerű lesz, a Napóleon által megszállt, függetlenségüket elvesztett svájci kantonok területén túl is. A darab forradalmi hangvétele óvatossá tette a színházak vezetőit is, több helyen csak megcsonkítva mutatták be a drámát. Schiller álláspontja ezzel kapcsolatban nagyon határozott volt, melyet Ifflandnak írt levelében így fogalmazott meg: „...ha már egyszer ilyen tárgyat választott az ember, mint a Tell Vilmos, szükségszerűen meg kell pendítenie bizonyos húrokat, amelyek nem mindenki fülében hangzanak jól. Ha a színházban ezeket a részleteket nem lehet úgy elmondani, ahogyan most hangzanak, úgy abban a színházban a Tellt egyáltalán nem lehet előadni...”⁴⁹². A politikai hatalmak részéről az óvatosság még több mint száz évvel később is megmaradt, a darab későbbi erőteljes hatására utal, hogy a náci Németországban egyáltalán nem engedték meg a dráma színpadra állítását.⁴⁹³

Habár Schiller soha nem járt Svájcban, ennek ellenére érzékletes leírásokat olvashatunk a svájci kantonok vidékéről, a tájról. Aegidius Tschudi XVI. században íródott *Helvét Króniája*, Johannes von Müller történész tanulmánya, a *Geschichten schweizerischer Eidgenossenschaft*, Gottlieb Emanuel von Haller: *Bibliothek der Schweizer-Geschicht*, valamint Goethe svájci útja során készült írásai szolgáltak forrásként Schiller számára a dráma megírásához.⁴⁹⁴

A dráma részletes elemzése helyett, két - filozófiai szempontból is érdekes - kérdést szeretnék megvizsgálni, amelyeket a dráma érint és amelyekkel kapcsolatban Schiller Kant nézeteihez kapcsolódik vagy éppen elhatárolódik attól. Az egyik, az összeesküvők szövetkezésével kapcsolatban felmerülő, *elnyomással szembeni ellenállás jogának* kérdése, a másik téma pedig a „harcos” és „politikus” alakjának elkülönítése - a darab szereplőin keresztül.

⁴⁹¹ „...mit einer Kraft und Innigkeit angezogen, wie es mir lange nicht begegnet ist. Noch ist zwar bloß der Moment der Hoffnung und der dunkeln Ahnung, aber er ist fruchtbar und vielversprechend, und ich weiß, daß ich mich auf dem rechten Weg befinde.”

www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1802/845-an-goethe-10-maerz-1802/
fordítás: Dániel A. id. mű 257.

⁴⁹² „...wenn man einmal ein solches Sujet, wie der Wilhelm Tell ist, gewählt hat, so muß man nothwendig gewisse Saiten berühren, welche nicht jedem gut ins Ohr klingen. Können die Stellen, wie sie jetzt lauten, auf einem Theater nicht gesprochen werden, so kann auf diesem Theater der Tell überhaupt nicht gespielt werden...”

www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-august-iffland/schiller-an-august-iffland-14-april-1804/
fordítás: Dániel A. id. mű 275.

⁴⁹³ Ld.: Suze van der Poll, Rob van der Zalm (Ed.) id. mű 66. és R. Safranski id. mű 499.

⁴⁹⁴ Forrás: Berzeviczy K. id. mű 233-234.; Dániel A. id. mű 267.

Az ellenállás joga

A 14. században játszódó történet a svájci kantonok szabadságharcát mutatja be a Habsburg hatalom elnyomó uralmával szemben.

A darab kezdetén megjelenik az az idill, amely „az ártatlan és boldog emberség költői ábrázolása”, amikor az ember még „harmóniában és békében van önmagával és a külvilággal”, ahogy *A naiv és szentimentális költészetéről* című elméleti írásban is olvashatjuk.⁴⁹⁵

A kezdeti idillt szimbolizálja a halászok, pásztorok, vadászok életének bemutatása, amely a természettel összhangban, egységben való létezést mutatja be. Ebből az idilli állapotból esnek ki a darab szereplői a történelem sodrásában, majd visszatérnek a darab végére egy olyan állapotba, amely már nem a kultúra előtti, „arkádiai”, hanem a történelem viharában megharcolt és megküzdött „elíziumi” idill.⁴⁹⁶

A főhős, Tell Vilmos kezdetben nem kíván beleavatkozni a politikába; háborítatlan életét megpróbálja megóvni. „Erős ember egyedül a legerősebb.”⁴⁹⁷ – vallja. Amíg csak teheti, távol tartja magát a politikai összeesküvőktől, de ígéretet tesz:

„Ha tettekhez lesz rám szükségetek,
Hívjátok Tellt – úgysem tud elmaradni!”⁴⁹⁸

Rudolf Steiner szerint, Tell nem úgy cselekszik, mint a többiek, a szabadság eszméjének ösztönzésére, hanem tisztán személyes érzésből.⁴⁹⁹

Tell akkor vonódik be a történelmi események menetébe, amikor a helytartó, Gessler arra a kegyetlen tette kényszeríti, hogy lőjön le egy almát a saját fia fejéről. Az akció sikerül, ám Tell utólag bevallja, ha elvétette volna a lövést, nem kegyelmezett volna Gesslernek. Ezt követően Tell fogságba kerül, majd onnan kiszabadulva megöli a zsarnokot.

⁴⁹⁵ F. Schiller: *A naiv és a szentimentális költészetéről*, Művészet- és történelemfilozófiai írások 314. id. mű "Die poetische Darstellung unschuldiger und glücklicher Menschheit..."; "...in einem Zustand der Harmonie und des Friedens mit sich selbst und von außen darzustellen." SW. V. 745.

Schiller elméleti meghatározása az idill-lel kapcsolatban, amelyről *A naiv és a szentimentális költészetéről* című tanulmányában olvashatunk, a Tell Vilmos kezdő soraiban „életre kel”: „A tó mosolyog, vize fürdeni csábít./Fiú alszik a parton, zöldelt a pázsit.” (F. Schiller: *Összes drámái II.* id. mű 361.) „Es lächelt der See, er ladet zum Bade./Der Knabe schlief ein am grünen Gestade...” www.projekt-gutenberg.org/schiller/tell/tell11.html

⁴⁹⁶ V.ö. F. Schiller: *A naiv és a szentimentális költészetéről*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 320.

⁴⁹⁷ F. Schiller: *Összes drámái II.* id. mű 375.

„Der Starke ist am mächtigsten *allein*.” <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/tell/tell13.html>

⁴⁹⁸ Uo. 375.

„Bedürft ihr meiner zu bestimmter *Tat*,/Dann ruft den Tell, es soll an mir nicht fehlen.” (uo.)

⁴⁹⁹ „Nicht wie die anderen unter dem Eindruck der Freiheitsidee handelt er, sondern aus rein persönlichem Gefühl...” Ld.: Rudolf Steiner: *Schiller und unser Zeitalter - Über Philosophie, Geschichte und Literatur* id. mű

Ezzel párhuzamosan zajlik a szövetségesek története is. A dráma egyik legfontosabb jelenetében, három kanton (Uri, Unterwalden és Schwyz) képviselői összegyűlnek a Rütli-réten és esküt tesznek egy szövetségre, amelyről úgy nyilatkoznak: „...- apáink/Korából való, ősrégi szövetség-,/Azt újítjuk meg...”⁵⁰⁰

Az itt élők ősei - akik egykor elhagyni kényszerültek hazájukat – a hegyek között találtak új otthonra. Állhatatos munkával szelídtették meg a vad természetet, és tették élhetővé a földet. A békéért cserébe elismerték a császár hatalmát,⁵⁰¹ az uralkodó helytartói azonban visszaélnék jogaikkal, és önkényeskedésükkel felrúgják az eredeti megállapodást.

A kantonok lakói nem hajlandók tovább tűrni az önkényuralmat:

„Határa van a zsarnokságnak is.
Ha jogra nem talál az elnyomott
És terhe túrhetetlen – fölfelé nyúl,
Merészen bízva, föl, az ég felé
S a földre hozza le örök jogát -
Ott függ az fent, s el nem rabolható
és sérthetetlen, mint a csillagok.”⁵⁰²

Ezekben a sorokban megjelenik a zsarnoksággal szembeni ellenállás jogának témája, amely a 18. század egyik központi kérdése volt, és amelyre a francia forradalom is hivatkozott. Az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* (1789) az ember természetes és elévülhetetlen jogai közé sorolta - a szabadság, a tulajdon, és a biztonság mellett - az *elnyomással szemben való ellenállás* (résistance à l'oppression) jogát.⁵⁰³

⁵⁰⁰ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 398.

„...es ist/Ein uralt Bündnis nur von Väterzeit,/Das wir erneuern!” <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/tell/tell22.html>

⁵⁰¹ Hajlandók tehát elfogadni a császár uralmát, hiszen – ahogy fogalmaznak:

„Fő nélkül szabad ember sem élhet,/Szüksége van egy legfelsőbb bíróra,/Ki jogot oszt viszálykodók között.” („Denn herrenlos ist auch der Freiste nicht./Ein Oberhaupt muss sein, ein höchster Richter,/Wo man das Recht mag schöpfen in dem Streit”) Valamint azt is kijelentik: „Fejedelemnek térdünk nem hajolt meg,/A császár oltalmát magunk kívántuk.” („Nicht unter Fürsten bogen wir das Knie./Freiwillig wählten wir den Schirm der Kaiser.”)

Ld.: F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 400., <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/tell/tell22a.html>

⁵⁰² F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 402.

„Nein, eine Grenze hat Tyrannenmacht,/Wenn der Gedrückte nirgends Recht kann finden,/Wenn unerträglich wird die Last – greift er/Hinauf getrosten Mutes in den Himmel,/Und holt herunter seine ew'gen Rechte,/Die droben hangen unveräusserlich/Und unzerbrechlich wie die Sterne selbst-” <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/tell/tell22a.html>

⁵⁰³ <https://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm>, Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789, <https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>

A korszak nagy gondolkodói is foglalkoztak a témával. Így többek között Locke, aki a 17. században az *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról* című művében úgy fogalmazott, hogy „a jól berendezett államban – amely saját alapján áll, és saját természetének megfelelően működik, vagyis a közösség védelméért tesz mindent - csak *egy legfőbb hatalom* lehet, a *törvényhozó*, amelynek az összes többi alá van és alá kell, hogy legyen rendelve, mindazáltal a törvényhozó hatalom csupán bizalmon alapuló hatalom, amelynek bizonyos célokat kell követnie, és ezért *az emberek kezében* még mindig megmarad *az a legfőbb hatalom*, hogy elmozdítsák vagy megváltoztassák a törvényhozó szervet, ha úgy találják, hogy a törvényhozó szerv a beléje vetett bizalommal ellentétesen cselekszik.”⁵⁰⁴ Locke szerint a *közösség örökre megtartja azt a legfőbb hatalmat*, hogy megvédje szabadságát és tulajdonát, akár a törvényhozóval szemben is. Ha az állampolgárt elfogadhatatlan helyzetbe hozzák, „szolgáskorba” akarják taszítani, „akkor mindig joguk lesz megvédeni azt, amiről nem szabad lemondaniuk, és megszabadulni azoktól, akik megszegik az önvédelem alapvető, szent és megváltoztathatatlan törvényét, amelynek kedvéért a társulásra léptek.”⁵⁰⁵ Amellett, hogy Locke leszögezi, hogy ebben a tekintetben *mindig a közösség a legfőbb hatalom*, hozzáteszi, hogy az emberek hatalomgyakorlásának ezen formájára csak a kormány feloszlása esetén van lehetőség.

Grotius szerint is meghatározott esetekben lehetőség van a hatalom elleni lázadásra, ellenállásra. Uralkodói szerződésszegés, illetve a természetjog megsértése (elsődlegesen a hatalom jogtalan megszerzése) esetén érvényesíthető az ellenállás joga.⁵⁰⁶

Immanuel Kant azonban nem pártolta a forradalmat, a hatalommal szembeni erőszakos fellépést. Szerinte az állam vezetőjével szemben nincs helye a *jogszerű ellenállásnak*, nem lehet jogos a *felkelés*, a *lázas*, valamint senkinek nem lehet joga *kezet emelni* az uralkodóra, arra hivatkozva, hogy az visszaél hatalmával. Kant szerint „a legfőbb törvényhozással való szembeszegülést csakis törvényellenesnek, sőt az egész törvényes berendezkedést megsemmisítőnek tudjuk elgondolni.”⁵⁰⁷ Az erre való felhatalmazáshoz ugyanis szükség lenne

⁵⁰⁴ John Locke: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*, ford.: Endreffy Zoltán, Gondolat kiadó, Budapest, 1986 (145. old.)

⁵⁰⁵ Uo. 146.

⁵⁰⁶ Ld.: A szuverenitás történelmi értelmezési csomópontjai, Alapjogokért Központ, https://alapjogokert.hu/uploads/articles/pdf/original/01_A-szuverenit-s-t-rt-nelmi-rtelmez-si-csom-pontjai-25.pdf?version=20220316165805

⁵⁰⁷ Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikája*, Gondolat, Budapest, 1991. fordította: Berényi Gábor (425. old.) „Der Grund der Pflicht des Volks einen, selbst den für unerträglich ausgegebenen Mißbrauch der obersten Gewalt dennoch zu ertragen liegt darin: daß sein Widerstand wider die höchste Gesetzgebung selbst niemals anders als gesetzwidrig, ja als die ganze gesetzliche Verfassung zernichtend gedacht werden muß.” <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/metasitt/chap005.html>

egy olyan törvényre, amely megengedné ezt az ellenállást, „vagyis a legfőbb törvényhozás, egyik meghatározása szerint nem lenne a legfőbb, ami a népet mint alattvalót egy és ugyanazon ítéletben annak szuverénjévé tenné, aminek alattvalója...”⁵⁰⁸ Ez az ellentmondás - Kant érvelése szerint - feloldhatatlan, hiszen ha felmerül a kérdés, hogy a nép és a szuverén összeütközésében ki legyen a döntőbíró, ezt a funkciót a nép kívánja magához ragadni. Így, ha felmerül az államalkotmány megváltoztatásnak szükségessége, Kant szerint az csak a szuverénen keresztül, *reform* útján és semmiképpen sem *forradalmi* úton valósulhat meg.

Hans-Günther Thalheim szerint, Schiller Tell Vilmosában Kant véleményének kritikája is megjelenik. „Schiller nemcsak túllép Kant felségárulóról (Hochverräter) alkotott elképzelésén, hanem tudatosan tagadja ennek a felfogásnak az érvényességét forradalmi hőseivel szemben, és egyenesen bírálja a zsarnokgyilkos általános elítélését a Parricida jelenetben.”⁵⁰⁹ Thalheim az ötödik felvonás második jelenetére utal, amelyben Schiller – Tell szavain keresztül - szembeállítja Tell tettét Parricida gyilkosságával, aki önös érdekektől vezérelve, meggyilkolta nagybátyját, a császárt, aki megtagadta tőle örökségét:

„A becsvágy véres bűnét s az apa/Jogos önvédelmét említéd együtt?/Gyermekeidet védted tán te is?/A tűzhely szentségét? A tieidtől/A szörnyűséget háritottad el? (...) Én megbosszultam a természetet,/Te meggyaláztad – hozzád nincs közöm -/Te öltél, én azt védtem, ami szent.”⁵¹⁰

Schiller mindent megtesz, hogy Tell „nemes egyszerűségét és romlatlan férfiúi méltóságát”⁵¹¹ illetően ne maradjanak bennünk kétségek, és bebizonyítsa, hogy a két férfi tette nem összehasonlítható.

„Kant a zsarnokgyilkosságot és a népfelkelést alapvetően elutasítók nevében beszél, Schiller pedig mindkettőt elfogadhatónak tartja, ha azok valóban önzetlen módon a nemzet érdekeit szolgálják, az emberi jogok megvalósításával.”⁵¹² Thalheim hozzáteszi, hogy Schiller Parricida

⁵⁰⁸ Uo. 425-426.

„...die oberste Gesetzgebung enthielte eine Bestimmung in sich, nicht die oberste zu sein und das Volk als Unterthan in einem und demselben Urtheile zum Souverän über den zu machen, dem es unterthänig ist...” (uo.)

⁵⁰⁹ „Schiller geht also nicht nur über Kants Hochverräter-Konzeption hinaus, sondern er bestreitet bewußt die Gültigkeit jener Konzeption für seine revolutionären Helden und kritisiert die allgemeine Verurteilung des Tyrannenmörders in der Parricidaszene direkt.” Hans-Günther Thalheim, “Notwendigkeit und Rechtlichkeit der Selbsthilfe in Schiller’s Wilhelm Tell,” Goethe: Neue Folge des Jahrbuchs der Goethe-Gesellschaft, Hermann Böhlau Nachf./Weimar, 1956, (234.old.)

⁵¹⁰ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 466.

„Darfst du der Ehrsucht blut'ge Schuld vermengen/Mit der gerechten Notwehr eines Vaters?/Hast du der Kinder liebes Haupt verteidigt?/Des Herdes Heiligtum beschützt? das Schrecklichste,/Das Letzte von den Deinen abgewehrt?/(...) Gerächt/Hab ich die heilige Natur, die du/Geschändet – Nichts teil' ich mit dir -Gemordet/Hast du, ich hab mein Teuerstes verteidigt.” <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/tell/tell52.html>

⁵¹¹ R. Safranski id. mű 509.

⁵¹² „Kant spricht für die, die den Tyrannenmord und den Volksaufstand prinzipiell ablehnen; Schiller bejaht beide, wenn sie in selbstloser Weise wirklich dem Interesse der Nation bei der Verwirklichung der Menschenrechte dienen.” Ld: Hans-Günther Thalheim id. mű 235.

és Tell vitájával folytatja Kant „szigorú etikájának kritikáját”, amelyről - évekkel korábban - *A kellemről és a méltóságról* című művében írt.⁵¹³ Szerinte Schiller a következőképpen szemléleti a különbséget a két szereplő között: Parricida „tisztátalan hajlamokkal bitorolja az erény nevet”, míg Tell esetében kötelesség és hajlam együtt áll, és „önzetlen indulatból”⁵¹⁴ cselekszik.⁵¹⁵ Habár Thalheim felvetése figyelemreméltó, azonban hozzá kell tennünk, hogy Schiller szerint - hajlam és kötelezettség viszonyában - az embernek nemcsak lehet, de *össze is kell kapcsolnia örömet és kötelességet*, tehát örömmel kell annak engedelmeskednie. Tell személyiségében megőrzött „háborítatlan belső harmónia”⁵¹⁶ – amelyre Martini utal elemzésében - azonban a darab végére mindenképpen megkérdőjelezhető. Az utolsó jelenetben tanúsított némasága (miközben a többiek „hangos ujjongással” fogadják) pedig mégiscsak arra utal, hogy habár a szövetségesek szemében ő a megmentő hős, saját maga számára azonban tettének áldozata.⁵¹⁷

A politikus és a harcos

Georg-Michael Schulz Tell Vilmosról szóló tanulmányában felhívja figyelmünket arra, hogy Schiller különbséget tesz drámájában a cselekvések embere, valamint a politikát irányítók, szervezők között. Ezzel pedig mintegy szembeállítja a politikus és a harcos alakját.⁵¹⁸ Ez a differenciálás Kantnál is megjelenik; ő a harcosnak ad prioritást. Ahogy *Az ítélőerő kritikájának* 28. paragrafusában (A természetről, mint hatalomról) írja Kant: "Vitakozzanak ezért bármennyit is arról, hogy az államférfi vagy a hadvezér érdemel-e kitüntetőbb tiszteletet, az

⁵¹³ „A kanti morálfilozófiában a kötelesség eszméje olyan keménységgel van előadva, hogy a gráciák mind visszariadnak tőle, egy gyöngé értelem pedig könnyen kísértésbe eshet, hogy sötét és szerzetesi aszkézis útján keresse a morális tökéletességet.” „In Kantischen Moralphilosophie ist die Idee der Pflicht mit einer Härte vorgetragen, die alle Grazien davon zurückschreckt und einen schwachen Verstand leicht versuchen könnte, auf dem Wege einer finstern und mönchischen Asketik die moralische Vollkommenheit zu suchen.” Ld.: F. Schiller: *A kellemről és a méltóságról*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 103. és SW V. 465.

⁵¹⁴ Thalheim itt Schiller: *A kellemről és a méltóságról* című írásának egyik gondolatára utal, amely a kanti etika kritikájához kapcsolódik: „Azért, mert gyakran nagyon tisztátalan hajlamok bitorolják az erény nevet, muszáj volt-e gyanússá tenni a legnemesebb szív legönzetlenebb indulatát is?” („Weil oft sehr unreine Neigungen den Namen der Tugend usurpieren, mußte darum auch der uneigennützig Affekt in der edelsten Brust verdächtig gemacht werden?”) Ld.: F. Schiller: *Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 104. és SW V. 466.*

⁵¹⁵ Hans-Günther Thalheim id. mű 235.

⁵¹⁶ Martini szerint „Tell megőrizte a háborítatlan belső harmóniát és szabadságot, amely (...) az esztétikai karakterhez tartozik”. „...Tell jene Unverstörtheit der inneren Harmonie und Freiheit bewahrt hat, die (...) dem ästhetischen Charakter zugehört.” Ld.: Fritz Martini: *Wilhelm Tell, der ästhetische Staat und der ästhetische Mensch*, In: Schiller, *Zur Theorie und Praxis der Dramen*, Herausgegeben von Klaus L. Berghahn und Reinhold Grimm, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1972. (404. old.) és Georg-Michael Schulz: *Wilhelm Tell*. Schauspiel (1804). In: Matthias Luserke-Jaqui (Hrsg.): *Schiller-Handbuch, Leben – Werk – Wirkung id. mű 232.*

⁵¹⁷ Ld.: Georg-Michael Schulz: *Wilhelm Tell*. Schauspiel (1804). In: M. Luserke-Jaqui (Hrsg.) id. mű 232.

⁵¹⁸ Uo. 219.

esztétikai ítélet az utóbbi javára dönt.⁵¹⁹ Kant szerint az olyan ember, aki nem riad meg a veszedelemtől, aki *teljes megfontoltsággal* tevékenykedik, akiben nincs félelem, a legnagyobb elismerésre méltó lehet még a „vadak szemében” is. A *harcos* irányában tanúsított tisztelet a legcivilizáltabb társadalomban is megmarad, ehhez azonban további elvárásokat is támasztanak az emberek: a *harcos* legyen birtokában a *béke minden erényének*, tanúsítson részvétet és gyengédséget, és mutasson törődést saját személyével kapcsolatban is; mert ezzel bizonyosodhatunk meg arról, hogy „elméjét a veszély nem képes legyőzni”.⁵²⁰

Schulz szerint Schiller itt Kant oldalán áll, „ezzel lehetővé téve, hogy Tell cselekedete a svájciak önfelszabadításának döntő lendületévé váljon.”⁵²¹ Safranski pedig úgy fogalmaz, hogy „végeredményben tehát nem annyira az összeesküvők politikája és startégiája bizonyult eredményesnek, hanem inkább Tell antipolitikus önbíráskodása.”⁵²² Tell kezdetben a természettel harmóniában élő ember megtestesítője, aki nem kíván részt venni a közügyekben. Nem politikus alkat, sokkal inkább a tettek embere, akiben korábban „nem fért el (...) gyilkos gondolat.”⁵²³ Kezdetben az összeesküvőktől még távol maradó Tell gyilkosságával kapcsolatban maga Schiller így írt 1803. december 5-én Ifflandnak címzett levelében: „az övé személyes ügy, és így is marad, amíg a befejezésben összekapcsolódik a közügyekkel.”⁵²⁴ Tehát a drámában végül nem egy „véres” forradalomnak köszönhetően valósulhat meg az összeesküvők célja („Testvérek népe, egy nemzet leszünk...”⁵²⁵), amelyre a darab elején esküt tesznek, hanem egy személyes érzés motiválta, egyéni tett által. Ez erősíti azt az feltételezést, hogy Schiller – történelmi tapasztalatai alapján - kiábrándult a forradalomból és abból, hogy ennek útján érhető el a valódi szabadság.

⁵¹⁹ I. Kant: Az ítélőerő kritikája id. mű 183.

„Daher mag man noch so viel in der Vergleichung des Staatsmanns mit dem Feldherrn über die Vorzüglichkeit der Achtung, die einer vor dem andern verdient, streiten; das ästhetische Urteil entscheidet für den letztern.” (Immanuel Kant: Kritik der Urteilkraft, § 28 Von der Natur als einer Macht)

www.projekt-gutenberg.org/kant/kuk/kukp281.html

⁵²⁰ Uo. 183.

„...daran die Unbezwinglichkeit seines Gemüts durch Gefahr erkannt wird.” (uo.)

⁵²¹ M. Luserke-Jaqui (Hrsg.): Schiller-Handbuch, Leben – Werk – Wirkung id. mű 219.

„...indem er Tells Tat zum entscheidenden Impuls für die Selbstbefreiung der Schweizer werden lässt.”

⁵²² R. Safranski id. mű 508.

⁵²³ Tell Gesslerhez intézett szavaiban hangot ad a benne végbemenő változásnak: „...te békéből felriasztva engem.../...hozzászoktattál a szörnyűséghez.” (F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 445.)

„Du hast aus meinem Frieden mich heraus/Geschreckt... Zum Ungeheuren hast du mich gewöhnt.”www.projekt-gutenberg.org/schiller/tell/tell43.html

⁵²⁴ „...steht der Tell selbst ziemlich für sich in dem Stück, seine Sache ist eine Privatsache, und bleibt es, bis sie am Schluß mit der öffentlichen Sache zusammengreift.” www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-august-iffland/schiller-an-august-iffland-5-dezember-1803/

⁵²⁵ F. Schiller: Összes drámái II. id. mű 407.

„Wir wollen sein ein einzig Volk von Brüdern” www.projekt-gutenberg.org/schiller/tell/tell22a.html

Egyetérthetünk Ferdinand Piedmonttal, aki szerint Tell Vilmos drámája „Schiller politikai hitvallásának kifejeződése, amely szerint a társadalmi változás nem a tömegek véres forradalmával, hanem az egyén felelősségteljes cselekvésre nevelésével tűnik lehetségesnek.”⁵²⁶ Így jutunk vissza Schiller a *Levelek az ember esztétikai neveléséről* című írásában megfogalmazott gondolatához; mely szerint a „politikai probléma tapasztalati megoldása céljából az esztétikai problémán keresztül kell vennünk utunkat, mert a szabadsághoz a szépségen keresztül jutunk el.”⁵²⁷. Így cserélhető ki rombolás nélkül a „forgásban lévő fogaskerék”; és nyilvánulhat meg a külvilágban is a szabadság.

Talán a *Tell Vilmos* drámában érzékelhető leginkább Schiller filozófus és a költő énjének összefonódása. Az elméleti művekben megjelenő gondolatok átszövik a történetet, és mintegy megelevenednek a drámában. A darab diadalútja az 1804-es márciusi weimari premierrel kezdődött⁵²⁸, majd a berlini bemutatóval folytatódott.

Magyarországon a *Tell Vilmost* először német nyelven, 1814-ben láthatta a közönség. A forradalom évében, 1848 novemberében mutatták be először magyarul a Nemzeti Színházban, Gondol Dániel fordításában. Huszonegy előadás erejéig tartotta repertoáron a színház. 1930-ban jelent meg a darab Várad Antal átültetésében. Harsányi Zsolt fordítását 1940-ben adták elő a Margitszigeti Színpadon, majd a Nemzeti Színházban. 1952-ben készült el Vas István fordítása, ezt a verziót először 1954-ben láthatta a közönség színpadon.⁵²⁹

⁵²⁶ „...ist Ausdruck von Schillers politischem Credo, dem nicht durch blutige Revolution der Massen, sondern durch die Erziehung des Einzelnen zu verantwortlichem Handeln gesellschaftliche Veränderung möglich erscheint.”

Ferdinand Piedmont: “Reißt die Mauern ein!” Schillers “Wilhelm Tell” auf der Bühne im Jahr der “deutschen Revolution” 1989. *German Studies Review*, 18(2), 213–221., 1995. (214. old.) <https://www.jstor.org/stable/1431829?seq=1>

⁵²⁷ F. Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 158-159. „...daß man, um jenes politische Problem in der Erfahrung zu lösen, durch das ästhetische den Weg nehmen muß, weil es die Schönheit ist, durch welche man zu der Freiheit wandert.” SW V. 573.

⁵²⁸ Hegel is utal a *Tell Vilmos* weimari bemutatójára egyik művészetfilozófiai tanulmányában, amelyben azt vizsgálta, hogy vajon a költőnek objektíven, a történeti hűségnek megfelelően, vagy pedig a szubjektivitást követve, a kor és nép műveltségi szintjéhez igazítva kell-e ábrázolnia művének tárgyát. Hegel szerint a költői mű tárgyának ábrázolásakor előfordulhat, hogy az ábrázolás ugyan objektív, de a „szubjektum az objektivitásban nem ismer rá a saját szubjektivitására” és hiányoljuk a szubjektívet. A *Tell Vilmos* weimari bemutatóján is ez történt szerinte, amikor a svájci nézőkben hiányérzet maradt, és elégedetlenek voltak a darabbal. Hegel ahhoz hasonlítja ezt a helyzetet, amikor a költő úgy jeleníti meg a szerelmet művében, hogy abban olvasóként nem ismerjük fel saját érzelmeinket; illetve ez történik akkor is, ha valaki olvasmányélményei alapján képzelet el ezt az érzést, és úgy véli, „mindaddig nem lesz szerelmes, amíg nem érez így és így, az ábrázolásnak megfelelően.” Ld.: G. W. F. Hegel: *Előadások a művészet filozófiájáról* id. mű 164-165.

⁵²⁹ Forrás: Bayer József id. mű 108.; F. Schiller: *Összes drámái* II, id. mű 535.; Dániel A. id. mű 313.

X. A színház – schilleri értelemben vett - morális szerepe napjainkban

Az utolsó fejezetben, kapcsolódva a dolgozat egyik kezdő fejezetéhez, szeretném megvizsgálni, hogy napjainkban mennyire tölti be, - egyáltalán betöltheti-e - a színház azt a morális feladatát, amelyet Schiller szánt neki több mint két évszázaddal ezelőtt; és hogyan vélekednek erről ma a művészetfilozófiával és színházzal foglalkozó szakemberek.

A közönség elvárásai ma már nyilvánvalóan mások, mint Schiller idején. Theodore Ziolkowski: *Scandal on stage: European theater as moral trial* című könyvében - melyben az európai színház elmúlt 200 évének „botrányos” előadásain keresztül vizsgálja meg a színház, mint morális intézmény funkcióját – felteszi a kérdést, hogy ma, amikor Európában és Amerikában is ennyire sokrétű a közönség, és „ha már nincsenek közös „morális” elvárások, reménykedhet-e a színház abban, hogy megkérdőjelezheti vagy megváltoztathatja azokat?”⁵³⁰ Arra a lehangoló következtetésre jut, hogy mára „Schiller nagy felfogása - amely a tizennyolcadik század végén alakult ki, válaszul egy sajátos történelmi helyzetre, és maradt fenn explicit vagy implicit módon a nyugati kultúra 200 éve során - egy régimódi történelmi elképzeléssé hervadt, amelyből hiányzik az érvényesség és a időszerűség.”⁵³¹ Valóban kérdéses - ahogy Ziolkowski is utal rá tanulmányában -, hogy mennyire „provokálhat” morálisan egy színpadi előadás, ha a közönség már hozzáedződött a provokációhoz és a mindennapos botrányokhoz.

Ha a nézők nagy része „morális intézményként” is tekint a színházra, mindazonáltal – vallja William Grange - senkinek sincs világos elképzelése arról, hogy milyennek is kellene lennie egy morális intézménynek a 21. században. Továbbá felmerül a kérdés, hogy a mai színháznak van-e még társadalompolitikai relevanciája a globális média uralta világban.⁵³²

Andreas Gürtler és Angela M. C. Wendt szerint Schiller tanulmányát már „kortársai (is) csekély lelkesedéssel fogadták. A későbbi fogadtatásban sem volt túl sok elismerés az író számára...”⁵³³ Példaként említik, hogy Viktor von Scheffel *Der Trompeter von Säckingen* (1854) című művét

⁵³⁰ T. Ziolkowski id. mű (location 3416)

„And if there are no longer any shared „moral” expectations, can the theater hope to challenge or change them?”

⁵³¹ Uo.

„...Schiller's grand conception, which arose in response to a specific historical situation in the late eighteenth century and survived, explicitly or implicitly, through 200 years of Western culture, has itself been deflated into a quaint historical notion lacking validity and urgency.”

⁵³² William Grange: *Historical Dictionary of German Theater*, Rowman & Littlefield, 2015. (28.old.)

⁵³³ Andreas Gürtler and Angela M. C. Wendt: *Höllische Paradiese. Moralisches(?) Theater bei Friedrich Schiller und Dea Loher*; Monatshefte, Vol. 99, No. 3, 2007. 346-359, Published by: University of Wisconsin Press, (346.old.,) <https://www.jstor.org/stable/30154380>

„Der Text wurde von Schillers Zeitgenossen mit wenig Begeisterung aufgenommen. In der späteren Rezeption war ebenfalls nicht allzu große Anerkennung für den Autor...”

követően, Nietzsche „Säckingen morális trombitásaként” („Moral-Trompeter von Säkingen”) aposztrofálta Schillert.⁵³⁴

A szerzőpáros szerint teljesen más elvárások jelennek meg ma a kortárs színházzal, mint intézménnyel és a drámaírókkal szemben, mint Schiller idején. „Schiller a színházzal kapcsolatos mannheim-i írásában egy olyan morál megfogalmazását szorgalmazza, amelyhez a közönség elfogadása szükséges, és amelynek a társadalmat és a hatalmat támogató funkciója is van.”⁵³⁵ Ez azonban - a szerzők szerint – ma már másképp van. „Egyrészt már nincs meg a 18. században, a polgárság megalakulásakor uralkodó optimizmus szelleme, amelynek szócsöveként szolgált a színház. (...) Másrészt a színház most versenyben van más médiumokkal, mindenekelőtt a filmmel.”⁵³⁶

Dürrenmatt is utal *Das Theater als moralische Anstalt heute* című tanulmányában arra, hogy kétszáz évvel ezelőtt, egészen más volt a helyzet, amikor a drámai művészet egyetlen közvetítő médiuma a színház volt. Tanulmányában kifejti továbbá, hogy a világban bekövetkező változások következtében - a kormányok és uralkodók „intézményesen legitimált és működő apparátusokká, államokká váltak, amelyek nincsenek alávetve az erkölcsnek, hanem sokkal inkább azoknak a törvényeknek, amelyekkel létrehozták őket...”⁵³⁷ Más médiumokkal szemben jelentőségét veszítette a színház, így a „Schiller által elképzelt társadalmi szerződés – miszerint az állam anyagi támogatást nyújt a színháznak, a színház államnak adott morális-

⁵³⁴ Hozzá kell tennünk, hogy Bertolt Brecht később úgy vélekedett, hogy amikor Schiller a színházzal szemben megfogalmazta morális követeléseit, fel sem merült benne, hogy a színpadról moralizálva, kiűzheti a közönséget a színházból. Brecht szerint: „Az ő (Schiller) korában a közönségnek nem volt kifogása a moralizálás ellen. Friedrich Nietzsche csak később sértette meg Säckingen erkölcsi trombitásaként. Nietzsche számára az erkölcs iránti aggodalom lehangoló dolognak tűnt; Schiller számára teljesen örömtelnek.” „Zu seiner Zeit hatte das Publikum nichts gegen das Moralisieren einzuwenden. Erst später beschimpfte ihn Friedrich Nietzsche als den Moraltrumpeter von Säkingen. Nietzsche schien die Beschäftigung mit Moral eine trübselige Angelegenheit, Schiller erblickte darin eine durchaus vergnügliche.” Forrás: Bertolt Brecht: Schriften, Ist das epische Theater etwa eine „moralische Anstalt“?, Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, Berlin 1977. (157. old.)

⁵³⁵ A. Gürtler - A. M. C. Wendt id. mű 352.

„Schiller fordert in seiner Mannheimer *Schaubühnen*-Rede vom Theater, eine für den Zuschauer zustimmungspflichtige Moral zu formulieren, die obendrein eine gesellschafts- bzw. herrschaftsstützende Funktion ausübt.”

⁵³⁶ U.o. „Es herrscht zum einen nicht mehr die Aufbruchstimmung wie im 18. Jahrhundert zur Zeit der Konstituierung des Bürgertums, dem das Theater als Sprachrohr diente. (...) Zum anderen steht das Theater heute in Konkurrenz zu anderen Medien, allen voran dem Film.”

⁵³⁷ „...institutionell legitimierte und funktionierende Apparate geworden, Staaten, keiner Moral, sondern Gesetzen unterworfen, durch die sie konstituiert wurden...”

Friedrich, Dürrenmatt (Hrsg. von Daniel Keel): *Das Dürrenmatt Lesebuch - Das Theater als moralische Anstalt heute*, 1991, Diogenes Verlag, Zürich, (261. old.)

etikai-politikai támogatásáért cserébe – már nem érvényes, mert az állam már nem foglalkozik a színházzal.”⁵³⁸

Rolf Hochhuth drámaíró szerint azonban nem vált idejétmúlttá Schiller tanulmánya, csak azért, mert több mint kétszáz éves. Amit elavultnak kell tekinteni tézisei közül az a következő: „Az emberek egy különleges osztályának oka van arra, hogy az összes többinél hálásabb legyen a színháznak. A világ nagyjai csak itt hallják, amit ritkán vagy sohasem hallanak: az igazságot; itt látják, amit ritkán vagy sohasem látnak: az embert.”⁵³⁹ Ez változott meg Schiller idejéhez képest, hiszen ma már nem láthatjuk a „nagyokat” a színházban - Hochhuth szerint.⁵⁴⁰

Dea Loher író, színpadi szerző napjainkban is meg van győződve a színház schilleri értelemben vett morális feladatáról. Egy interjúban Loher így fogalmazott a tétrum feladatáról: „Ha a saját és a kollektív állítólagos tehetetlenség miatti szégyen hirtelen az etikus - vagy a schilleri értelemben vett morális - cselekvés felelősségének felismerésébe csap át, akkor a színház megszabadulhat a moralizálástól, és szabaddá válhat az erkölcs számára. A színház mint morális intézmény. Igen. Feltétlenül. Mi más?”⁵⁴¹ Dea Loher „releváns, élő társadalmi fórumként” („ein relevantes lebendiges soziales Forum”) szeretne a színházra tekinteni, ahová „a nagy kérdéseket” vissza lehet hozni, a tragédia fő témáira fókuszálva; mint az erőszak, bűntudat, árulás és szabadság.⁵⁴²

⁵³⁸ T. Ziolkowski id. mű (location 3412)

„The social contract that Schiller envisaged - that the State maintain the theater financially in return for the theater's moral-ethical-political support for the State - is no longer valid because the State no longer pays any attention to the theater.”

⁵³⁹ ford.: Papp Zoltán, (F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 18.)

⁵⁴⁰ Hochhuth hozzáteszi, hogy ez azért van, „mert a premierok mutathatnak valami meglepően újat, esetleg sértőt, kortársat: És az ember nem akarja, hogy megvédőlják azzal, hogy oda jár.” Rolf Hochhuth: *Die Geburt der Tragödie aus dem Krieg*, Schurkamp Verlag, Frankfurt am Main 2001. (54. old.) „Denn Ur-Aufführungen könnten ja überraschend Neues zeigen, womöglich Anstößiges, Heutiges: Und da möchte man sich doch nicht nachsagen lassen, hingegangen zu sein.”

⁵⁴¹ „Wenn aber sozusagen die Scham über die eigene und kollektive vorgebliche Hilflosigkeit umschlägt in das Anerkennen einer Verpflichtung zum ethischen - oder im Schillerschen Sinn moralischen - Handeln, dann könnte sich das Theater des Moralisierens entledigen und wäre frei für Moral. Als das Theater als moralische Anstalt. Ja. Unbedingt. Was sonst?”

A. Gürtler - A. M. C. Wendt id. mű (346.) hivatkozik „*Warum die Finnen trinken. Kekke Schmidt im Gespräch mit Dea Loher*” (in Groß and Khuon. *Dea Loher und das Schauspiel Hannover*, 114.) c. írásra.

⁵⁴² A. Gürtler - A. M. C. Wendt id. mű 354.

(A tanulmány „Nicht Harmonisierung, sondern Dissonanz”, Juliane Kuhn im Gespräch mit Dea Loher. In: Jens Groß/Ulrich Khuon (Hg.): *Dea Loher und das Schauspiel Hannover*, Niedersächsisches Staatstheater Hannover 1998. cikke hivatkozik.)

A morális intézmény kritériumai

Érdeemes még egyszer összefoglalnunk, hogy Schiller szerint milyen szempontok mentén válhat a színház morális intézménnyé.

A színház egyik szerepe akkor válik hangsúlyossá, ha a külső jogi környezet elviselhetetlenné válik. Ilyenkor a színház lehet az a közeg, amely átveszi a *bíró szerepét*. Ahogy Schiller fogalmaz: a teátrum feladata lesz, hogy „átvegye a kardot és a mérleget”, és „büntet ezernyi vétket, melyeket amaz büntetlenül megtűr; és pártfogol ezernyi erényt, melyekről amaz hallgat.”⁵⁴³ Schiller hisz abban, hogy a színház hatása – a színpadi ábrázolás erőteljes befolyásának köszönhetően - a törvénykezésnél és a morálnál is időtállóbb és mélyrehatóbb lehet.

A másik fontos feladata a színházi intézménynek, hogy *erkölcsi példákat* állítson elénk, hiszen tükrében „szeretni valóan jelenik meg az erény”, és elrettentően, „rútul festenek félelmetes tükrében a bűnök.” Ugyanakkor a színház a balgaság elé is tükröt tart, leleplezve és megszégyenítve „jótékony gúnnyal a balgaság ezerféle formáját.” Míg a szomorújáték célját a „nézők megindításával és elborzasztásával” éri el, addig a vígjáték „tréfával és szatírával” viszi véghez feladatát.⁵⁴⁴

A színpad harmadik fontos célja, hogy a *gyakorlati bölcsesség iskolája* legyen. Megismertet bennünket az emberekkel és emberi jellemekkel, és „biztos kulcsot ad az emberi lélek legtitkosabb ajtóihoz.”⁵⁴⁵ Ennek az ismeretnek a birtokában pedig a színházon kívül, a mindennapi életünkre is hatást gyakorolhatunk.⁵⁴⁶

A színház továbbá *felkészít életünk sorsfordulóira*, és megtanít elviselni azokat. Ezt a színházban tapasztaltak, a „mesterséges módon” előállított helyzetek valódi átélésével érhetjük el. Az illúzió és a valóság itt összeér, hiszen „itt különösen erős a színházban átéltek direkt hasznosíthatóságának tétele”.⁵⁴⁷ Schiller kortársa, Sulzer - *Allgemeine Theorie der schönen*

⁵⁴³ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 14.

„...tausend Laster, die jene ungestraft duldet, straft sie; tausend Tugenden, wovon jene schweigt, werden von der Bühne empfohlen.” SW V. 824.

⁵⁴⁴ Ld: uo. 15-16.

⁵⁴⁵ Uo. 16.

„...ein unfehlbarer Schlüssel zu den geheimsten Zugängen der menschlichen Seele” (SW V. 826.)

⁵⁴⁶ Erika Fischer-Lichte szerint Schiller (és Brecht is) „...cselekvésmentes térnek tekintették a színházat, hisz a nézőnek nem az előadásba, hanem a színházon kívüli társadalmi és politikai viszonyokba kellett beleavatkoznia. Az előadásnak olyan képeket kellett mutatnia a nézőnek, amelyek felrázták, és arra készítették (illetve rávezették), hogy reflektáljon a politikai és társadalmi állapotokra, majd ennek hatására a társadalmi és politikai valóságban (is) cselekedjen.” Erika Fischer-Lichte: A performativitás esztétikája, Balassi Kiadó, Budapest, 2009. ford.: Kiss Gabriella (236. old.)

⁵⁴⁷ http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/index93f1.html?option=com_tanelem&id_tanelem=885&tip=0

Künste című művében – úgy vélekedett: „bizonyos, hogy az ember semmilyen körülmények között sem képes olyan élénk benyomásokra és érzésekre, mint a nyilvános színjáték nézőjeként. (...) A világon semmi sincs magával ragadóbb és erősebb hatással, mint azok az érzések, amelyeket az emberek tömegesen és egyszerre észlelnek.”⁵⁴⁸ Ennek a „szenvedélyes állapotnak” az előidézése, és az „általános és ellenállhatatlan vágy az új és rendkívüli iránt”⁵⁴⁹ hozta létre a színház intézményét, ahogy - Sulzer művére hivatkozva - Schiller tanulmányában is olvashatjuk.

A színháznak továbbá az „*értelem egész felvilágosításában*” is fontos szerepe van. Az emberségesség és vallások iránti tolerancia területén közvetítő szerepet tölt be, a „nevelés tévedéseinek”, valamint a babonák felszámolásában is jelentős feladata van Schiller szerint.

A színház ítélőszéke

Schiller tehát hisz abban, hogy „a színház bíraskodása ott kezdődik, ahol a világi törvények hatálya véget ér”⁵⁵⁰, ha az igazságszolgáltatás nem tudja betölteni feladatát, „akkor a színház átveszi a kardot és a mérleget, s rettentő ítélőszék elé kényszeríti a bűnöket.”⁵⁵¹

Ahogy korábban említettük, a színház, mint az igazságszolgáltatás letéteményese, nem csak Schillernél jelenik meg a 18. század végén. Mercier *Du théâtre ou Nouvel Essai sur l'art dramatique* (1773) című írásában a színházat „legfelsőbb bíróságnak” („der oberste Gerichtshof”)⁵⁵² nevezi, Lessing pedig a „törvények kiegészítésének” („Supplement der Gesetze”).⁵⁵³

⁵⁴⁸ forrás: E. Fischer-Lichte: A performativitás esztétikája id. mű 265.

⁵⁴⁹ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 12. „Ein allgemeiner, unwiderstehlicher Hang nach dem Neuen und Außerordentlichen...” SW V. 821.

⁵⁵⁰ Schiller egyértelműen szembemegy itt a platóni felfogással, aki a *Törvényekben* (a zenével kapcsolatos nézeteinek kifejtése során) úgy fogalmaz, hogy: „a műzsaiatlan törvénytelenések kezdeményezői a költők lettek, akiknek megvolt ugyan a természetes költői tehetségük, de tudatlanok voltak azt illetően, hogy mi a jogos és törvényes a Múzsák birodalmában...” (Platón: *Törvények*, Atlantisz 2008. Budapest, Kövendi Dénes fordítását átdolgozta: Bolonyai Gábor, 124. old.) Schiller azonban, Platónnal ellentétben, nem a törvénytelenések helyszínét látja a színházban, sokkal inkább úgy gondolja, „megerősödnek a törvények és a vallás azáltal, ha szövetségre lépnek a színházzal...” (F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 13., SW. V. 822.)

⁵⁵¹ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 14. „...übernimmt die Schaubühne Schwert und Waage und reißt die Laster vor einen schrecklichen Richterstuhl.” SW V. 823.

⁵⁵² Ld. Louis-Sébastien Mercier - Heinrich Leopold Wagner: *Neuer Versuch über die Schauspielkunst*, Verlag Lambert Schneider, Heidelberg, 1967. (81. old.)

⁵⁵³ Ld.: Lessings Werke IV. id. mű 40.

Az emberiség történelme során sokszor felmerült már a kérdés: meddig képes a közösség elfogadottságát nélkülöző jogrendszer elnyomni az etikai követelményeket?⁵⁵⁴ A történelem viharos korszakaiban számos alkalommal felmerülhetett ez a kérdés, különösen az elmúlt évszázadban.

Lengyel György *Színház és diktatúra a 20. században* című tanulmánykötetének bevezetőjében úgy fogalmaz, hogy a múlt század „Erőszakkal teli modern világ... A 20. század során a színház számos országában gyakran évtizedeken át kénytelen volt az Óriások irodalmában játszani. Az ilyen birodalmak pedig »egyre jobban kiszolgáltatták magukat önnön struktúráiknak.« Az ilyen, Óriások vezérelte államokban az igazság kimondása lehetetlen – az Óriások elutasítják az igazságot, éppúgy, mint a költészetet, a művészeteket.”⁵⁵⁵ Példaként említhetjük az 1956-os forradalom és szabadságharc vérbe fojtását követő időszakot, amikor kivételesen különleges helyszín lett a színház. A nézők azt keresték, hogy „a színpadon folyó játék melyik sorában vagy mozzanatában tudnak maguknak kapaszkodót találni, amelyben 1956 decemberében és 1957 első hónapjaiban az ország helyzetére és a saját megszenvedett élményeikre ismerhetnek. Keresik azokat a helyzeteket, amelyek a megélt szituációkat idézik fel, várják a túléléshez a biztatást és a reményt adó gondolatokat.”⁵⁵⁶ A Katona József Színház *Galilei* vagy a Nemzeti Színház *Bánk bán* előadását hozhatjuk fel példaként, amelyek 1957-ben egyértelmű üzenetek voltak az akkori hatalom, politikai rendszer felé; a színészek szerepeiken keresztül kimondhatták, „amit a nézőnek nem szabad, amit gondolnia sem volt szabad.”⁵⁵⁷ A „láthatatlan” kritika eljutott a közönséghez, a színházban megtörténhetett az, ami a való életben nem: a nézők - ahogy Schiller fogalmazott közel két évszázaddal korábban - „egyetlen mindent átható együttérzésben testvériesülve, újra egyetlen nemzetséggé feloldódva, elfelejtik önmagukat és a világot”,⁵⁵⁸ és tapsukkal érvényre juttatták erkölcsi meggyőződésüket az elnyomó rendszerrel szemben.

⁵⁵⁴ A történelemben és az irodalmi alkotásokban szép számmal vannak olyan példák és helyzetek, amelyeket – az egyébként általában egymáshoz oly közel álló - két normarendszer, a jogi és az erkölcsi szabályok eltérően értékelnek. Ennek egyik klasszikus példája Szophoklész *Antigoné* c. drámája, amelyben az ősi erkölcsi parancs – „a halottakat el kell temetni” törvénye - kerül szembe a hatályos joggal.

⁵⁵⁵ *Színház és diktatúra a 20. században*, szerkesztette: Lengyel György, Corvina Kiadó, Budapest, 2011. (7 old.) (Ebben az idézetben Pirandello: *A hegyek óriásai* című drámai mítoszára utal a szerző.)

⁵⁵⁶ Lengyel György: A levert forradalom utáni színházi élet kezdetei 1970-ig (In: *Színház és diktatúra a 20. században* id. mű 383.)

⁵⁵⁷ Uo. 383.

⁵⁵⁸ F. Schiller: *A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások* id. mű 21.

„...durch eine allwebende Sympathie verbrüderet, in ein Geschlecht wieder aufgelöst, ihrer selbst und der Welt vergessen...” SW V. 831.

ÖSSZEKÖZÉS

Színház és filozófia kölcsönhatása, a művészetek erkölcsökre gyakorolt hatásának vizsgálata az ókorig nyúlik vissza. Platón álláspontja jól ismert; a görög filozófus fenntartással közelített az utánzó művészetekhez, mert azok szerinte távol tartanak az ideáktól és az igazságtól: „...minden költő az erény képmásának, és minden egyébnek, amit költeményeibe foglal, csak az utánzója, az igazsággal azonban nem érintkezik...”⁵⁵⁹ Arisztotelész ezzel szemben már nem negatív felhanggal vélekedik az utánzásról⁵⁶⁰, szerinte az az *általános* megragadására képes. *Poétika* című művében úgy fogalmaz: „Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert a költészet inkább az általánosat, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el.”⁵⁶¹ Az utánzás az ember „veleszületett tulajdonsága”, amelynek révén mindig tanul valami újat. „A költészet így nem vetélytársa a filozófiának, hanem inkább rokona: mindketten a tudásvágy kielégítésére jöttek létre.”⁵⁶² Platónnal ellentétben, nem állítja, hogy a költészet az „esztelen lélekresz”-re van negatív, ingerlő hatással. „A költő feladata (tehát) olyan cselekvések és történések logikus sorba helyezése, amelyeket, ha valaki megért, akkor megfelelő érzelmi választ fog adni rájuk.”⁵⁶³ A katarzissal kapcsolatban úgy vélekedik, hogy a tragédia a részvét és félelem felkeltésével éri el szenvedélyektől való megszabadulást.

Arisztotelész tételei a felvilágosodás gondolkodóira is nagy hatással voltak. Lessing *Hamburgi dramaturgia* című művében az arisztotelészi katarziszelméletből kiindulva pontosítja a fogalmakat, és rámutat arra, hogy „a félelem az önmagunkra vonatkoztatott részvét”.⁵⁶⁴ A katarzissal, megtisztulással kapcsolatban, úgy fogalmaz, hogy az „a szenvedélyek átalakulása

⁵⁵⁹ Platón: *Állam*, (X. könyv, 601.) ford: Steiger Kornél, Atlantisz, Budapest, 2018. (492. old.)
„A mimézisnek ezzel az ősrégi felfogásával fordul szembe Schiller az esztétikai látszat sajtószerszerűségét kimutatva.” (http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/index3076.html?option=com_tanelem&id_tanelem=884&tip=0) Az esztétikai látszatot, amely minden szép művészet lényege, meg kell különböztetni az igazságtól és a valóságtól. Ez a látszat mindig az embertől származik, és az ember csak él a jogával, amikor a „saját törvényei szerint bánik vele.” Schiller hozzáteszi azt is, hogy az esztétikai látszat, amely nem akar realitást képviselni és amelyet a realitásnak sem kell képviselnie, „sohase válhat veszélyessé az erkölcsök igazságára.”
Ld.: F. Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*, (Huszonötödik levél), *Művészet- és történelemfilozófiai írások* id. mű 245-251.

⁵⁶⁰ „A mimézis fogalma Arisztotelésznél a költészetre, a zenére és a szobrászatra egyaránt vonatkozott, de *Poétikájában* a drámaköltészet kapcsán elsősorban az emberi cselekedetek és jellemek utánzásáról van szó.”
http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/index31af.html?option=com_tanelem&id_tanelem=492&tip=0

⁵⁶¹ Arisztotelész: *Poétika* (IX.), fordította: Sarkady János, <https://mek.oszk.hu/00300/00315/00315.htm>

⁵⁶² Arisztotelész: *Poétika és más költészettani írások*; ford. Ritoók Zsigmond, a kötetet szerk. és a jegyzeteket összeállította: Bolonyai Gábor, Budapest, PannonKlett, 1997. (13. old.)

⁵⁶³ Uo. 13.

⁵⁶⁴ Ld: G. E. Lessing: *Laokoón*; *Hamburgi dramaturgia* (hetvenötödik szám) id. mű. 230.

„...diese Furcht ist das auf uns selbst bezogene Mitleid.” Lessings *Werke* IV. id. mű 367.

erényes készségekké”, és ha a tragédia „a részvétünket erénnyé akarja átváltoztatni”⁵⁶⁵, meg kell, hogy tisztítson a részvét és félelem végleteitől. Lessing tehát – ezekkel a feltételekkel - a tragédia erkölcsökre gyakorolt előnyös hatása mellett száll síkra.

Ebben az időszakban Diderot is megfogalmazta véleményét a művészet morális hatásáról *A drámaköltészetéről* című művében: „Ó, mennyi jó származnék abból az emberiségre, ha a művészetek összefognának, hogy a törvénnyel versengve az erény szeretetére s a bűn gyűlöletére neveljenek!”⁵⁶⁶ Diderot szerint, a filozófus feladata, hogy felszólítsa a művészeket: „»Lángelme, el ne herdáld égadta tehetségedet!« S ha szava meghallgatásra talál, hamarosan eltűnnek majd a palotáink falát elborító buja képek, s megszűnünk szószólói lenni a bűnnek – a közizlés s a közerkölcs nagyobb hasznára.”⁵⁶⁷ A színház hosszútávú hatásával kapcsolatban pedig így vélekedik: „a hatás nem múlik el nyom nélkül, akarva-akaratlanul tovább munkál bennünk, s a gonosz ember, a színházból távozóban, kisebb hajlandóságot érez a rosszra, mintha egy szigorú, kemény szavú prédikátor olvasta volna a fejére bűneit.”⁵⁶⁸

A 18. században a művészetek és azon belül a színház hatásáról folytatott diskurzus egyik meghatározó alakja volt Schiller. Rousseau-val ellentétben egyértelműen kiállt a színház közönségre gyakorolt pozitív erkölcsi hatása mellett, *A színház mint morális intézmény* című írásában. Habár a fiatalon megírt esszéje sokak számára túlzó és patetikus hangvételű, máig meghatározó jelentőségű tanulmány a témában. Az esszé a színpad morális hatásán túl, - ahogy Fodor Géza fogalmaz - „az egész ember kiművelésében, a „Bildung”-ban való részvételéről és az életnek a törvények hatókörén túli értékeléséről-megítéléséről-kritikájáról szól”⁵⁶⁹. Amikor a színházban „az értelem és a szív kiművelése” („die Bildung des Verstandes und des Herzens”) összekapcsolódik a „legnemesebb szórakozással” („edelste Unterhaltung”), létrejöhet egy egyensúlyi állapot, amikor „a lélek egyetlen ereje sem a többi rovására feszül meg”.⁵⁷⁰ Ezt később az „esztétikai állapot” „köztes hangoltságának”⁵⁷¹ nevezi Schiller a *Levelek az ember*

⁵⁶⁵ Idézetek: Ld: G. E. Lessing: Laokoón; Hamburgi dramaturgia (Hetvennyolcadik szám) id. mű 244.; Lessings Werke IV. id. mű 384.

⁵⁶⁶ Denis Diderot: Színészparadoxon, *A drámaköltészetéről*; ford.: Görög Livia, Budapest, Magyar Helikon, 1966. (110. old.)

⁵⁶⁷ Uo. 110.

⁵⁶⁸ Uo. 109-110.

⁵⁶⁹ Fodor Géza: Termékeny rosszhiszeműség, Rousseau színházkritikája, <https://www.holmi.org/2004/03/fodor-geza-termekeny-rosszhiszemuseg-rousseau-szinhazkritikaja>

⁵⁷⁰ F. Schiller: *A színház mint morális intézmény*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 21.

„...wo keine Kraft der Seele zum Nachtheil der andern gespannt...” SW. V. 831.

⁵⁷¹ „...<mittlere(n) Stimmung> des <ästhetischen> Zustands...” M. Luserke-Jaqui: *Schiller-Handbuch, Leben – Werk – Wirkung* id. mű 351.

esztétikai neveléséről című művében, amely állapotban „érzéki és ész egyszerre tevékenyek, ám épp ezért kölcsönösen megszüntetik egymás meghatározó erejét...”⁵⁷²

A különböző erők harmonizáló kiegyenlítésére való törekvés már Schiller korai munkáiban is megjelenik. Disszertációjában egy olyan *közvetítő erő*ről („Mittelkraft”) beszél, amely „az anyag és szellem közé lép és összekapcsolja őket”.⁵⁷³ A *színház mint morális intézmény* című esszéjében pedig megjelenik egy *közbülső állapot* („mittlerer Zustand”) igénye, amely a végletek közötti feszültséget „lág harmóniává” oldja, hiszen „természetünk (...) nem képes huzamosabb ideig sem az állati állapotban megmaradni, sem az értelem finomabb munkáit folytatni”.⁵⁷⁴ A színházban, ahol együtt van *élvezet és okulás, kikapcsolódás és művelődés*, „nem válik kárára az egésznek”⁵⁷⁵ egyetlen élvezet sem. Az *Esztétikai levelek*ben is két ellentétes hajtóerőről ír Schiller: az érzéki természetünkből, fizikai létezésünkből eredő *érzéki ösztönről*, illetve „az ember abszolút létezéséből avagy az eszes természetéből” eredő *formaösztönről*.⁵⁷⁶ A játékosztönbben a két erő egyensúlya valósul meg, és egyik sem kerekedhet a másik fölé. A *kellemről és a méltóságról* című írásában pedig bevezette a *széplélek* fogalmát, benne egyesül kötelesség és hajlam, és megvalósul általa ész és érzéki közötti harmónia.

Ugyanígy törekedett Schiller egész életében költő és filozófus énjének kibékítésére, összehangolására. Művészet és morál, színház és filozófia kölcsönhatása áthatja az egész schilleri életművet.

Schiller hiszi, hogy amikor a színház megnyitja előttünk kapuit, akkor „felébred érzésünk, üdvös szenvedélyek rázzák fel szunnyadó természetünket és pezsdítik fel vérünket.”⁵⁷⁷ Ebben a lelkesült állapotban, amikor az emberek *egyetlen mindent átható együttérzésben* testvériesülnek, mindenki „szívében egyetlen érzés van már csupán: érzi, hogy *ember*”.⁵⁷⁸ Az

⁵⁷² F. Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*, Művészet- és történelemfilozófiai írások, id. mű 222. „...Sinnlichkeit und Vernunft *zugleich* tätig sind, eben deswegen aber ihre bestimmende Gewalt gegenseitig aufheben...” SW. V. 633.

⁵⁷³ „die zwischen den Geist und die Materie tritt und beide verbindet.” SW. V. 253., fordítás: Györfly Miklós (R. Safranski id. mű 86.)

⁵⁷⁴ F. Schiller: *A színház mint morális intézmény*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 12.

„Unsre Natur, gleich unfähig, länger im Zustande des Thiers fortzudauern, als die feinem Arbeiten des Verstandes fortzusetzen, verlangte einen mittleren Zustand, der beide widersprechende Enden vereinigte, die harte Spannung zu sanfter Harmonie herabstimmte...” SW. V. 821.

⁵⁷⁵ Uo. 21.

⁵⁷⁶ Ld.: F. Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről* (Tizenkettedik levél), Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 191-192., SW. V. 604-605.

⁵⁷⁷ F. Schiller: *A színház mint morális intézmény*, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 21.

„...unsre Empfindung erwacht, heilsame Leidenschaften erschüttern unsre schlummernde Natur und treiben das Blut in frischeren Wallungen.” SW V. 831.

⁵⁷⁸ Uo. 22.

„...seine Brust gibt jetzt nur *einer* Empfindung Raum – es ist diese: ein *Mensch* zu sein.” SW V. 831.

Eszttétikai levelekben pedig úgy fogalmaz: „az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes jelentésében ember, és *csak akkor egészen ember, amikor játszik.*”⁵⁷⁹ Ez az a szabad, egyensúlyi állapot az, amely igazán teljessé tesz minket. A játékosztön a szépművészetek mozgatórugója, amely kulcsa az ember szabadságának.

Schiller elkötelezettsége a színpad erőteljes hatása mellett – amelyet *A színház mint morális intézmény* című írásában fejtett ki részletesen - pályája későbbi éveiben sem változott meg. Erre következtethetünk abból is, hogy legjelentősebb filozófiai tanulmányainak megírása után ismét visszatért a drámákhoz és a színház világához. Élete utolsó éveiben, Goethe mellett részt vett a weimari színházi élet felvirágoztatásában.

Feltehetjük a kérdést, miért éppen a színház testesíti meg a morális elvek legfőbb csatornáját? Miért a színpad lehet a gondolatok és morális meggyőzések legfőbb médiuma? Már Schiller egyik korai írásában is választ kaphatunk erre a kérdésre. *A Haramiákhöz* írt előszavában úgy fogalmaz: „...a színjáték igazi szelleme mélyebbre vág a húsban, jobban megérinti a lelket és élőbbek tanai, mint bármely regényé vagy eposzé.”⁵⁸⁰ Az „eleven jelenvalóság” („lebendige Gegenwart”)⁵⁸¹ által keltett hatás erőteljesebb minden más közvetítő fórumnál.

De vajon van-e, lesz-e relevanciája Schiller színházról alkotott morális elképzeléseinek napjainkban is? Novák János, a Kolibri Színház igazgatója úgy fogalmaz: „...hinnünk kell abban, hogy legjobb előadásaink élménye, a közösségben átélt sűrített valóság, színházunk szakralitása, kiragadta őket (a nézőket) a hétköznapi zűrzavarából. Talán abban is reménykedhetünk, hogy a színházunkban megélt művészi élmények erkölcsi útjelzőként szolgálnak majd számukra későbbi életük során. Ezért minden törekvésünk arra irányul, hogy nézőink ismeretei gazdagodjanak önmagukról, szüleikről, társaikról és az őket övező világról, s közben épüljön, formálódjon személyiségük, megértést tanúsítsanak, felelősséget érezzenek a szegények, az elesettek iránt. Életük konfliktushelyzeteiben merítsenek lelki erőt a színházi élményből, érezzék a közösség erkölcsi támogatását ugyanúgy, mint a nézőtérre ülve, mikor egymás szívdobbanását érezve-hallva, együtt szembesültek a játék komolyságával.”⁵⁸² Mintha

⁵⁷⁹ F. Schiller: Levelek az ember esztétikai neveléséről, Művészet- és történelemfilozófiai írások, id. mű 206.

„der Mensch spielt nur, wo er in voller Bedeutung des Worts Mensch ist, und *er ist nur da ganz Mensch, wo er spielt.*” SW V. 618.

⁵⁸⁰ „...der wahre Geist des Schauspiels tiefer in die Seele gräbt, schärfer ins Herz schneidet, und lebendiger belehrt als Roman und Epopöe...” F. Schiller: Die Räuber – Unterdrückte Vorrede - Sämtliche Werke Band I. id. mű 482., fordítás: <https://cultura.hu/kultura/a-naiv-friedrich-schiller/>

⁵⁸¹ F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 13. és SW. V. 822.

⁵⁸² Novák János: Miért jó? https://szinhaz.hu/2007/05/16/miert_jo_557?layout=5

csak Schiller szavait hallanánk. A drámaköltő olyan etikai kritériumokat fogalmazott meg, amelyek időtlenek.

A színház, a 21. században is közvetítő csatornaként szolgál, tükröt tart a nézők elé, emberismerettel szolgál, és az átélés erejének köszönhetően megtapasztaltat velünk más lehetséges valóságokat. A színház eszköztára sokat változott az elmúlt két évszázad során, de a szavak ereje, a színpadon megelevenedő valóságok, a közönségre gyakorolt hatás képessége jottányit sem változott. Hogy mire és hogyan használják ezt a teret, az már az alkotók felelőssége. Hogy a színpad morális szentélyé vagy öncélú játszótérre változik, az az alkotókon és nézők befogadóképességén múlik.

KÖSZENETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Prof. Dr. Boros Jánosnak, akinek támogatása, szakmai útmutatásai nélkül nem születhetett volna meg ez a dolgozat. Az általa vezetett PTE Filozófia Doktori Iskola inspiráló légköre ideális környezetet biztosított az önálló alkotómunkához és a közös gondolkodáshoz egyaránt. Köszönettel tartozom a doktori iskola valamennyi oktatójának, meghívott előadójának és Prof. Dr. Szécsi Gábor dékán úrnak a szemináriumok, konzultációk, konferenciák sokszínű, gondolatébresztő előadásaiért.

Köszönöm családomnak, férjemnek, gyermekeimnek és édesapámnak az elmúlt években tanúsított végtelen türelmüket és szeretetteljes támogatásukat!

IRODALOMJEGYZÉK

Alt, Peter-André-Lepper, Marcel (Hrsg.): Schillers Europa, Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 2017.

A naiv Friedrich Schiller, Cultura, 2015., <https://cultura.hu/kultura/a-naiv-friedrich-schiller/>

Arató Réka: A morál kérdése Schiller színházában, Kultúratudományi Szemle, PTE KPVK (megjelenés alatt)

Arató Réka: Goethe és Schiller találkozása a filozófiában, Kultúratudományi Szemle, PTE KPVK (megjelenés alatt)

Arisztotelész: Poétika, fordította: Sarkady János, <https://mek.oszk.hu/00300/00315/00315.htm>

Arisztotelész: Poétika és más költészettani írások; fordította: Ritoók Zsigmond, a kötetet szerk. és a jegyzeteket összeállította: Bolonyai Gábor, Budapest, PannonKlett, 1997.

A szuverenitás történelmi értelmezési csomópontjai, Alapjogokért Központ, https://alapjogokert.hu/uploads/articles/pdf/original/01_A-szuverenit-s-t-rt-nelmi-rtelmez-si-csom-pontjai-25.pdf?version=20220316165805

Babits Mihály: Az európai irodalom története, <https://mek.oszk.hu/06300/>

Banitzki, Wolf: Kammerspiele Maria Stuart von Friedrich Schiller - Theatralische Punktlandung, Theaterkritiken München, <https://theaterkritiken.com/muenchner-kammerspiele/15-theaterbereich/kammerspiele/1215-maria-stuart>

Bartók György: Kant etikája és a német idealizmus erkölcsbölcselete, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930.

Baxley, Anne Margaret: Kant's Theory of Virtue, The Value of Autocracy, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

Baxley, Anne Margaret: The Aesthetics of Morality: Schiller's Critique of Kantian Rationalism, Philosophy Compass 5 (12) 1084-95, 2010. https://www.academia.edu/12495499/The_Aesthetics_of_Morality_Schiller_s_Critique_of_Kantian_Rationalism

Bayer József: Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban - Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1912.

Berghahn, Klaus L.- Grimm, Reinhold (Hrsg.): Schiller, Zur Theorie und Praxis der Dramen, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1972.

Berzeviczky Klára: Német felvilágosodás és klasszika irodalma, Budapest, PPKE BTK, 2013.
https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/berzeviczy_klara-nemet_felvilagosod%C3%A1s_es_klasszika_irodalma.pdf

Boas, Frederick S: "Joan of Arc in Shakespeare, Schiller, and Shaw." Shakespeare Quarterly, vol. 2, no. 1, 35–45., 1951, www.jstor.org/stable/2866725

Boros János: Filozófia!, Iskolakultúra, Veszprém, 2009.

Boros János: Filozófiaművészet, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Budapest, 2020.

Boros János: Immanuel Kant, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, Budapest, 2018.

Boros János - Lendvai L. Ferenc: Bevezetés a filozófia történetébe - A preszókratikusoktól Derridáig, Osiris Kiadó, Budapest, 2009.

Boyle, Nicholas: Goethe: The Poet and the Age. Revolution and renunciation (1790-1803) Oxford University Press, 2000.

Brecht, Bertolt: Schriften, Ist das epische Theater etwa eine „moralische Anstalt“?, Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, Berlin, 156-158., 1977.

Briefe Schillers, Briefe an August Iffland, <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-august-iffland/>

Briefe Schillers, Briefe an Ferdinand Huber, <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-ferdinand-huber/>

Briefe Schillers, Briefe an Friedrich Jacobi, <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-friedrich-jacobi/>

Briefe Schillers, Briefe an Immanuel Kant, <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-immanuel-kant/>

Briefe Schillers, Briefwechsel mit Gottfried Körner, <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/briefwechsel-mit-gottfried-koerner/>

Briefwechsel von Schiller und Goethe, <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/>

Briegleb, Till: "Die Räuber" in Hamburg, Egal, wer mordet, Süddeutsche Zeitung, 2021.11.01., <https://www.sueddeutsche.de/kultur/die-raeuber-michael-thalheimer-lisa-hagmeister-thalia-theater-1.5453393>

Castor, Helen: Joan of Arc – feminist icon? - The Guardian, <https://www.theguardian.com/books/2014/oct/17/joan-arc-feminist-icon-uncomfortable-fit>

Cohen, Alix (ed.): Kant on Emotion and Value, London, Palgrave-Macmillan, 2014.

Dann, Otto: Friedrich Schiller politikai retorikája. Laokoón, 4. (2005), ford.: Papp Zoltán, http://laokoon.c3.hu/dok/dann_schiller.pdf

Dániel Anna: Schiller világa, Európa, Budapest, 1988.

Deutsches Theater, Berlin: Maria Stuart von Friedrich Schiller, <https://www.deutschestheater.de/programm/a-z/maria-stuart-lenk/>

Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789, <https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>, <https://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm>

Diderot, Denis: Színészparadoxon, A drámaköltészetről; ford.: Görög Lívia, Budapest, Magyar Helikon, 1966.

Die Räuber (2021) <https://adoringaudience.de/die-raeuber-2021/>

Dürrenmatt, Friedrich (Hrsg. von Daniel Keel): Das Dürrenmatt Lesebuch, Diogenes Verlag, Zürich, 1991.

Esparza, Daniel: Mark Twain's Love for Joan of Arc, <https://aleteia.org/2016/05/07/mark-twains-love-for-joan-of-arc/>

Fass, Susanne: Die Verwendung des Chors in Schillers "Die Braut von Messina", München, GRIN Verlag, 2003, <https://www.grin.com/document/16065> (Leseprobe)

Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. I. kötet (Szerk.: Simon Endre) Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1966.

Fischer-Lichte, Erika: A performativitás esztétikája, fordította: Kiss Gabriella, Balassi Kiadó, Budapest, 2009.

Fischer-Lichte, Erika: A dráma története, fordította: Kiss Gabriella, Jelenkor, Pécs, 2001.

Fodor Géza: Termékeny rosszhiszeműség, Rousseau színházkritikája, HOLMI, 2004. március, <https://www.holmi.org/2004/03/fodor-geza-termekeny-rosszhiszemuseg-rousseau-szinhazkritikaja>

Fogalomtár etika szakosoknak, http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index31af.html?option=com_tanelem&id_tanelem=492&tip=0

Fowler, Frank M.: Sight and Insight in Schiller's "Die Jungfrau von Orleans"; The Modern Language Review, 68(2), 367-379., 1973., <https://www.jstor.org/stable/3725866>

Gadamer, Hans-Georg: Gesammelte Werke Band 9, Ästhetik und Poetik II. Hermeneutik im Vollzug, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1993.

Gadamer, Hans-Georg: Igazság és módszer, Egy filozófiai hermeneutika vázlata, Osiris Kiadó, Budapest, ford.: Bonyhai Gábor, 2003.

Gay-Crosier, Raymond: Louis-Sébastien Mercier et le théâtre, <https://www.erudit.org/fr/revues/etudlitt/1968-v1-n2-etudlitt2179/500023ar/>

Goethe és Schiller levelezése, ford.: Berczik Árpád, Raáb György, Gondolat Kiadó, Budapest 1963.

Goethe, Johann Wolfgang: Biographische Einzelschriften, Artemis-Verlag, Zürich, 1949.

Goethe, Johann Wolfgang Briefe 1831, <http://www.zeno.org/Literatur/M/Goethe,+Johann+Wolfgang/Briefe/1831>

Goethe, Johann Wolfgang: Naturwissenschaftliche Schriften Erster Teil, Artemis-Verlag Zürich, 1949

Goethe, Johann Wolfgang válogatott művei: Önéletrajzi írások, Európa Könyvkiadó Budapest, 1984. ford.: Györffy Miklós és Rónay György

Goethes Werke in zwölf Bänden 12., Philosophische und naturwissenschaftliche Schriften, Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1981.

Görföl Balázs: Kortársunk, Schiller - Rüdiger Safranski: Friedrich Schiller, avagy a német idealizmus felfedezése, Jelenkor, 2008, LI. évfolyam, 5. szám, 606-610.
<https://www.jelenkor.net/archivum/cikk/1480/kortarsunk-schiller>

Grange, William: Historical Dictionary of German Theater, Rowman & Littlefield, 2015.

Guthke, Karl S.: A Saint With Blood on her Hands: Schiller's Joan of Arc, In: Exploring the Interior: Essays on Literary and Cultural History, (239-262), Cambridge, Open Book Publishers, 2018., <https://books.openedition.org/obp/6887>

Guthke, Karl Siegfried: Schillers Dramen: Idealismus und Skepsis, Stauffenburg, Tübingen, 2005.

Guthrie, John: "Meine Maria wird keine weiche Stimmung erregen": The Two Faces of Classicism in Maria Stuart, In: Schiller the Dramatist: A Study of Gesture in the Plays, Camden House, 2009. (135 – 148.)

Gürtler, Andreas, and M. C. Wendt, Angela: "Höllische Paradiese. Moralisches(?) Theater Bei Friedrich Schiller Und Dea Loher." Monatshefte 99, no. 3, 346–59., 2007.
<https://www.jstor.org/stable/30154380>

Hammer, Stephanie: Schiller's Wound: The Theater of Trauma from Crisis to Commodity, Wayne State University Press, Detroit, 2001.

Hegedűs Géza: G. B. Shaw: Szent Johanna,
http://www.literatura.hu/szinhaz/szent_johanna.htm

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: A művészet filozófiája (P. von der Pfordten lejegyzésében (1826)) fordította: Zoltai Dénes, Canticum Kft., 2009.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Előadások a művészet filozófiájáról, fordította: Zoltai Dénes, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest 2004.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Esztétikai előadások, I. kötet, ford.: Zoltai Dénes, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.

Hermann Zoltán: Néző, L'Harmattan, Budapest, 2015.

Hochhuth, Rolf: Die Geburt der Tragödie aus dem Krieg, Schurkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2001.

Hudde, Hinrich: "Jeanne d'Arc zwischen Voltaire und Schiller: Edition und stoffgeschichtliche Einordnung eines Dramenentwurfs von Louis-Sébastien Mercier." Zeitschrift Für Französische Sprache Und Literatur, vol. 91, no. 3, 193–212., 1981., www.jstor.org/stable/40616915

Jauß, Hans-Robert: Irodalomtörténet, mint az irodalomtudomány provokációja (ford.: Bernáth Csilla) http://real-j.mtak.hu/1244/1/HELIKON_1980.pdf

Jászay Tamás: Új idők, új dalok - Schiller: Haramiak / Pesti Színház, Revizor, <https://revizoronline.com/hu/cikk/5905/schiller-haramiak-pesti-szinhaz>

Joan of Arc - Jeanne d'Arc, Chronicles & Testimonies: Christine de Pizan - Le Ditié de Jehanne d'Arc, <https://www.jeanne-darc.info/contemporary-chronicles-other-testimonies/christine-de-pizan-le-ditie-de-jehanne-darc/>

Kaiser, Gerhard: Von Arkadien nach Elysium: Schiller-Studien, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1978.

Kant, Immanuel: A gyakorlati ész kritikája, fordította: Papp Zoltán, ICTUS, Szeged, 1998.

Kant, Immanuel: A vallás a puszta ész határain belül és más írások, Válogatta: Hermann István, fordította: Vidrányi Katalin, <http://mek.niif.hu/06600/06616/html/#4>

Kant, Immanuel: Az ítélőerő kritikája, fordította: Papp Zoltán, ICTUS, Szeged, 1996-97.

Kant, Immanuel: Az erkölcsök metafizikája, fordította: Berényi Gábor, Gondolat, Budapest, 1991.

Kant, Immanuel: Die Metaphysik der Sitten, <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/metasitt/>

Kant, Immanuel: Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft, <https://www.gutenberg.org/files/56182/56182-h/56182-h.htm>

Kant, Immanuel: Kritik der praktischen Vernunft, <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/kritikpr/>

Kant, Immanuel: Kritik der Urteilskraft, <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/kuk/>

Kant, Immanuel: Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/absicht/absicht.html>

Kant, Immanuel: Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről - Prekritikai írások: 1754-1781, 285-337., (ford.: Czeglédi András) Osiris, Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2003.

Katona József Színház: Jeanne d'Arc, <https://www.katonajozsefszinhaz.hu/43007>

Kerry, Paul E. (ed.): Friedrich Schiller: Playwright, Poet, Philosopher, Historian, British and Irish Studies in German Language and Literature, Peter Lang, Bern, 2007.

Kérlelhetetlen Fátum igazgat bennünket - Haramiak Szegeden, szinhaz.hu, 2011. 10. 24. https://szinhaz.hu/2011/10/24/kerlelhetetlen_fatum_igazgat_bennunket_haramiak_szegeden

Lee, Kyeonghi: Weiblichkeitskonzeptionen und Frauengestalten im theoretischen und literarischen Werk Friedrich Schillers – Dissertation, Fachbereichs Germanistik und Kunstwissenschaften der Philipps-Universität Marburg, 2003. <https://core.ac.uk/download/pdf/147498367.pdf>

Lengyel György (szerk.): Színház és diktatúra a 20. században, Corvina Kiadó, Budapest, 2011.

Lessing, Gotthold Ephraim: Laokoón; Hamburgi dramaturgia, ford.: Vajda György Mihály (Laokoón), Tímár Ilona (Hamburgi dramaturgia), Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1999

Lessings Werke in Fünf Bänden (Vierter Band) - Hamburgische Dramaturgie Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar, 1975.

Lénárt Ádám: Schillerhez kép-est, Criticai Lapok 2012/01-02., Budapest, <https://criticailapok.hu/archivum/24-2004/38309-schillerhez-kep-est>

Loboczky János: A művészetek és az erkölcsi nevelés; Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae Sectio Philosophica, Tom. XLII., 71-77., 2019. <http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/4217/1/Loboczky.pdf>

Loboczky János: Történelem és invenció Schiller Don Carlos című drámájában, Performa 6 2017., Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi Kara; [http://performativitas.hu/tortenelem-es-invencio-schiller-don-carlos-cimu-dramajaban#epubcfi\(/6/2\[Loboczky_KL_LJ\]!4\[Loboczky_KL_LJ\]/2/2/2/1:0\)](http://performativitas.hu/tortenelem-es-invencio-schiller-don-carlos-cimu-dramajaban#epubcfi(/6/2[Loboczky_KL_LJ]!4[Loboczky_KL_LJ]/2/2/2/1:0))

Loboczky János: Schiller szeretet-/szerelemfilozófiája; Lábjegyzetek Platónhoz 11. A szerelem, Pro Philosophie Szegedi Alapítvány, Szeged, 136-144., 2013., http://acta.bibl.u-szeged.hu/49263/1/platonhoz_011_136-144.pdf

Locke, John: Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról, ford.: Endreffy Zoltán, Gondolat kiadó, Budapest, 1986;

Lokke, Kari: Schiller's "Maria Stuart": The Historical Sublime and the Aesthetics of Gender, Monatshefte Vol. 82, No. 2., 1990.

Luserke-Jaqui, Matthias (Hrsg.): Schiller Handbuch Leben-Werk-Wirkung, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar, 2005.

Luserke-Jaqui, Matthias: Schiller-Studien: Der ganze Mensch und die Ästhetik der Freiheit, Narr Francke Attempto Verlag, Tübingen, 2018.

Martin, Nicholas: Schiller: National Poet – Poet of Nations, A Birmingham Symposium, Rodopi, Amsterdam - New York, 2006.

Martini, Fritz: Wilhelm Tell, der ästhetische Staat und der ästhetische Mensch, In: Schiller, Zur Theorie und Praxis der Dramen, Herausgegeben von Klaus L. Berghahn und Reinhold Grimm, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 368-406., 1972.

McGuire, Kate: Joan of Arc: Feminist Leader, Prophet, Influence to all, 2013. <https://www.jeanne-darc.info/articles-essays/joan-of-arc-feminist-leader-prophet-influence-to-all/>

Mercier, Louis-Sébastien – Wagner, Heinrich Leopold: Neuer Versuch über die Schauspielkunst, Verlag Lambert Schneider, Heidelberg, 1967.

Monagas, Alexander: Maria Stuart und ihre Verwandlung zur "schönen Seele", Die Rechtfertigung ihrer Position als Titelheldin und moralische Siegerin im Vergleich zu ihrer Kontrahentin Elisabeth in Friedrich Schillers Werk, München, GRIN Verlag, 2004.

Müller, Peter: Sturm und Drang, Weltanschauliche und ästhetische Schriften, Aufbau-Verlag, Berlin, Weimar, 1978.

Nationaltheater Mannheim: Die Jungfrau von Orleans, <https://www.nationaltheater-mannheim.de/spielplan/a-z/die-jungfrau-von-orleans/>

Nerjes, H. Guenther: "Schiller und Karl August von Weimar"; Monatshefte, vol. 56, no. 6, 273-280., 1964, www.jstor.org/stable/20764146

Nietzsche, Friedrich: A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus, ford.: Kertész Imre, Európa könyvkiadó, Budapest, 1986.

Nilges, Yvonne: Schiller und das Recht, Wallstein Verlag, Göttingen, 2012.

Novák János: Miért jó?, szinhaz.hu, 2007.
https://szinhaz.hu/2007/05/16/miert_jo_557?layout=5

Papp Zoltán: Andalogsz Schiller nyomában, EX Symposion, Hirtelen séták, 1998. 23-24. szám,http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rw_cod_e=andalogsz-schiller-nyomaban_464

Papp Zoltán, Szécsényi Endre: Az esztétika születése, Viták a színházról
http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index93f1.html?option=com_tanelem&id_tanelem=885&tip=0

Pavis, Patrice: Színházi szótár, ford.: Gulyás Adrienn, Molnár Zsófia, Sepsi Enikő, Rideg Zsófia, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006.

Piedmont, Ferdinand: "Reißt die Mauern ein!" Schillers "Wilhelm Tell" auf der Bühne im Jahr der "deutschen Revolution" 1989. German Studies Review, 18(2), 213–221., 1995.
<https://www.jstor.org/stable/1431829?seq=1>

Pikulik, Lothar: Schiller und das Theater, Über die Entwicklung der Schaubühne zur theatralen Kunstform, Georg Olms Verlag, Hildesheim, 2007.

Platón: Állam, fordította: Steiger Kornél, Atlantisz, Budapest, 2018.

Platón: Lakoma, fordította: Jánosy István, <https://mek.oszk.hu/06100/06151/06151.htm>

Platón: Törvények, Atlantisz, Budapest, 2008., Kövendi Dénes fordítását átdolgozta: Bolonyai Gábor

Reichert Gábor: Danis Lídia: „Sok fiók van, amelyekből a fájdalmakat felszínre tudom hozni”, szinhaz.hu,https://szinhaz.hu/2018/04/26/danis_lidia_sok_fiok_van_amegyekbol_ezeket_a_faj_dalmakat_felszinre_tudom_hozni

Rousseau, Jean-Jacques: Értekezések és filozófiai levelek, ford.: Kis János, Magyar Helikon, Budapest, 1978.

Safranski, Rüdiger: Friedrich Schiller avagy a német idealizmus felfedezése. Ford. Györffy Miklós, Európa, Budapest, 2007.

Sautermeister, Gert: Idyllik und Dramatik im Werke Schillers, Zum geschichtlichen Ort seiner klassischen Dramen, Stuttgart, W. Kohlhammer, 1971.

Sautermeister, Gert: Maria Stuart, Ästhetik, Seelenkunde, historisch-gesellschaftlicher Ort; In: Schillers Dramen, Neue Interpretationen, (Herausgegeben: Hinderer, Walter), Reclam, Stuttgart, 1979., 174-216.

Schiller, Friedrich: Der Abfall der vereinigten Niederlande, O. C. Recht Verlag, München 1922.

Schiller, Friedrich: Die Braut von Messina, <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/messina/>

Schiller, Friedrich: Die Räuber, <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/die-raeuber-text/>

Schiller, Friedrich: Don Carlos, Infant von Spanien, <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/carlos/>

Schiller, Friedrich: Die Jungfrau von Orleans, <http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Jungfrau+von+Orleans>

Schiller, Friedrich: Kabale und Liebe, <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/kabale-und-liebe-text/>

Schiller, Friedrich: Maria Stuart, <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/stuart/>

Schiller, Friedrich: Művészet- és történelemfilozófiai írások, ford.: Papp Zoltán, Mesterházi Miklós, Atlantisz, 2005.

Schiller, Friedrich: Összes drámái I., Osiris Kiadó, Budapest 2002.

Schiller, Friedrich: Összes drámái II., Osiris Kiadó, Budapest 2002.

Schiller, Friedrich: Sämtliche Werke, Band I. – Gedichte, Dramen 1.; Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 2004.

Schiller, Friedrich: Sämtliche Werke, Band II., Dramen 2.; Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 2004.

Schiller, Friedrich: Sämtliche Werke, Band V., Erzählungen, Theoretische Schriften; Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 2004.

Schiller, Friedrich: Über den Gebrauch des Chors in der Tragödie <http://www.zeno.org/Literatur/M/Schiller,+Friedrich/Dramen/Die+Braut+von+Messina+oder>

+die+feindlichen+Br%C3%BCder/%C3%9Cber+den+Gebrauch+des+Chors+in+der+Trag%C3%B6die

Schiller, Friedrich: Wilhelm Tell, <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/tell/>

Schiller kisebb prózai irataiból, Aesthetikai értekezések, ford. Zollner Béla, Budapest, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Franklin Társulat 1887.

Schöpflin Aladár (szerk.): Magyar Színművészeti Lexikon (1929-1931) <https://mek.oszk.hu/08700/08756/html/>

Sharman, Gundula M.: Twentieth-century Reworkings of German Literature: An analysis of six fictional reinterpretations from Goethe to Thomas Mann, Camden House, 2002.

Sharpe, Lesley: Friedrich Schiller, Drama, Thought and Politics, Cambridge University Press, 1991.

Simon-Szabó Ágnes: Schiller esztétikai műveinek korai magyar fordításai, http://acta.bibl.u-szeged.hu/49944/1/hist_litt_hung_032_ufolyam_001_033-051.pdf

Sojitravalla, Shirin: Die Jungfrau von Orleans - Schirin Khodadadian beleuchtet Schillers Gotteskriegerin, Die unerträgliche Leichtigkeit des Heilig-Seins, nachkritik.de, 2007., https://nachkritik.de/index.php?option=com_content&view=article&id=781:die-jungfrau-von-orleans--schirin-khodadadian-beleuchtet-schillers-gotteskriegerin&catid=171

Steiner, Rudolf: Goethe Világszemlélete, Genius Kiadó, Budapest, 2012.

Steiner, Rudolf: Művészet és művészetmegismerés - Az érzéki-érzékfeletti megvalósulása a művészet által, Genius Kiadó, Budapest, ford.: Lajer Anna Mária, 2013.

Steiner, Rudolf: Über Philosophie, Geschichte und Literatur - Darstellungen an der Arbeiterbildungsschule und der Freien Hochschule in Berlin, Rudolf Steiner Verlag, Dornach/Schweiz, 1983., <https://archive.org/details/rudolf-steiner-ga-051/page/n1/mode/2up>

Stephan, Inge – Weigel, Sigrid: Die verborgene Frau: sechs Beiträge zu einer feministischen Literaturwissenschaft, Argument-Verlag, Berlin, 1983.

Thalheim, Hans-Günther: "Notwendigkeit und Rechtlichkeit der Selbsthilfe in Schiller's Wilhelm Tell," Goethe: Neue Folge des Jahrbuchs der Goethe-Gesellschaft, Hermann Böhlau Nachf./Weimar, 1956.

Thalia Theater: Die Räuber, <https://www.thalia-theater.de/stueck/die-raeuber-2021>

Twain Mark: Jeanne d'arc, Sieur Louis de Conte emlékiratai, fordította: Victor János, <https://mek.oszk.hu/02100/02142/html/>

van der Poll, Suze - van der Zalm, Rob (Eds.): Reconsidering National Plays in Europe, Cham, Palgrave Macmillan, 2018.

van Marwyck, Mareen: Gewalt und Anmut, Weiblicher Heroismus in der Literatur und Ästhetik um 1800, Transcript Verlag, Bielefeld, 2010.

Vígszínház: Friedrich Schiller: Haramiák, <https://www.vigszinhaz.hu/program.php?mid=O5OiETcNcOaOrp>

Warner, Marina: Joan of Arc: The Image of Female Heroism; Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 2000.

Waterman, John T.: Die Jungfrau von Orleans in the Light of Schiller's Philosophical Essays, The German Quarterly, 1952. 25(4), 230-238., <https://www.jstor.org/stable/pdf/402261.pdf>

Werkstatistik 2004/05 des Deutschen Bühnenvereins, <https://www.nmz.de/kiz/nachrichten/werkstatistik-200405-des-deutschen-buehnenvereins>

Wikander, Matthew H.: Reinventing the history play: Caesar and Cleopatra, Saint Joan, "In Good King Charles's Golden Days". In: Christopher Innes (Ed.), The Cambridge Companion to George Bernard Shaw, Cambridge University Press, 1998.

Winegar, Reed: An unfamiliar and positive law: On Kant and Schiller, Archiv für Geschichte der Philosophie 95 (3), 275-297., 2013. <https://philpapers.org/archive/WINAUA.pdf>

Závada Péter: Új e-dráma: Jeanne d'Arc – A jelenidő vitrinében a Katonában, Színház.NET, 2019. július, <http://szinhaz.net/2019/07/01/uj-e-drama-jeanne-darc-a-jelenido-vitrineben-a-katonaban/>

Ziolkowski, Theodore: Scandal on Stage: European theater as moral trial, Cambridge University Press; 2009. (Kindle edition)

Zmegac, Viktor (Hg.): Geschichte der deutschen Literatur Band I/2: Vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Beltz Athenäum Verlag, Weinheim, 4. Auflage 1996.

Zymner, Rüdiger: Friedrich Schiller: Dramen; Schmidt Verlag, Berlin, 2002.

RÖVIDÍTÉSEK:

SW. I.

Schiller, Friedrich: Sämtliche Werke, Band I. – Gedichte, Dramen 1.; Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 2004.

SW. II.

Schiller, Friedrich: Sämtliche Werke, Band II., Dramen 2.; Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 2004.

SW. V.

Schiller, Friedrich: Sämtliche Werke, Band V., Erzählungen, Theoretische Schriften; Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 2004.